

О. В. Заболотний, В. В. Заболотний

УКРАЇНСЬКА МОВА

6

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
З-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 07.02.2014 № 123)*

Наукову експертизу проводив Інститут української мови
НАН України.

Експерт Сюта Г.М., кандидат філологічних наук, старший науковий
співробітник Інституту української мови НАН України.

Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України.

Експерт Хорошковська О.Н., доктор педагогічних наук, головний
науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України.

Відповідальні за підготовку до видання:

Кошкіна Ж.О., науковий співробітник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України.

Михайловська Н.А., завідувач сектора науково-методичного забезпечення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською та іншими мовами національних меншин і освітніх зв'язків з діаспорою Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України.

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

завдання підвищеної складності

завдання з елементами дослідження

завдання з розвитку мовлення

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Заболотний О.В.

З-12 Українська мова для загальноосвіт. навч. закл. з навч.
рос. мовою : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч.
закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. – К. : Ге-
неза, 2014. – 256 с.
ISBN 978-966-11-0417-3.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2014
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2014

ISBN 978-966-11-0417-3

Дорогі шестикласники!

Раді зустрічі з вами на сторінках підручника «Українська мова». Цього навчального року ми помандруємо до чарівних країв **Морфології** та **Орфографії**, зазирнемо в найпотаємніші схованки українського слова, пізнаємо багато нового й корисного. Ваші зусилля обов'язково увінчаються успіхом, ви отримуватимете задоволення від уміння грамотно писати та красномовно висловлюватися.

«Підкорення» кожного параграфу радимо розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім варто уважно прочитати правило, намагаючись осмислити його. Відкривши для себе суть мовного явища, можна розпочинати виконання різноманітних тренувальних вправ. Вони допоможуть закріпити отримані знання, а також розкажуть про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру.

Конкурсні завдання, цікаві історії, усмішки, різноманітні мовленнєві ситуації та опорні малюнки зроблять нашу подорож стежками української мови жвавою і захоплюючою. Крім того, на вас чекають спеціальні рубрики «Культура мовлення» та «Моя сторінка».

І не забувайте користуватися словниками. У цих скарбницях добірних зерен-слів є відповіді на різноманітні запитання: що означає слово, як його треба писати, наголошувати тощо. Без цього неможливо досконало опанувати мову.

Отож, друзі, вирушаймо назустріч новим відкриттям!

Нехай вам щастить!

Вступ

Краса і багатство української мови

Мова твоя, Україно, з мови твоїх солов'їв.

Д. Кремінь

1 Прочитайте тексти й поміркуйте над поданими після них запитаннями.

Мово українська, звідки прилетіла, як тут виросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила ти воду з Дніпра? Чи купалася в його ласкавих водах? Чи злітала з його мільйоннокрилим птаством? Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка. «Тече вода в синє море, та не витікає...» А на ній човни золотії звуків, слів, мови – із сивої

давнини причалюють човни золотії (П. Загребельний).

Лелеки. Малюнок
Людмили Сороки (16 років)

* * *

Хочеш мови пізнати скарбницю,
Приїзди у Прилуки мої,
Тут вона, як вода-срібляниця,
Як прозорі дзвінкі ручаї.
І виходить Наталка із хати,
І виносить вам кучоль води,
І така в неї мова багата,
Хоч в словник її, чисту, введи.

Л. Забашта

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову називають багатогою скарбницею?
- Чому українську мову називають солов'їною?
- Чому українську мову порівнюють із дзвінкими струмками, рікою, водою?

* * *

Я дуже люблю вашу народну українську мову, гнучку, цвітисту й таку м'яку. У вашій мові стільки ніжних, сердечних, пестливих слів: *ясочко, зиронько, квітонько, серденько* (Л. Толстой).

* * *

Запахна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики і квіткових пахоців... Такими епітетами супроводиться визначення української мови (О. Гончар).

* * *

Надзвичайна мова наша є таємницею. У ній усі тони й відтінки, усі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивується дорогоцінності мови нашої: у ній що не звук, то подарунок, усе крупне, зернисте, як самі перли (В. Сухомлинський).

* * *

Ой яка чудова українська мова!
 Де береться все це, звідкіля і як?..
 Є в ній *ліс-лісок-лісочок, пуца, гай, діброва, Бір, перелісок, чорноліс*. Є іще й *байрак*.
 І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
 Можна «звідкіля» і «звідки», можна і «звідкіль».
 Є в ній *хурделиця, віхола, завія, Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль*.

О. Підсуха

ПОМІРКУЙМО

- Чому українську мову називають милозвучною?
- Які слова можна назвати мелодійними, ніжними, сердечними? Чи багато, на вашу думку, таких слів в українській мові?
- Яку роль у мові відіграють синоніми? Чи можна їх назвати багатством, окрасою мови?

2 Вимовте повільно слова й спробуйте відчутти їх мелодійність, красу.

Журавка, Марічка, веселка, перлина, черемшина, серпанок, смерічка, світлиця, обрій, височінь, волошковий, довкілля, зорецьвіт, плесо, розмай, чорнобривці, щедрувати, ясночолий.

3 Намалюйте на дошці дві-три великі ромашки, у кожній з яких – сім пелюсток. Об'єднайтеся в групи. Пригадайте найпоетичніші та наймелодійніші, на вашу думку, українські слова. Упишіть ці слова в пелюстки вашої квітки.

Краса мови

Українська мова – проста, легка, милозвучна, музикальна, співуча, дзвінка, повноголоса, безмежна, живописна, барвиста.

Вона не любить збігу приголосних звуків, у ній виразні чисті голосні. Милозвучність досягається послідовним чергуванням голосних і приголосних, відсутністю нагромаджень приголосних, переважанням голосних і дзвінких звуків над глухими.

Багатство мови

Багатство української мови виявляється в багатстві словникового складу, величезній кількості фразеологізмів, крилатих висловів, синонімів, у різноманітності суфіксів і префіксів, у стрункості та гнучкості граматики. Неоціненним скарбом є **ключний відмінок**.

Українська мова здатна задовольняти найвибагливіші потреби спілкування, нею можна виражати найскладніші наукові поняття й найтонші людські почуття.

Уявіть, що ви вирушили в навколосвітнє плавання. Вас із нетерпінням чекають у найбільших містах планети, гостинно приймають, організовують зустрічі у великих залах. Усім цікаво дізнатися про вашу подорож! Із зали звучать різні запитання, але одне з них обов'язково стосуватиметься країни, яку ви представляєте, її історії, культури, мови... Що ви розповіли б представникам інших країн про Україну чи красу та багатство української мови?

Проект

Об'єднайтеся в групи й підготуйте невеликий виступ (1–2 хвилини) на одну з тем:

- «Барви українського слова»,
- «Україна – держава в центрі Європи».

Розподіліть обов'язки між учасниками групи; можна підготувати ілюстрації, музичний супровід.

За потреби скористайтеся матеріалом підручника.

Повторення та узагальнення Вивченого в п'ятому класі

§ 1. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим словосполучення відрізняється від речення? 2. Які є головні й другорядні члени речення?

4 І. Прочитайте виразно вірш уголос. Яка картина постає у вашій уяві? Які почуття викликали у вас слова поета?

ДЖЕРЕЛО

Вечірній птах здійметься на крило,
Рясний* туман впаде на дно долини,
І зацвіте цілюще джерело
Під золотим густим кущем ліщини.

Воно цвіте сталево в пору дня,
Воно цвіте мідяно в пору ночі.
В його воді відбилась тінь коня,
І тінь зорі, і материні очі.

Так хочу знов, щоб щастя привело
Мене туди, де в тихих тінях гаю
Зодвіку б'є цілюще джерело –
Невтомне серце батьківського краю.

Вечірній птах здійметься на крило,
Рясний туман впаде на дно долини.
Там б'є і б'є невтомне джерело –
Живе і вічне серце батьківщини.

Б. Стельмах

**Рясний* – рос. густой, обильный.

II. Доведіть, що виділені сполучення не є словосполученнями.

III. Випишіть із тексту по одному словосполученню «прикметник + іменник», «дієслово + іменник», «дієслово + прислівник», «дієслово + займенник». Виконайте синтаксичний розбір їх.

який?
↓
ЗРАЗОК. Рясний туман^x

5 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** З чого починається любов до Вітчизни?

6 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть по черзі до поданих словосполучень синонімічні (усно).

Вітер з моря, пісні Дніпра, хатинка лісника, матусина пісня, криниця дідуся, ліси Чернігівщини, квіти осені, подвір'я школи.

7 Прочитайте вголос речення, дотримуючись відповідної інтонації.

1. Ну й день! (*Із захопленням*). 2. Ну й день! (*З осудом*).
3. Оце так новина! (*Із захопленням*). 4. Оце так новина! (*Із розчаруванням*). 5. Яка красуня! (*Із замилюванням*). 6. Яка красуня! (*Зі зневагою*).

І ТАКЕ БУВАЄ

Змагалися з бігу спортивні команди двох шкіл. Найкращий бігун школи № 1 захворів. Команда відчувала наближення поразки. Раптом із натовпу вийшов якийсь хлопець.

- Куди тобі? – запитав його один з учнів.
- Куди тобі! – сказав інший.

Поясніть, який зміст було вкладено в ці дві однакові за лексичним складом репліки та з якою інтонацією їх було вимовлено.

8 I. Спишіть речення. Підкресліть головні й другорядні члени речення. Які з речень – односкладні?

1. Дитинства теплий **вітер** з очей моїх сльозинку витер (*О. Довгон'ят*). 2. Нап'юся ще **солодкого** настою тих молодих вишневих **вечорів** (*Л. Костенко*).
3. **Придорожня** береза гойдала на своїх плакучих гілках зелений димок (*М. Стельмах*). 4. **Журавлиним ключем** відмикаю осінь (*Ю. Вавринюк*).
5. Ліниво верби коси заплітали (*Ю. Вавринюк*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією.
III. Обґрунтуйте написання виділених слів. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *солодкий* і *вітер*.

9 I. Перекладіть словосполучення українською мовою. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Благодарю вас, упрекать сестру, извините меня, присуций другу, овладевать* знаниями.

**Овладевать* – укр. оволодівати, опанувати.

II. З одним перекладеним словосполученням складіть і запишіть речення.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
дякую (кому?) вам вибачте (кому?) мені дорікати (кому?) братові притаманний (кому?) йому опановувати (що?) знання оволодівати (чим?) знаннями	дякую вас вибачте мене дорікати брата притаманний для нього опановувати знаннями оволодівати знання

§ 2. ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ, РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В НИХ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим просте речення відрізняється від складного? 2. Яка роль звертань і вставних слів у мові? 3. Які члени речення називають однорідними?

10 1. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Поміркуйте, що треба для того, щоб творити красу.

ФЛЕЙТА І ВІТЕР

У саду на лавці сидів Музикант. Він грав на флейті. До його чудової пісні прислухалися і пташки, і дерева, і квіти. Навіть Вітер приліг під кущем і з подивом слухав гру на флейті. Грав Музикант про сонце, про хмаринку в небі, про жайворонка й про дитячі очі.

Замовкла пісня, поклав Музикант флейту на лаву й пішов до хати. Підвівся Вітер з-під куща, прилетів до флейти. Він подув з усієї сили, а флейта не грає. І подумав Вітер: «Чому ж це так? Адже я можу вирвати дуба з корінням, скинути дах з хатини. Чому ж флейта не підкоряється* мені, не грає?» (За В. Сухомлинським).

*Підкоря́тися – рос. подчиня́ться.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що текст містить не лише прості, а й складні речення. Яким зв'язком з'єднано частини складних речень (сполучниковим чи безсполучниковим)?

2. Знайдіть однорідні члени речення. Визначте їхню синтаксичну роль та як вони з'єднані між собою. Поясніть уживання розділових знаків.

3. Доберіть синоніми до виділених слів, скориставшись словником синонімів.

11 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Поясніть уживання розділових знаків. Прочитайте речення вголос, правильно інтонуючи їх.

1. І сміявся і вигравав і дихав до запаморочення п'янок і лоскотно **зелений** день (*Є. Шморгун*). 2. Старенька груша дихає на пальці їй певно **сянуться** повні жмені груш (*Л. Костенко*). 3. Запуми весною зелен луже **теплий** вітре шелести в гіллі (*А. Малишко*). 4. І все навколо витанцьовує і білі лілії і **зелений** очерет і кучеряві верби і човен (*Л. Вишневецький*). 5. Гаснув вечір і море внизу килими розгортало барвисті (*В. Сосюра*).

II. Перекладіть виділені слова російською мовою. Порівняйте їх вимову й написання в обох мовах.

12 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні кожної пари виділені слова відокремлено комами, а в другому – ні.

1. Через кілька днів, **по-моєму**, буде сонячна погода. – Я буду наполягати, щоб меблі розставили **по-моєму**.

2. Зустріч, **на щастя**, пройшла успішно. – Амулет подарували **на щастя**.

13 Складіть і запишіть по одному простому реченню: а) з однорідними членами речення; б) зі звертанням; в) зі вставним словом (сполученням). Підкресліть граматичні основи.

14 І. Перебудуйте прості речення на складні й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У саду росли гарні троянди і радували серце маленької господині. 2. Із-за гір виглянуло сонце і швидко висушило росу на траві.

II. Перебудуйте подані речення на речення з прямою мовою і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У давнину говорили, що лелека на хаті – це на щастя.
2. Батько урочисто сповіщає, що вже почався Святий вечір.

15 I. Розгляньте комікс. Про що розповів художник? Опишіть відчуття, емоції хлопчика в кожному епізоді.

II. Складіть і запишіть за коміксом текст-розповідь (5–8 речень) у художньому стилі, використавши вставне слово, складне речення та речення з прямою мовою. Попередньо сформулюйте тему й основну думку майбутнього висловлювання, обміркуйте структуру (зачин, основну частину, кінцівку).

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
одужати	виздоровити
узбіччя	обочина
протяг	сквозняк
кожного разу	всякий раз

§ 3. ОРФОГРАМИ В КОРЕНЯХ, ПРЕФІКСАХ, СУФІКСАХ ТА НА МЕЖІ ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИН СЛОВА

16 Відгадайте загадки. Знайдіть слова з вивченими орфограмами. Поясніть написання цих слів.

1. Стоїть верба серед села, розпустила гілля в кожне подвір'я.
2. Маленька, червоненька, із хвостиком тоненьким. На городі мене рвуть і до столу подають. 3. Дах легкий несую із собою, мить – і він над головою. 4. На татарському полі попутані коні, вузлики знать, та не можна розв'язать. 5. Сидить баба на грядках, уся закутана в хустках.

17 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*: один з вас випише слова з пропущеною буквою *е*, а другий – з буквою *и*.

Д..легація, ет..кет, нет..рплячий, ст..скати, к..шеня, ім..нини, зд..рати, ст..лити, т..хнічний, л..пневий, хв..лястий, ен..ргетичний, р..петувати, кр..чати.

КЛЮЧ. Підкресліть першу букву в словах, у яких вставили букву *е*. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки.

18 Виберіть слова, у яких на місці пропуску треба писати знак м'якшення. Запишіть ці слова правильно.

Пул..с, ніч.., Ол..чин, сторін..ці, листуют..ся, літ..ній, тіт..чин, тополен..ці, Алінон..ка, барабан..щик, вишен..ці, вікон..ця, англійс..кий, чемодан..чик.

КЛЮЧ. Підкресліть першу букву у вписаних словах. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

19 Виберіть слова, у яких на місці пропуску треба писати апостроф. Запишіть ці слова правильно.

Кам..яний, р..яска, ім..я, цв..ях, розм..якнути, олов..яний, присв..ята, верб..я, гр..юкати, об..єднувати, моркв..яний, голуб..ятня, роз..їзд, св..ященик, духм..яний, арф..ярка.

КЛЮЧ. Підкресліть першу букву в словах, у яких вставили апостроф. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

20 І. Спишіть фразеологізми, на місці крапок уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Поясніть значення двох висловів (на вибір).

Об..ивати пороги, під..авати жару, сон..е царство, на пташин..их правах, об..ігти десятою дорогою, від..авати руку і серце,

камін..е серце, як осін..я ніч, ран..ій птах, лебедин..а пісня, ко-
рон..ий номер, ден..о і нічно.

II. Хто пригадає інші фразеологізми, у яких є слова з подвоєними буквами?

21 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділіть префікси. Поясніть написання.

Бе(з,с)платний, ро(з,с)казати, (з,с)хвалити, (з,с)нести,
(з,с)кривдити, (з,с)фальсифікувати, (з,с)творити, пр(е,и)земли-
тися, пр(е,и)погано, пр(е,и)в'ялий, пр(е,и)старий.

22 Перекладіть слова українською мовою і запишіть. При творенні яких украї-
нських слів відбулося чергування приголосних?

Харьковский, кримський, запорожський, южнобужський (від
Южный Буг), острожський (від *Острог*), казацький, карпатський,
винницький, Львовщина.

23 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Які міста України ви порадили б відвідати іноземним
туристам? Чому саме?

24 Перекладіть речення українською мовою і запишіть, розкриваючи дужки.
Знайдіть складні слова, зіставте їхнє написання в обох мовах.

1. Полетели на (юго)запад зяблики, певчие дрозды, жайворон-
ки (*Л. Семаго*). 2. Цунами – результат (земле)трясений и извер-
жений* подводных вулканов (*Из энциклопедии*). 3. Он переболел
всеми мальчишескими увлечениями**: коллекционировал спи-
ечные коробки, занимался (авиа)моделизмом (*В. Попов*).

Извержение* – укр. віверження. *Увлечение* – укр. захоплення.

25 Відредагуйте усно речення, користуючись рубрикою «Культура мовлення».

1. Наталці подарували сиреньову хустинку. 2. Мені незручно
у тебе просити. 3. Здрасте, шановна Ірино Дмитрівно! 4. Хто
сьогодні діжурний? 5. Канешно, я допоможу тобі.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
черговий	діжурний
незручно	невдобно
звичайно	канешно
бузковий	сиреньовий

ЯК ЦЕ БУЛО

СЛОВА-ПОМИЛКИ

Чи знаєте ви, що в нашій мові є слова, які утворилися внаслідок помилки? Наприклад, слово *індик*. Так називають свійського птаха, завезеного до нас із далеких країн ще в XVI столітті. Зважаючи на назву, птах мав би «завітати» до нас із Індії. Але ж ні, його завезено з... Америки, яку Христофор Колумб свого часу помилково назвав Індією. З помилковою назвою Америки пов'язане й слово *індіанці* – назва корінних жителів Америки (з посібника).

ТАКЕ БУВАЄ

ТУРОК

Збирається мій знайомий
В далеку мандрівку.
Придбав собі в Туреччину
На тиждень путівку.
Костюм купив елегантний,
Вчить турецьку мову.
Уже знає, як звуть турки
Свиню і корову,
Як спитати по-турецьки,
Почім у них шуби,
Де купити мило й пасту,

Яка чистить зуби.
Голова тріщить у нього
Від отих уроків...

Він, до речі, в Україні
Живе тридцять років.
Ходить всюди, як хазяїн,
Аж дверима гурка,
Хоча мову українську
Знає гірше турка.

П. Глазовий

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання-жарту, використовуючи складні слова.

1. Яка лікарська рослина може вбити звіра? 2. У якого співочого птаха горить хвіст? 3. Яка рослина живе сто літ? 4. У якої рослини горить цвіт? 5. У назві якої тварини «заховалися» мурахи? 6. Який птах і яка рослина ловлять мух? 7. У назві якої лікарської рослини «заховано» золото? 8. Яка африканська тварина має на перенісці ріг?

УСМІХНІ МОСЯ

– Миколо, виходь на вулицю!
– Не можу. У мене дуже суворий батько. Коли він робить мені домашнє завдання з української мови, я мушу стояти поруч.

*Багато є таємниць у світі,
і одна з найбільших з-поміж них – мова.*

І. Вихованець

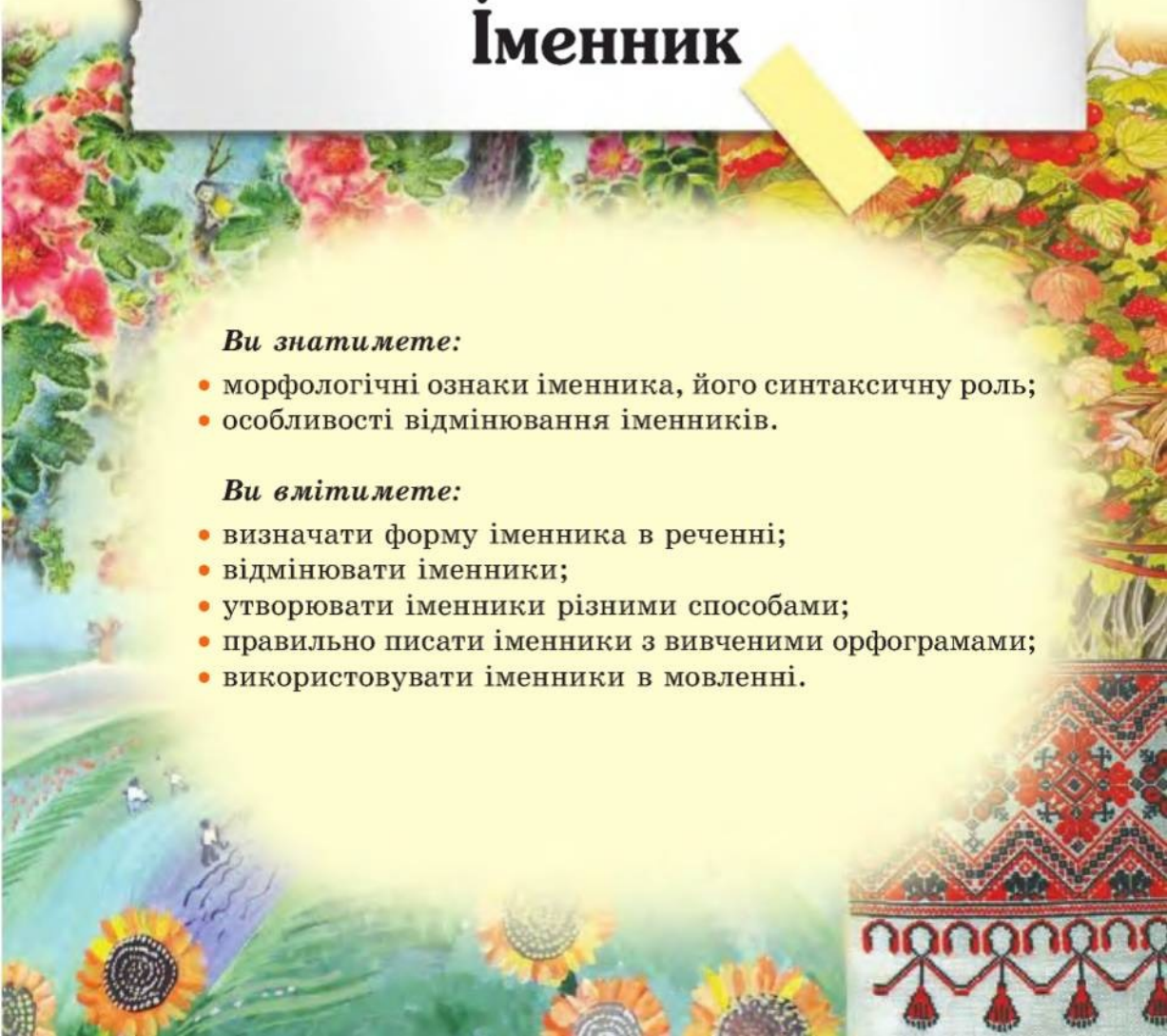
Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики Іменник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки іменника, його синтаксичну роль;
- особливості відмінювання іменників.

Ви вмітимете:

- визначати форму іменника в реченні;
- відмінювати іменники;
- утворювати іменники різними способами;
- правильно писати іменники з вивченими орфограмами;
- використовувати іменники в мовленні.

Морфологія (від грец. *morphe* – форма, *logos* – слово, вчен-ня) – це розділ мовознавства, що вивчає слова як частини мови.

§ 4. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про ознаки іменників, про назви істот і неістот, власні й загальні, а також про збірні іменники

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте самостійні та службові частини мови?

- 26** Порівняйте слова в колонках. Визначте, що означають іменники, на які питання відповідають. Чи змінюються за відмінками й числами? А за родами? Зробіть висновок про особливості іменників.

Іменники

радість
десятка
дихання

Інші частини мови

радісний
десять
дихати

**Загальне
значення**

Іменник (рос. імя существительное) – це самостійна частина мови, що означає предмет і відповідає на питання **хто? що?** **НАПРИКЛАД:** парта, сокіл, відвага, прохання, ходьба.

**Морфологічні
ознаки**

Іменники змінюються за відмінками й числами, належать до певного роду.

**Синтаксична
роль**

У реченні іменник може бути будь-яким членом речення. **НАПРИКЛАД:**

1. Хліб – усьому голова.
2. Їли варення з яблук.
3. Пропливають хмари в небі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Предметом у граматиці вважають усе те, до чого можна поставити питання **хто? що?**

- 27** 1. Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення. Випишіть іменники з першого речення та скорочено запишіть після кожного з них рід, число, відмінок.

1. Величезні дерева казковими велетами заступали путь (*Я. Стельмах*). 2. Вечір стелить над морем холодні тумани (*М. Луків*). 3. А під вікнами ходять ночі і дощами густими

плачуть (М. Боровко). 4. Затісла груша в жовтих кулачках смачного сонця лагідні жовточки (М. Вінграновський).

II. Доберіть усно антоніми до виділених слів.

Назви істот

Іменники поділяють на назви істот і неістот (рос. одушевлённые и неодушевлённые).

НАПРИКЛАД:

Істоти	Неістоти
<i>кінь, художник, лісовик</i>	<i>сопілка, дерево, армія, мікроб</i>

Власні назви

Розрізняють загальні й власні назви.

НАПРИКЛАД:

Загальні (рос. нарицательные)	Власні (рос. собственные)
<i>стіл, країна, свято, хвилювання, озеро, зірка</i>	<i>Зевс, Дід Мороз, Чернігів, Світязь (озеро), Юпітер, Різдво, «Фарбований Лис» (казка), Слобожанщина, Київська Русь</i>
<i>річка</i> (загальна назва)	<i>Дніпро</i> (власна назва)

Збірні іменники

Збірними (рос. собирательными) називають іменники, які означають сукупність однакових чи подібних предметів, що сприймається як одне ціле. **НАПРИКЛАД:** *молодь, насіння, козацтво, листя, гарбузиння.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Збірні іменники мають тільки форму однини.

28 Випишіть послідовно спочатку назви неістот, а потім – назви істот.

Акація, колода, курка, клас, доброта, Сварог, щука, квітка, оса, журба*, кішка, В'ячеслав, сховище, бактерія, азот, артист, загін**, імператор, мавка, світ, вірус, група, Орел (прізвище), пуре, східці, добряк, Оксана, палац, натовп.

**Журба* – рос. печаль, грусть.

***Загін* – рос. отряд.

Ключ. У виписаних словах підкресліть другу від початку букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте загадку, відгадкою до якої є слово «бджола».

29 Прочитайте діалог. Поясніть, чому виникло непорозуміння між співрозмовниками. Які з виділених іменників є власними назвами, а які – загальними? З'ясуйте різницю в лексичному значенні цих слів.

- Гей, дядьку, куди йдете?
- На ярмарок...
- А звідки ви? – З Ковалів.
- Та я не питаю, якого ви роду. Село ваше як зветься?
- Та й кажу – Ковалі.
- А самі ви хто будете?
- Коваль.
- Хе-хе... Щось ви, дядьку, маленький та плохенький, як на коваля.
- Та я не коваль, а Коваль. У нас у Ковалях усі Ковалі, а ковалів тільки троє.

30 До поданих слів доберіть і запишіть спільнокореневі збірні іменники. З одним дібраним словом складіть усно речення.

ЗРАЗОК. Товариш – товариство.

Птах, козак, учень, юнак, комаха, ворон, віти, малюк, діти.

31 Схарактеризуйте усно вжиті в реченні іменники за такими критеріями: а) назва істоти чи неістоти; б) назва загальна чи власна; в) конкретний чи абстрактний.

На вечірній зорі сірим клином журавлі пролітали у вирій* (М. Ткач).

*Вірій – рос. тёплые края.

32 Розкрийте значення та особливості вживання поданих парами слів. Складіть і запишіть словосполучення з кожним іменником. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Власник – володар.
2. Рибалка – риболовля.

33 Напишіть невелике висловлювання (6–8 речень) на одну з поданих тем. Використайте назви істот. Підкресліть іменники як члени речення.

ТЕМИ. 1. «Любить людей мене навчила мати...» (В. Симоненко). 2. Люди, з яких я беру приклад.

§ 5. ВЕЛИКА БУКВА Й ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

*Про те, як на письмі виділяють власні назви
з-поміж загальних*

34 Прочитайте речення. Знайдіть власні назви та простежте, як їх виділено з-поміж загальних. Зробіть висновок про особливості написання власних назв.

1. Земля обертається навколо Сонця. 2. Працівників школи привітали з Днем учителя. 3. Діти побували в Успенському соборі. 4. Школярі відвідали заповідник «Запорізька Січ». 5. Мама купила торт «Золотий ключик».

**Велика
буква**

Власні назви пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *майдан Незалежності, озеро Світязь, Північний полюс.*

Причому, коли власна назва складається з кількох слів, то з великої букви пишемо перше слово. **НАПРИКЛАД:** *Новий рік, Музей історії запорізького козацтва, День учителя.*

З великої букви пишемо всі слова у власних назвах:

- держав: *Російська Федерація;*
 - населених пунктів: *Біла Церква (місто);*
 - найвищих державних установ України і міжнародних організацій: *Всесвітня Рада Миру;*
 - астрономічних і географічних об'єктів: *Чумацький Шлях (галактика), Південне Полісся, Нова Гвінея (острів);*
 - дійових осіб у казках, байках: *Червона Шапочка.*
- У складних прізвищах, псевдонімах та іменах, які пишемо через дефіс, кожен складову частину починаємо великою буквою. **НАПРИКЛАД:** *Нечуй-Левицький, Зиновій-Богдан.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Назви посад, народів, осіб за національністю або місцем проживання пишемо з малої букви: *українці, киянин.* Проте назви найвищих державних посад пишемо з великої букви: *Президент України.*

Лапки

Назви книжок, газет, кінофільмів, заводів, кораблів, аеропортів, санаторіїв, магазинів тощо беремо в лапки. **НАПРИКЛАД:** *журнал „Стежка”, цукерки „Червоний мак”, завод „Арсенал”, літак „Мрія”, готель „Турист”.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З великої букви, але без лапок пишемо назви культових книг: *Біблія*, *Євангеліє*, *Псалтир*, а також назви таких релігійних понять, як *Бог*, *Божа Матір*, *Син Божий*, *Святий Дух* (але *бог Перун* і т. ін.).

ОРФОГРАМА

Велика буква і лапки у власних назвах

35 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому подані парами слова (сполучення) написано по-різному. Чи однакове значення вони мають? Які з поданих іменників є власними назвами, а які – загальними?

- великий віз – Великий Віз (*сузір'я*);
- червона шапочка – Червона Шапочка;
- сніжинка – Сніжинка (*кішка*).

36 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Як ви вважаєте, чому «Щедрику» вдалося стати одним із кращих колективів у світі?

ЩЕДРИК

Київський дитячий хор «Щедрик» належить до п'ятірки кращих у світі. Нещодавно він переміг у Міжнародному конкурсі «Духовна музика в Римі». Папа Римський запросив хористів до літньої резиденції.

– Дякую, що у своїй творчості ви завжди бездоганні*, – сказав чистою українською мовою.

Упродовж 40 років існування «Щедрик» дав понад 500 концертів в Україні, Німеччині, США, Канаді, Італії та інших країнах. У репертуарі юних співаків близько 1000 пісень.

Щороку хор набирає підготовчу групу. Прослуховування відбуваються в Палаці дітей та юнацтва в місті Києві (*З газети*).

* *Бездоганний* – рос. безупречный.

II. Знайдіть власні назви та поясніть їхнє написання.

37 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що вам запропонували обрати українську народну пісню, яку міг би виконати хор на міжнародному конкурсі. Яку пісню ви запропонували б? Чим ця пісня вам подобається?

38 Прочитайте, звертаючи увагу на вживання великої букви. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Річка Південний Буг, Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Святий Миколай, Богоматір, Біблія, Різдво Христове, День української писемності та мови, Полтавська битва, заповідник «Асканія-Нова», Чорне море, День Перемоги, Донеччина, Конституція України, Президент України.

39 Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. Які назви треба взяти в лапки?

Острів (х)ортиця, (д)ень (п)рав людини, (в)еликдень, (с)узир'я (к)озеріг, (п)івнічний (п)олюс, (в)інницька (о)бласть, (г)ора (г)оверла, (т)абір (л)ісова пісня, (т)ихий (о)кеан, (а)еропорт (б)ориспіль, (с)тудія танцю (в)олошка, (п)очаївська (л)авра, (п)ечиво (ж)уравлик, (к)інотеатр (с)яйво, (м)ультфільм (р)узалонька, (с)упермаркет (к)ишення, сайт (о)стрів (з)нань.

40 Запишіть правильно власні назви групами: 1) усі слова в назві треба писати з великої букви; 2) з великої букви треба писати лише перше слово.

Сіверський (д)онець (р)ічка, (к)ривий (р)іг (м)істо, (д)ень (з)нань (с)вято, (в)елика (в)едмедиця (с)узир'я, (с)получені (ш)тати (а)мерики, (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я, (п)івденний (б)уг (р)ічка, (к)иївська (р)усь, (з)апорізька (с)іч, (в)ерховна (р)ада.

41 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.* Уявіть, що вам треба привітати когось зі святом листівкою або за допомогою смс-повідомлення. Запишіть подані назви свят українською мовою, розкриваючи дужки.

Поздравляю с (н)овым (г)одом; с (в)осьмым (м)арта; с (д)нём (н)езависимости (у)краины; с (д)нём (у)чителя.

42 I. Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. З однією власною назвою складіть і запишіть речення.

Урочище (ж)овті (в)оди, (п)івденне (полісся, (г)алицько-волинська (д)ержава, (о)стромирове (є)вангеліє, (о)строзька (а)кадемія, (л)юблінська (у)нія, (к)орсунська (б)итва, (п)апа (р)имський, (р)имська імперія, (в)елике (к)нязівство (л)итовське.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

43 Доберіть власні назви до запропонованих загальних і запишіть. З однією дібраною назвою складіть і запишіть речення.

Держава, сузір'я (або галактика), материк, собор, свято, телевізійна програма, кінофільм, картина.

44 Хто зможе дібрати 4 фразеологізми, у яких є власні назви? А хто зможе дібрати ще більше таких висловів? Скористайтеся додатковою літературою та допомогою рідних, друзів. На виконання завдання дається три дні.

45 Випишіть з підручників історії та географії по два речення з іменниками – власними назвами. Поясніть написання цих іменників.

46 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий текст (6–8 речень) на одну з тем: «Природне диво України», «Собори України», «Зоряне небо», «Космос», «Сім чудес світу». Використайте в тексті власні назви.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–8 речень) про одну з історичних подій. Використайте в розповіді власні назви.

ВАРІАНТ В. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–8 речень) про святкування однієї з видатних дат у житті українського народу. Використайте в розповіді власні назви.

Для вас, допитливі

Як ви думаєте, чому пишемо по-різному такі слова, як *Ампер* і *ампер*, *Герц* і *герц*? Річ у тому, що з великої букви пишемо прізвища. А ті слова, які починаємо з малої літери, перестали бути прізвищами.

Про це та багато іншого можна дізнатися з книжки **Івана Вихованця «Таїна слова»**. Розкажіть однокласникам, що вам найбільше сподобалося в цій книжці.

§ 6. РІД ІМЕННИКІВ

Про три роди іменників, іменники спільного роду та взагалі про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Які є роди іменників?

47 Прочитайте слова. Визначте рід іменників першої колонки. Чи можуть слова другої колонки виступати як іменники то чоловічого роду, то жіночого? А чи вдасться вам визначити рід іменників третьої колонки? Зробіть висновок про особливості категорії роду іменників.

Дунай	непосида	двері
радість	замазура	ножиці
озеро	бідолаха	дрова

Рід іменників в українській і російській мовах, як правило, збігається. Проте є певні відмінності, які слід запам'ятати. **НАПРИКЛАД:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
старый тополь (ч. р.)	стара тополя (ж. р.)
светлый путь (ч. р.)	світла путь (ж. р.)
острая боль (ж. р.)	гострий біль (ч. р.)
бескрайняя степь (ж. р.)	безкрайній степ (ч. р.)
горькая полынь (ж. р.)	гіркий полин (ч. р.)
высокая насыпь (ж. р.)	високий насип (ч. р.)
неразборчивая подпись (ж. р.)	нерозбірливий підпис (ч. р.)
древняя летопись (ж. р.)	давній літопис (ч. р.)

48 Перекладіть усно словосполучення українською мовою. Порівняйте родову характеристику поданих іменників у російській та українській мовах.

Счастливая жизнь, далёкая Сибирь, насыщенный пар, сильная боль, густая пыль, настенная живопись, сильная накипь, почтовый адрес, горькая полынь, фальшивая подпись, украинская степь.

49 I. До поданих іменників доберіть потрібні за змістом прикметники. Утворіть з кожною парою слів словосполучення і запишіть. У дужках зазначте рід іменників.

БРАЗОК. *Степ* – *широкий степ* (ч. р.).

Насип, **путь**, зал, полин, рукопис, рояль, **біль**, нежить, доповідь, магістраль, степінь, тюль.

II. З виділеними іменниками складіть і запишіть речення.

50 Відредагуйте речення й запишіть.

1. У далекий **путь** проводжала мати своїх дітей. 2. Навколо розкинулася широка **степ**. 3. Лист надійшов з далекої **Сибірі**. 4. По її очах можна було зрозуміти всю **біль**. 5. Доносилися барабанна **дріб**. 6. Марійка підхопила сильну **нежить**.

51 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам треба викликати лікаря для знайомого, який застудився. Ви телефонуйте до лікарні. Складіть усно 2–3 речення, щоб звернутися до працівника лікарні в цій ситуації. Використайте в реченнях словосполучення *головний біль* і *сильний нежить*.

Чоловічий рід

Є іменники чоловічого роду, що можуть позначати осіб і жіночої статі. **НАПРИКЛАД:** *суддя, директор, професор*. З такими іменниками **прикметники** й **займенники** узгоджуємо тільки в чоловічому роді.

ПОРІВНЯЙМО:

ч.р. ч.р.

1. *Молодий лікар Тарнавська пішла у відпустку.*

ч.р. ч.р.

2. *Молодий лікар Тарнавський пішов у відпустку.*

Спільний рід

Деякі іменники можуть мати то чоловічий, то жіночий рід. Такі слова називають іменниками **спільного роду**. **НАПРИКЛАД:** *староста, листоноша, сирота, замазюра, бідолаха, білоручка, базика*.

З іменниками спільного роду **прикметники**, **займенники** й **дієслова** узгоджуємо залежно від того, особу якої статі означає іменник. **ПОРІВНЯЙМО:**

ч. р. ч. р.

1. *Цей хлопець великий замазура.*

ж. р. ж. р.

2. *Ця дівчина велика замазура.*

Паралельні форми

Деякі іменники мають паралельні форми роду. **НАПРИКЛАД:** зал – зала; сусід – сусіда; жираф – жирафа.

Не мають роду

В іменниках, що мають форму тільки множини, рід не розрізняють. **НАПРИКЛАД:** ножиці, двері.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники **не змінюються** за родами, а належать до одного з родів.

52 Випишіть слова у дві колонки: 1) іменники спільного роду; 2) іменники, у яких рід не розрізняємо. Які слова ви не будете виписувати? Чому?

Радість, канікули, білоручка, директор, чипси, сирота, двері, щастя.

53 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте рід виділених іменників.

1. Ти так(ий,а) **непосида**, Денисе! 2. Горі з так(им,ою) **бабікою**, Семеном. 3. Наш(а) **староста** Олена підготувала графік чергування. 4. Молод(ий,а) **директор** Задорожна провела збори. 5. Досвідчен(ий,а) **інженер** Богданова викона(в,ла) роботу вчасно.

54 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть по два речення з кожним словом: один із вас складає речення так, щоб це слово виступало іменником чоловічого роду, а другий – жіночого. Перевірте один в одного виконання.

Староста, нероба, бідолаха.

55 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Надпишіть скорочено над іменниками їх рід. Які з іменників є назвами істот?

1. Сині вечорові сутінки огортають і Дніпро і кручі... (І. Цюпа). 2. А в степ широкий, за обрій, тікає насип залізничний (Л. Первомайський). 3. Затихає поволі місто спалахує вогнями ліхтарів (І. Цюпа). 4. Вітер-пустун ніби **бавиться** з посивілими деревами налітає тріпетно й порівно, гойдає трусить осокіри і від того на землю **стелиться** пухнаста заметіль (І. Цюпа). 5. Горі з цим **бабікою**, Глібом, язик у нього немов віяло (А. Хижняк).

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть особливості їх вимови.

І ТАКЕ БУВАЄ

На перерві Тарас запропонував своїм друзям таку цікаву задачу: «В агронома є брат Антон, але в Антона брата немає. Ким же тоді Антонові доводиться агрономом?»

- Такого не може бути, – мовив один із друзів.
- Ні, може, – заперечив Сергій, – адже іменник агроном...

Як ви думаєте, що сказав Сергій?

§ 7. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ

Про іменники, що мають форми тільки однини чи тільки множини, а також про стилістичну роль числа іменників

- 56** Прочитайте слова. Визначте число іменників. Спробуйте поставити іменники другої колонки у формі множини, а третьої – у формі однини. Чи вдалося вам це? Зробіть висновок про особливості категорії числа іменників.

ноутбук
трактор
учень

Дніпро
золото
читання

ворота
ножиці
хитрощі

Форми числа

Іменники змінюються за числами (однина і множина). **НАПРИКЛАД:** телефон – телефони, вечір – вечори. Деякі іменники мають форми тільки однини або тільки множини. **ПОРІВНЯЙМО:**

Мають форми тільки однини	Мають форми тільки множини
борошно, людство, дитвора, радість, Львів, Інтернет	окуляри, двері, шахи, лінощі, оплески, Карпати, Суми

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

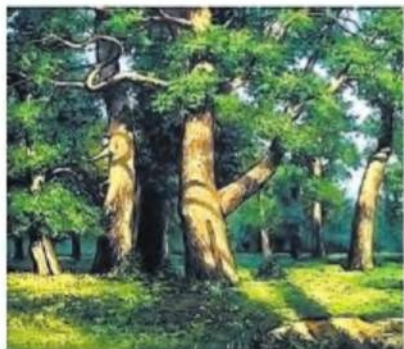
В іменниках, які мають форми тільки множини, рід не розрізняють.

- 57** І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Укажіть слова та сполучення, за допомогою яких автор змальовує дуб як живу істоту.

ЛІСОРУБИ

Коли звалювали першого дуба – на хлопців дрібним холодним дощем бризнула роса. Сонячний промінь пробивався крізь гущавину віг*, спалахував на лезах сокир, і тоді рубачі мружили очі. Вряд-годи по верхів'ях дубів пролітав вітер, листя журно шелестіло...

Один велетень-дуб умирав особливо неохоче. Коли його підпиляли, він ще ганяв по собі соки від міцного живучого і вірного його життю кореня, шумів листям, і гордо кланявся сонцю, і все

не здавався волі людей – тільки тремтів стовбуром і гулко ахкав від болю, коли били сокирою. Але потім він хитнувся, похилився й затріщав, затріпотів вітами та всією вагою зі страшним шумом і гучним тріском упав на землю. Потьмарилася, погасла краса дуба: листя зробилося холодним, кора потемніла, і з-під неї закапав на траву прозорий сік (За Г. Тютюнником).

**Віта* – гілка, галузка (відросток, пагін дерева, куща).

II. Визначте рід і число виділених іменників. Випишіть ті з них, які мають обидві форми числа (однину й множину). Доведіть це, змінивши форму іменників (письмово).

58 I. Перекладіть словосполучення українською мовою й запишіть. Чи відбулися зміни в числі іменників?

Золотые часы, узкая дверь, классное собрание, новая мебель, большие хлопоты, полные сутки, ранняя жатва, белые перья.

II. З двома перекладеними словосполученнями (на вибір) складіть усно речення.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
дверь (одн.)	двері (мн.)
жатва (одн.)	жнива (мн.)
сутки (мн.)	доба (одн.)

59 Відгадайте загадки. Визначте число іменників-відгадок. Які з цих слів мають форми тільки однини, а які – тільки множини?

1. Бігли два пси, позадирали носи. 2. По стежині, по дорозі бігти я у них не в змозі, по снігу не йдуть як слід: до вподоби тільки лід. 3. Сама холодна, а інших припікає. 4. Висить сито, не руками звито. 5. Влітку відпочивають, а взимку дітей катають.

60 I. Запишіть іменники в три колонки: 1) ті, що мають форми однини і множини; 2) ті, що мають форми тільки однини; 3) ті, що мають форми тільки множини. Чи розрізняємо рід в іменниках третьої колонки?

Спагеті, птаство, долина, штани, молоко, вітер, ворота, Полтава, совість, книга, малювання, Чернівці, канікули, банкомат.

II. З одним словом другої колонки та одним словом третьої (на вибір) складіть речення з однорідними членами.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У науковому стилі іменники в однині вживаємо в значенні множини, якщо ці іменники називають предмет або тварину як представника цілого класу чи виду. **НАПРИКЛАД:** *Береза – листяне дерево.*

61 Прочитайте речення. До якого стилю мовлення вони належать? Визначте число виділених іменників. Чи можна сказати, що ці слова називають не одну рослину чи тварину, а всіх представників певного класу або виду?

1. **Вовк** – це хижа тварина, яка водиться в лісах. 2. **Кавун** росте в південних регіонах України, бо потребує багато тепла і світла. 3. У відкритий ґрунт **буряк** і **моркву** висівають у квітні–травні.

62 Доведіть, що іменник *змагання* має обидві форми числа: однину і множину. Складіть і запишіть із цим словом два речення так, щоб у першому воно було вжито у формі родового відмінка однини, а в другому – у формі родового відмінка множини.

63 І. Спишіть речення. Над іменниками скорочено надпишіть відмінок і число (де можливо). Підкресліть іменники, що мають форми тільки однини або тільки множини.

1. *Жоржини* квітнуть жовтим цвітом, кружляють бджоли біля них (*Н. Забіла*). 2. Минає літо, шелестить пожовкле листя (*Т. Шевченко*). 3. У полі спить зоря під колоском і сонно слуха думу колоскову, і сонна тиша сонним язиком шепоче саду сиву коліскову (*М. Вінграновський*). 4. Ми юними тоді були, дороги кликали нас в мандри* (*Д. Луценко*). 5. Життя найдужче вирвало на Подолі (*О. Іваненко*).

**Мандри* – рос. странствования.

II. Обведіть номери складних речень. Обґрунтуйте вживання в цих реченнях розділових знаків.

64 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. У мою кімнату купили нову мебель. 2. Ми з друзями часто граємо в шахмати і шашки. 3. Я дуже люблю кататися на коньках. 4. Результат буде відомий через двоє суток.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
сине чорнило	сині чорнила
старі меблі	стара мебель
електронний годинник	електронні часи
грали в шахи	грали в шахмати
нові ковзани	нові коньки
три доби	трое суток

§ 8. ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ

Про змінювання іменників за відмінками, про кличний відмінок, а також про утворення форм називного відмінка множини

ПРИГАДАЙМО. Що таке звертання?

65 Прочитайте речення. У якому з них слово *яблуко* вжито в називному відмінку, а в якому – у знахідному? Зробіть висновок про значення називного та знахідного відмінків.

1. Після обіду Валя з'їла **яблуко**.
2. З дерева впало велике **яблуко**.

Відмінки Іменники змінюємо за відмінками (рос. падежами).
ПОРІВНЯЙМО:

РОСІЙСЬКА МОВА	УКРАЇНСЬКА МОВА
Именительный (кто? что?)	Називний (хто? що?)
Родительный (кого? чего?)	Родовий (кого? чого?)
Дательный (кому? чему?)	Давальний (кому? чому?)
Винительный (кого? что?)	Знахідний (кого? що?)
Творительный (кем? чем?)	Орудний (ким? чим?)
Предложный (о ком? о чём?)	Місцевий (на/в кому? на/в чому?)
	Кличний –

Прямий відмінок Називний відмінок називають **прямим**, інші – **непрямими**.

Кличний відмінок В українській мові, на відміну від російської, є **кличний відмінок**. Він існує для вираження форми звертання (рос. звательной форми, обращения). **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
<ul style="list-style-type: none"> • Люблю тебя, земля моя! • Сергей, подойди ко мне. 	<ul style="list-style-type: none"> • Люблю тебе, земле моя! • Сергію, підійди до мене.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменник у **кличному** відмінку не буває членом речення.

66 І. Прочитайте за особами гумореску. Доберіть свій варіант заголовка.

НЕ БУЛО ВДОМА

Учитель запитав Андрійка:

– Ти вдома розповів про двійку?

Андрійко похилив чоло:

- Аякже... Все, як наказали!
- І що батьки тобі сказали?
- На жаль, їх вдома не було!

М. Білецький

II. Знайдіть іменники, визначте їх рід, число, відмінок. Поставте усно іменники в початковій формі (називний відмінок однини).

- 67 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Чи завжди, на вашу думку, потрібно розповідати батькам (друзям) про свої оцінки в школі? Чому?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменник у формі **називного** відмінка означає того, хто виконує дію, і в реченні виступає **підметом**. Іменник у формі **знахідного** відмінка означає предмет, на який спрямована дія, і в реченні виступає **додатком**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Н. в.

Зн. в.

1. Їде автомобіль. 2. Ремонтують автомобіль.

- 68** I. Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення та надпишіть над ними відмінок. Яке значення мають ці відмінки?

1. Назар перезавантажив свій комп'ютер. 2. Аліна довго роздивлялася малюнок. 3. Часто згадую рідне місто.

II. Складіть і запишіть два речення з іменником *телефон* так, щоб у першому реченні це слово було вжито у формі називного відмінка, а в другому – знахідного.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Знахідний відмінок виражає повне охоплення предмета дією, а родовий – часткове. **ПОРІВНЯЙМО:**

Знахідний	Родовий
купи сіль (усю)	купи солі (частину)

- 69** Спишіть сполучення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вибір однієї з форм. Як ви розрізняєте родовий і знахідний відмінки?

1. Кони попили (воду, води). 2. Діти поїли (кашу, каші). 3. Не забудь купити (хліб, хліба).

- 70 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Провідмініайте усно словосполучення *цілющий дощ*: один з вас відмінює це словосполучення в однині, а другий – у множині. Перевірте один в одного виконання.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники чоловічого роду **множини** в **називному** відмінку в українській мові мають закінчення **-и, -і**, а в російській – **-и, -ы**, а також **-а, -я**. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
офіцер – офіцэры директор – директорá сторож – сторожа́	офіцер – офіцэри директор – директорі́ сторож – стóрожі

71 I. Перекладіть подані парами слова українською мовою і запишіть.

Профессор – профессорá; фельдшер – фельдшерá, инспектор – инспекторá; редактор – редакторы.

II. З одним перекладеним іменником у формі називного відмінка множини складіть і запишіть речення.

72 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть іменники як члени речення. Чи потрібно підкреслювати іменники у формі кличного відмінка? Скорочено надпишіть відмінки іменників.

1. Чого ти журишся ромашко чого ти гнешся до землі (О. Донченко). 2. Милуйся Улянко свічками-берізками і прозорим воском кленів і шапками лісових груш (О. Донченко). 3. Моє село земний уклін тобі за молодість і світло отчих стін (Г. Тарасюк).

73 Напишіть оголошення в художньому стилі на одну з поданих тем. Підкресліть використані в тексті іменники та визначте їх відмінок.

1. Про футбольний матч, який має відбутися між командами планет Земля і Марс.

2. Про початок навчання в школі чаклунів.

3. Про збір коштів для створення машини часу.

§ 9. ТИПИ ВІДМІН ІМЕННИКІВ

Про поділ іменників на чотири відміни, а також про іменники твердої, м'якої та мішаної груп

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке закінчення та основа слова? 2. Які є шиплячі приголосні?

74 Провідмініяйте усно подані іменники. Чи однакові в них відмінкові закінчення? Зробіть висновок, як відмінюються іменники – усі однаково чи по-різному.

Висота, човен, гордість.

I відміна

За особливостями відмінювання іменники поділяють на чотири відміни (рос. склонення).

До I відміни належать іменники жіночого й чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають закінчення *-а(-я)*. **НАПРИКЛАД:** *робот* [а], *пісн* [я], *Ми-кол* [а].

II відміна

До II відміни належать:

- іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення або закінчення *-о*. **НАПРИКЛАД:** *Київ* [], *дядьк* [о];

- іменники середнього роду, які в називному відмінку однини мають закінчення *-о, -е, -а(-я)*. **НАПРИКЛАД:** *сел* [о], *мор* [е].

III відміна

До III відміни належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення, а також іменник *мати*. **НАПРИКЛАД:** *радість* [], *ніч* [].

IV відміна

До IV відміни належать іменники середнього роду із закінченням *-а(-я)* в називному відмінку однини, у яких при відмінюванні з'являється суфікс *-ат-(-ят-)* або *-ен-*. **НАПРИКЛАД:** *лош* [а] – *лошати*, *ім'я* [я] – *імені*.

75 Розгляньте опорні таблиці поділу іменників на відміни в українській і російській мовах. Що спільного й що відмінного ви помітили?

РОСІЙСЬКА МОВА

Склонение	Род	Окончание в И. п. ед.ч.
I	Ж., М.	-а(-я)
II	М.	нулевое
	С.	-о, -е,
III	Ж.	нулевое

УКРАЇНСЬКА МОВА

Відміна	Рід	Закінчення в Н. в. одн.
I	Ж., Ч.	-а(-я)
II	Ч.	нульове, -о
	С.	-о, -е, -а(-я)
III	Ж.	нульове
IV	С.	-а(-я) (суф. -ат-, -ят-, -ен-)

76 I. Прочитайте іменники в колонках і доведіть, що їх відміни визначено правильно. Доберіть усно до кожної групи по два власних приклади.

I відміна	II відміна	III відміна	IV відміна
вода	завод	ніч	курча*
Ілля	вікно	любов	лоша**

II. Перекладіть усно слова російською мовою. Поміркуйте, чи «збережуть» вони свою відміну в російській мові.

**Курча* – (рос.) *цыплёнок*.

***Лоша* – (рос.) *жеребёнок*.

77 Запишіть іменники в чотири колонки: 1) I відміна; 2) II відміна; 3) III відміна; 4) IV відміна.

Станція, сайт, курча, листоноша, маестро, море, поросся, мати, тіль, ожина, щирість, каченя.

78 ЧОМУ ТАК? I. Поміркуйте, чому не можна віднести до жодної з відмін такі іменники: а) *журі, кіно, кенгуру*; б) *ворота, Суми, жнива, дрова*.

II. Поміркуйте, чому іменник *дівчина* належить до I відміни, *дівчатко* – до II, а *дівча* – до IV.

79 Хто зможе за одну хвилину дібрати й записати чотири іменники IV відміни? А хто добере п'ять таких слів? А хто ще більше?

Групи

Залежно від того, на який приголосний закінчується основа слова, іменники першої і другої відмін поділяємо на групи.

ГРУПИ ІМЕННИКІВ

Група	Приголосний, на який закінчується основа	Приклади
тверда	твердий, крім шиплячого	<i>весна</i>
м'яка	м'який	<i>місяць</i>
мішана	шиплячий	<i>дощ</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Звук [й] – м'який, тому іменники з основою на [й] належать до м'якої групи. **НАПРИКЛАД:** *подія* [под'їя].

80 Випишіть послідовно спочатку іменники твердої групи, а потім – м'якої. Які три іменники не треба виписувати? Чому?

Оздоба, олія, пісня, виставка, смуток, столиця, товариш, Павло, носій, асфальт, інститут, ідилія, доля, сітка, ноша, ущільнення, ожина, коваль, Світязь, плече, келія, Антон, газета.

Ключ. У кожному виписаному слові підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте народну прикмету передбачення погоди.

Іменники
на **-ар,**
-ир, **-яр**

Іменники II відміни на -ар, -ир, у яких наголос постійно падає на **-ар, -ир,** належать до твердої групи (*куховáр, мундiр*); інші – до м'якої (*богатiр – богати́рj*).

До твердої групи також належать іменники *ко́мар, до́лар, пла́стир.*

Іменники II відміни на -яр, у яких при відмінюванні наголос переходить з **-яр** на закінчення, належать до мішаної групи (*школя́р – школяра́, газетя́р – газетяра́*); інші – до твердої (*му́ляр – муляра*).

81 Спишіть іменники, позначте наголоси. У дужках біля кожного слова зазначте відміну.

Бригадир, базар, муляр, комар, друкар, лікар, каменярь, ювіляр, бібліотекар.

Розбір іменника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини).
3. Назва істоти чи неістоти.
4. Власна чи загальна назва.
5. Рід (якщо є), число, відмінок.
6. Відміна, група (для I і II відмін).
7. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Непорушно стоять високі, поживклі соняшники (У. Самчук).

Соняшники – іменник, початкова форма *соняшник*; неістота, загальна назва, чоловічий рід, множина, називний відмінок, друга відміна, тверда група; у реченні є підметом.

Зразок письмового розбору

Соняшники – імен., п. ф. *соняшник*, неіст., заг., ч. р., мн., Н. в., II відм., тв. гр., підм.

82 І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте відміну виділених іменників у російській та українській мовах.

Широкие просторы. Золотистое поле. Рожь склоняется* под тяжестью колосьев и колышется**, как море, от жаркого летнего ветерка... А над золотистым полем возвышаются сосны, освещённые солнцем. Шумят на ветру могучие ветви. Дорога вьётся между полями (О. Туберовская).

*Склоня́ться – укр. схиля́тися, хиля́тися.

**Колыха́ть – укр. колисáти, хилита́ти, колива́ти, гойда́ти.

II. Розберіть усно виділені іменники як частину мови, розбір двох з них запишіть (на вибір).

§ 10. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ І ВІДМІНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень і про грамотність

ПРИГАДАЙМО. Коли пишемо е, а коли – о у відмінкових закінченнях іменників?

83 Розгляньте зразки відмінювання іменників І відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному й кличному відмінках однини. У яких відмінках спостерігаємо чергування приголосних?

	ОДНИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книга	надія	пісня	площа
Р.	книги	надії	пісні	площі
Д.	книзі	надії	пісні	площі
Зн.	книгу	надію	пісню	площу
Ор.	книгою	надією	піснею	площею
М.	на/у книзі	на/у надії	на/у пісні	на/у площі
Кл.	книго	надіє	пісне	площе

	МНОЖИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книги	надії	пісні	площі
Р.	книг	надій	пісень	площ
Д.	книгам	надіям	пісням	площам
Зн.	книги	надії	пісні	площі
Ор.	книгами	надіями	піснями	площами
М.	на/у книгах	на/у надіях	на/у піснях	на/у площах
Кл.	книги	надії	пісні	площі

84 I. Перекладіть усно текст українською мовою. Що нового для себе ви дізналися? Визначте вид зв'язку речень у тексті (паралельний чи послідовний).

ЭЙФЕЛЕВА БАШНЯ

Эйфелева башня* – символ Парижа. Она была построена в 1889 году Александром Эйфелем и служила парадным входом на Всемирную выставку. Многие французы возмущались** тем, что в сердце Парижа установлена «эта никому не нужная и чудовищная Эйфелева башня», требовали её снести. Однако прошло более ста лет и споры утихли. Выполнив роль великолепной рекламы нового строительного материала – металла, башня стала визитной карточкой французской столицы (*Из журнала*).

Ейфелева вежа в Парижі

**Ба́шня* – укр. вежа, ба́шта.

***Возму́щаются* – укр. обурюватися.

II. Випишіть із тексту іменники I відміни (українською мовою), виділіть у них закінчення, визначте усно їх відмінок і групу. До якої відміни належать ці самі іменники в російській мові?

85 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. У якій країні світу ви мрієте побувати? Яке місто цієї країни вас приваблює найбільше? Що там можна побачити?

Op. в.
однини

В орудному відмінку однини іменники I відміни твердої групи мають закінчення *-ою*, а м'якої та мішаної – *-ею* (після голосного й апострофа – *-ею*).

ПОРІВНЯЙМО:

Тверда група: <i>-ою</i>	М'яка й мішана групи: <i>-ею (-ею)</i>
<i>липа – липою</i>	<i>вишня – вишнею; шия – шиєю</i>

Op. в.
множини

В орудному відмінку множини поодинокі іменники I відміни мають паралельні закінчення: *-ами* (*-ями*) та *-ми*. **НАПРИКЛАД:** *сльозами й слізьми; свіннями й свіньмі*.

ОРФОГРАМА

Букви *о, е (є)* в закінченнях орудного відмінка іменників І відміни

86 І. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть. Виділіть закінчення та обґрунтуйте написання.

ЗРАЗОК. *Площа – площею.*

Круча, межа, сльоза, свиня, робота, рілля, сім'я, пісня, тиша, мрія, краса, долоня, лінія.

II. Виділені іменники поставте усно у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми.

87 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що до вас у гості приїхав знайомий, який проживає в іншому населеному пункті. Ви вирішили провести йому екскурсію вулицями вашого міста (села). Поставте усно словосполучення у формі орудного відмінка однини.

Тиха вулиця, проїжджа частина, велика площа, нова бруківка, затишна кав'ярня, липова алея, триповерхова школа, дерев'яна церква, нова перукарня.

Р. в.
МНОЖИНИ

У родовому відмінку множини більшість іменників І відміни мають нульове закінчення. **НАПРИКЛАД:** *топіль, меж, мрій, вішень*. В окремих словах виступає закінчення *-ів* або *-ей*: *суддів, бабів* (і *баб*), *губів* (і *губ*), *легенів* (і *легень*), *статей, сімей, мишей* та ін.

88 Спишіть сполучення, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка множини. Виділіть закінчення.

Написав кілька (стаття), вивчили багато (пісня), у сараї немає (миша), обстежили кілька (сім'я), у саду немає (яблуна), дійшли до (тополя), Ігор не боїться (змія), нарвали (вишня).

Кл. в.
ОДНИНИ

У кличному відмінку однини іменники І відміни мають такі закінчення:

- *-о* – іменники твердої групи (*Ганно, Миколо*);
- *-е* – іменники м'якої та мішаної груп (*Ілле, круче*);
- *-є* – іменники м'якої групи після голосного та апострофа (*Наталіє*);
- *-ю* – деякі пестливі іменники м'якої групи (*матусю, Наталю*).

89 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини. Виділіть закінчення, поясніть написання.

Жінка, Олена, Аліна, хата, земля, Ілля, пісня, душа, листоноша, мрія, Юлія, Наталія, матуся, Галя, доня.

II. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть і запишіть речення.

90 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою слова. Визначте групу свого іменника, провідмінійте його усно в однині та множині. Перевірте один в одного виконання.

1. Дорога. 2. Груша.

91 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Зазначте над цими іменниками відмінок. Поясніть написання.

1. Заспівай мені, (бабуся), тиху колискову (О. Білозір). 2. Літо перелітую, осінь перейду, (вишня) білітиму в зимньому саду (Т. Коломієць). 3. На рівній (дороба) і кінь розумний (Нар. творчість). 4. Завирували під сонною (круча) світлі кринички (В. Раєвський). 5. І всміхнуться сині очі од (пісня) моїх (В. Сосюра).

II. Запишіть виділені іменники фонетичною транскрипцією. Назвіть букви, вимовте звуки.

§ 11. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень та про грамотність

92 Розгляньте зразки відмінювання іменників II відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному та кличному відмінках однини. У яких відмінках іменники мають паралельні закінчення?

	ОДНИНА			
	Тверда група	М'яка група	Мішана група	
Н.	озеро	батько	край	читач
Р.	озера	батька	краю	читача
Д.	озеру	батькові, батьку	краєві, краю	читачеві, читачу
Зн.	озеро	батька	край	читача
Ор.	озером	батьком	краєм	читачем
М.	на/в озері	на/у батькові, батьку	на/у краї, краю	на/у читачеві, читачу, читачі
Кл.	озеро	батьку	краю	читачу

	МНОЖИНА			
	Тверда група		М'яка група	Мішана група
Н.	озэра	батьки	краї	читачі
Р.	озер	батьків	країв	читачів
Д.	озерам	батькам	краям	читачам
Зн.	озера	батьків	краї	читачів
Ор.	озерами	батьками	краями	читачами
М.	на/в озерах	на/у батьках	на/у краях	на/у читачах
Кл.	озера	батьки	краї	читачі

93 I. Перекладіть усно текст українською мовою і випишіть іменники II відміни. Виділіть закінчення цих іменників, визначте їх відмінок і групу. До якої відміни належать ці самі іменники в російській мові?

Вуд вытащил из кармана* несколько мячиков для обычного гольфа. Уже через пару минут мячики поднялись в воздух. Вуд начал кидать мяч за мячом, посылая их с максимальной силой и в самых разных направлениях, чтобы Гарри учился их ловить. Гарри поймал все мячи, и Вуд был в восторге** (Дж. Ролинг).

*Карман – укр. кишéня.

**Восторге – укр. захоплення, захват.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

**Д. в.
однини**

У давальному відмінку однини більшість іменників II відміни чоловічого роду мають паралельні закінчення: **-ові, -еві(-єві)** та **-у(-ю)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Тверда група: -ові, -у	М'яка група після приголосного та мішана: група -еві, -у(-ю)		М'яка група після голосного й апострофа: -єві, -ю
<i>батькові</i> <i>батьку</i>	<i>товаришеві</i> <i>товаришу</i>	<i>учителеві</i> <i>учителю</i>	<i>Андрієві</i> <i>Андрію</i>

Паралельні закінчення мають також деякі іменники середнього роду. **НАПРИКЛАД:** *містові* й *місту*, *дитяткові* й *дитятку*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб уникнути одноманітних відмінкових закінчень, спочатку вживаємо закінчення **-ові, -еві(-єві)**, а тоді – **-у(-ю)**. **НАПРИКЛАД:** *панові* *директору*, *Василеві* *Симоненку*.

**М. в.
однини**

У місцевому відмінку однини деякі іменники II відміни мають паралельні закінчення. **НАПРИКЛАД:** *на робітничкові й на робітнику; на коневі й на коні; у гаї й у гаю.*

94 Складіть і запишіть по одному реченню з іменником *директор* у формі давального й місцевого відмінків однини.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
<i>директору</i>	<i>директору</i>
	<i>директорові</i>

95 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою сполучення слів. Прочитайте їх один одному, ставлячи подані в дужках іменники у формі давального відмінка однини.

Для першого учасника. Подарувати (добродій Василь), надіслати повідомлення (друг Андрій), допомогти (учитель Назар Федорович).

Для другого учасника. Привітання (Герой України Володимир Кличко), подякувати (брат Сергій), зателефонувати (Василь Олександрович).

**Ор. в.
однини**

В орудному відмінку однини іменники II відміни твердої групи мають закінчення **-ом**, а м'якої та мішаної (крім середнього роду на **-я**) – **-ем(-єм)**.

НАПРИКЛАД: *краном, кущем, Василем, солов'єм.*

Іменники середнього роду на **-я** мають закінчення **-ям**.

НАПРИКЛАД: *життям, обличчям.*

**Ор. в.
множини**

Деякі іменники в орудному відмінку множини мають паралельні закінчення: **-ами(-ями)** та **-ми**. **НАПРИКЛАД:** *ко́нями й кін'ями, колі́нами й колін'ями, кри́лами й крильмі́.* Іменники *очі, плечі* мають форми *очима, плечима*.

ОРФОГРАМА

Букви **о, е(є)** в закінченнях давального й орудного відмінків однини іменників II відміни

96 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Виділіть закінчення. Обґрунтуйте написане.

Садівник, циркач, іній, вершник, журавель, соловей, плащ, ячмінь.

II. Серед поданих іменників назвіть ті, які є назвами істот.

97 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми (де можливо).

Кінь, чобіт, крило, плече, око, обличчя, слухач.

II. З одним іменником у формі орудного відмінка множини складіть усно речення.

**Кл. в.
однини**

У кличному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду мають закінчення **-у(-ю)** або **-е**. Закінчення **-ю** притаманне іменникам м'якої групи.

НАПРИКЛАД: *братуку, Андрію, друже.*

98 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини.

Батько, добродій, однокласник, край, Дніпро, козак, Київ, Херсон, друг, Павло, Андрій, Василь, Сергій, Юрій.

II. З одним іменником у кличному відмінку (на вибір) складіть усно речення.

99 Пригадайте, як визначити групу іменників на **-ар (-яр), -ир** (§ 9). Визначте групу поданих іменників і запишіть їх у формах родового і кличного відмінків однини.

Лікар, столяр, ветеринар, шахтар, кобзар, рицар, школяр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У місцевому відмінку множини іменники I та II відмін мають закінчення **-ах(-ях)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
читати по складах	читати по складам

100 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Над іменниками II відміни надпишіть їхній відмінок. Обґрунтуйте написання.

1. І вишні по садк(ам,ах) стояли з рушниками, чекали на сватів, які давно вже йшли (Є. Гуцало). 2. На землю по зоряних сход(ам,ах) задуманий вечір зійшов (В. Сосюра). 3. Гей, Іван(у,е), пора нам сідлати коня і збиратись мерщій у дорогу (М. Петренко). 4. Дощ(е,о)м пахучим день промок (М. Стельмах). 5. Синє небо над зеленим га(е,йо)м рідний край вітає з добрим урожа(е,йо)м (В. Сосюра).

II. Доберіть синоніми до виділених іменників.

І ТАКЕ БУВАЄ

Якось Сашко спостерігав за грою в шахи двох дівчаток-шестикласниць. Коли одна з них опинилася в скрутному становищі, Сашко підказав правильний хід: «Ходити королеві». Дівчинка пішла королевою і... одразу програла.

Поміркуйте, чому програла дівчинка, хоча Сашко підказав правильно.

§ 12. ЗАКІНЧЕННЯ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

Про те, які іменники II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини мають закінчення *-а(-я)*, а які *-у(-ю)*

101 Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини. Слова якої колонки означають назви конкретних предметів, а якої – збірних понять чи явищ природи? Зробіть висновок, які іменники в родовому відмінку однини мають закінчення *-а*, а які *-у*.

екрана	гурту
самоката	туману
піджака	грому

Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

Закінчення <i>-а(-я)</i> мають іменники, які означають:	Закінчення <i>-у(-ю)</i> мають іменники, які означають:
а) назви осіб, імена, прізвища: <i>товариша, Мороза</i> (прізвище);	а) речовину, масу, матеріал: <i>азоту, меду, борщу, піску</i> ; АЛЕ <i>хліба</i> ;
б) назви тварин і дерев: <i>ведмедя, дуба</i> ;	б) збірні поняття: <i>ансамблю, лісу, гаю, полку</i> ;
в) назви предметів: <i>ножа, воза, малюнка</i> ;	в) назви кущових і трав'янистих рослин: <i>барвінку, звіробою</i> ;
г) назви населених пунктів: <i>Кисва, Парижа</i> ;	г) назви будівель, приміщень та їх частин: <i>вокзалу, коридору</i> ; АЛЕ: <i>гаража, хліва, млина</i> ;
ґ) інші географічні назви з наголосом у Р. в. на закінченні: <i>Дніпрá, Дністрá</i> ;	ґ) назви установ, організацій: <i>інституту, комітету</i> ;
д) назви мір довжини, ваги, часу, місяців, днів тижня, грошових знаків: <i>кілограма, жовтня, вівторка, долара</i> ;	д) місце, простір тощо: <i>яру, майдану, світу</i> ; АЛЕ: <i>ярка, ліска, ставка</i> ;
е) назви машин і їх деталей: <i>комбайна, мотора</i> ;	е) явища природи: <i>вітру, морозу</i> ;
є) терміни, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури: <i>атома, радіуса, ромба</i> ;	є) назви почуттів: <i>болю, страху</i> ;
ж) українські за походженням терміни: <i>відмінка, додатка</i> ;	ж) назви процесів, властивостей, абстрактних понять: <i>бігу, крику, спорту</i> ;
АЛЕ: <i>виду, роду</i>	з) літературознавчі терміни: <i>сюжету, роману</i> ;
	и) назви ігор і танців: <i>тенісу, вальсу</i> ; АЛЕ: <i>гопака</i> ;
	і) географічні назви (крім зазначених у першій колонці): <i>Бугу, Криму, Світязю, Кавказу, Дону</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У низці іменників зміна закінчення впливає на значення слова. **НАПРИКЛАД:** листопада (місяць) – листопаду (падолист); каменя (одна штука) – каменю (збірне, матеріал); Рима (місто) – Риму (Римська імперія).

ОРФОГРАМА

Букви *а(я)*, *у(ю)* в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни

102 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в родовому відмінку однини подані парами іменники мають різні закінчення.

- ✓ морозу – Мороза;
- ✓ Люксембургу – Люксембурга;
- ✓ балу – бала;
- ✓ Бугу – Дністра;
- ✓ Криму – Чернігова.

103 I. Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини. Обґрунтуйте правопис їх закінчень. Доберіть усно по одному власному прикладу до кожної групи слів.

1. Дмитра, ясеня, ноутбука, банкомата, холодильника, Львова, Дністра, метра, квадрата.

2. Квасу, оркестру, щавлю, магазину, університету, луку, урагану, жалю, ремонту, роману, хокею, суходолу, Донбасу.

II. З двома іменниками (на вибір) складіть і запишіть речення.

104 Поставте іменники у формі родового відмінка однини. Запишіть їх у дві колонки: 1) із закінченням *-а(-я)*; 2) із закінченням *-у(-ю)*. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Харків, Париж, Крим, Крит, Китай, Донець (*річка*), туман, футбол, холод, монітор, чотирикутник, метр, ансамбль, ставок, вальс, долар, дим, бензин, грім, страх.

105 I. Перекладіть сполучення українською мовою й запишіть. Зробіть висновок про відповідність відмінкових закінчень.

Сила ветра, шахтёры Донбасса, приехал из Луганска, берег Днепра, много песка, много снега, возле сада, посевы ячменя, одного сантиметра.

II. З одним перекладеним сполученням складіть і запишіть просте речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі іменники II відміни в родовому відмінку можуть мати паралельні закінчення. Це залежить від наголосу. **НАПРИКЛАД:** *мостá* – *мóсту*, *дворá* – *двóру*, *столá* – *стóлу*.

106 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка однини. Виділіть у цих словах закінчення та усно обґрунтуйте написання.

1. Клени обсіпаються від найменшого (подих*) (вітерець) (О. Донченко). 2. Рибалки набрали сухого (очерет), збудували отаманський курінь (І. Нечуй-Левицький). 3. Мене до тебе принесе з (папір) зроблений літак (Д. Павличко). 4. Для доброго (бджоляр) немає поганого (рік) (Нар. творчість). 5. Вузька дорога одразу за селом пірнає в ранковий розлив (туман) (Д. Прилюк). 6. Після (дощ) гостріше пахнуть квіти (В. Сосюра). 7. Тече вода з-під (явір) ярмом на долину (Т. Шевченко).

**Пóдих* – рос. дуновѣние.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Я поїду на екскурсію до Риму, – повідомляє Світлана однокласниці.

– Але це неможливо, – заперечила Іринка.

– Стародавньої Римської імперії давно немає. Хіба що ти винайшла машину часу.

– Та ні, я маю намір відвідати столицю сучасної Італії – Рим.

Поясніть, чому сталося непорозуміння між дівчатами.

§ 13. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ІІІ ТА ІV ВІДМІН

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень і про грамотність

ПРИГАДАЙМО. За яких умов подовжуються приголосні в іменниках жіночого роду?

107 Розгляньте зразки відмінювання іменників ІІІ відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників у формі орудного відмінка однини, а також у формі родового й місцевого відмінків множини.

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	піч	пéчі
Р.	пéчі	печéй
Д.	пéчі	печáм
Зн.	піч	пéчі
Ор.	піччю	печáми
М.	на/у пéчі	на/у печáх
Кл.	пéче	пéчі

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	мати	матері
Р.	матері	матерів
Д.	матері	матерям
Зн.	матір	матерів
Ор.	матір'ю	матерями
М.	на/у матері	на/у матерях
Кл.	мати	матері

108 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

– Де ти взялося на мою голову? – пирскало трухляве сире Поліно в печі. – Ще якийсь день полежало б у траві в тіні, милуючись білим світом...

– Даремно проклинаєш мене, – загоготіло гаряче Полум'я. – Хіба не краще, спалахнувши, за одну мить віддати людям усе тепло, аніж, обростаючи мохом, роками гнити в глухомані? (І. Власенко).

II. Знайдіть у тексті іменники III відміни. Визначте їх відмінок і закінчення.

109 За поданим вище зразком відмінювання слова *ліч* провідмінійте письмово іменник *подорож* (в однині й множині). Виділіть закінчення.

**Ор. в.
однини**

В орудному відмінку однини в іменниках III відміни, основа яких закінчується одним приголосним (крім губного та [р]), відбувається **подовження** приголосних. **НАПРИКЛАД:** *ніч* – *ніччю*, *подорож* – *подорожжю*.

Якщо ж основа закінчується сполученням приголосних чи на губний приголосний або на [р], то **подовження не відбувається**. **НАПРИКЛАД:** *мудрість* – *мудрістю*, *любов* – *любов'ю*, *глазур* – *глазур'ю*.

ОРФОГРАМА

Подвоєні букви

110 Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання.

Деталь, велич, Керч, радість, педаль, неповторність, щирість, мати, ніч, паморозь, глазур, синь, любов.

РОСІЙСЬКОЮ **УКРАЇНСЬКОЮ**

ночью

ніччю

тенью

тінню

любовью

любов'ю

111 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Підкресліть ці іменники як члени речення.

1. Акації стояли саме в цвіту, завітчані (безліч) білих китиць (І. Нечуй-Левицький). 2. Своєю (радість) й (печаль), як (хліб-сіль), поділись (М. Сингаївський). 3. Осокори за (даль) далекою підпирають в степу небосхил (В. Симоненко). 4. (Паморозь) взявся Чумацький Шлях (П. Дорошко). 5. Заспівали соловейки по садах над (Рось) (І. Нечуй-Левицький). 6. З вітром не змагайся, за (тінь) не ганяйся (Нар. творчість).

112 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому іменники першого рядка належать до II відміни, хоч і мають суфікс *-ят-*, а другого – до IV. Звірте свою відповідь з поданим нижче міркуванням.

1. Поросятко, орлятко – II відміна.

2. Порося, орля – IV відміна.

МІРКУЙМО. Іменник *поросятко* має суфікс *-ят-* уже у формі називного відмінка. Особливістю ж іменників IV відміни є те, що цей суфікс з'являється при відмінюванні (*порося* – *поросяти*).

113 Розгляньте зразки відмінювання іменників IV відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників у формі родового й орудного відмінків. У яких відмінках можливі паралельні закінчення?

	ОДНИНА		МНОЖИНА	
Н.	лоша́	ім'я́	лоша́та	іме́на́
Р.	лоша́ти	і́мені, ім'я́	лоша́т	іме́н
Д.	лоша́ті	і́мені	лоша́там	іме́на́м
Зн.	лоша́	і́м'я́	лоша́та, лоша́т	іме́на́
Ор.	лоша́м	і́менем, ім'я́м	лоша́тами	іме́на́ми
М.	на/у лоша́ті	на/в і́мені	на/у лоша́тах	на/в іме́на́х
Кл.	лоша́	ім'я́	лоша́та	іме́на́

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Більшість іменників IV відміни відмінюються як іменник *лоша*. Як іменник *ім'я*, відмінюються тільки *плем'я* та *сім'я* (насіння).

114 I. Прочитайте речення. Доведіть, що виділені іменники належать до IV відміни. Визначте усно їх відмінки і закінчення.

1. Мале **орля**, та високо літає. 2. **Оленя** підійшло близько до дітей. 3. Бабуся дає **качатам** теплу воду.

II. Користуючись поданою нижче таблицею, зіставте виділені іменники в українській і російській мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ	
II відміна	II відміна	IV відміна
орлёнок	орлятко	орля, орленя
олёнёнок	оленятко	оленя
утёнок	каченятко	кача́, каченя
жеребе́нок	лошатко	лоша

**Зн. в.
множини**

У знахідному відмінку множини іменники IV відміни, що означають назви **тварин**, мають паралельні форми. **ПОРІВНЯЙМО:**

Назви людей	Назви тварин
бачив <i>хлоп'ят</i>	бачив <i>левенят</i> (і <i>левенята</i>)
бачив <i>дівчат</i>	бачив <i>ягнят</i> (і <i>ягнята</i>)

Ор. в.
однини

В орудному відмінку однини іменники із суфіксом **-ен-** мають паралельні форми. **НАПРИКЛАД:** *іменем й ім'ям, племенем і плем'ям.*

115 І. Запишіть іменники в родовому відмінку однини. Виділіть суфікси, які з'являються при цьому.

ЗРАЗОК. *Козеня – козеня^{ти}.*

Ягня, кача, плем'я, курча, оленя, орля, вовча, собача, дівча, дитя.

ІІ. Виділені іменники запишіть у формах знахідного й орудного відмінків однини та множини.

116 Складіть усно твір (6–8 речень) на одну з поданих тем, використавши виділений іменник у різних відмінках.

ТЕМИ: «Як діти вилікували лелеча», «Яке воно було, те лисеня».

§ 14. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО МАЮТЬ ФОРМУ ТІЛЬКИ МНОЖИНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень та про грамотність

117 Прочитайте фразеологізми. Визначте число виділених іменників. Чи можуть вони мати форму однини та чи розрізняється в них рід? Зробіть висновок про особливості таких іменників.

1. Вилами по воді писано. 2. Наламати дров. 3. Дивитися як баран на нові ворота.

Р. відмінок

В українській мові є іменники, що мають форму тільки множини. **НАПРИКЛАД:** *ворота, окуляри, гроші.* У родовому відмінку такі іменники мають одне з таких закінчень:

-ів(-їв)	-ей	нульове
<i>окулярів, опадів, хитрощів, сходів</i>	<i>саней, грошей, дверей, курей</i>	<i>ворот, чобіт, дров, Карпат</i>

Ор.
відмінок

В орудному відмінку такі іменники здебільшого мають закінчення **-ами(-ями)**. **НАПРИКЛАД:** *окулярами, опадами, вилами, граблями.*

**Ор.
відмінок**

В окремих словах виступає закінчення *-ми*: *гусьмі*. Деякі іменники мають **паралельні форми**: *дверіма й двермі*; *воробтами й ворітьмі*; *грошіма й грішми*; *саняма й саньмі*; *штаняма й штаньмі*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В іменниках, що мають форму тільки множини, рід не розрізняють. Такі іменники не належать до жодної з відмін.

118 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть іменники, що мають форму тільки множини. Позначте в них закінчення та визначте їх відмінок.

1. Враг стоял у **ворот**. 2. Нежелательно топить камин **дровами** хвойных пород. 3. Кто не умеет управлять деньгами, не удержит их. 4. Удивительное путешествие Нильса с дикими гусями. 5. Производство* саней для лучших гонщиков поставлено почти на научную основу.

**Производство* – укр. виробництво.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

119 I. Запишіть іменники у формі родового та орудного відмінків. Виділіть закінчення. Наведіть, де можливо, паралельні форми. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Штани, гроші, сани, гуси, кури, окуляри, ворота, канікули, Черкаси, макарони, граблі.

II. З двома словами (на вибір) у формі непрямого відмінка складіть і запишіть речення.

120 Провідмініайте письмово іменники *двері* й *Карпати*. Виділіть закінчення.

121 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви на сільському дворі допомагаєте по господарству. Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі.

1. Я насыпав зерна (кури). 2. Я прижену (гуси). 3. Чи вистачить цих (дрова)? 4. Я приберу сіно (граблі).

122 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть невеликий текст-опис на тему «Карпати». Використайте назву цієї гірської системи в непрямих відмінках.

ВАРІАНТ Б. Складіть невеликий діалог (5–6 реплік) про уявну подорож до одного з міст: Суми, Чернівці, Черкаси. Використайте назву обраного міста в непрямих відмінках.

§ 15. НЕЗМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

Про іменники, які не змінюють своєї форми, про визначення роду таких слів і взагалі про культуру мовлення

123 Визначте відмінок виділених іменників. Що вам допомогло в цьому? Спробуйте провідміняти ці іменники. Чи змінили вони свою форму? Зробіть висновки про особливості незмінюваних іменників.

1. Максим підійшов до клітки з маленьким шимпанзе.
2. Літак почав випускати шасі.
3. Бабуся приготувала на обід пюре.
4. Невдовзі відкриють нову станцію метро.

Відмінок

Незмінювані іменники мають для всіх відмінків ту саму форму. **Відмінок** цих іменників визначаємо за допомогою питання.

НАПРИКЛАД:

Р. в. Зн. в.
соус до пюре, приготувати пюре,
 М. в.
покласти на пюре.

Н. пюре
 Р. пюре
 Д. пюре
 Зн. пюре
 Ор. пюре
 М. пюре
 Кл. пюре

Групи слів

До незмінюваних іменників належать:

- деякі іменники іншомовного походження, зокрема з кінцевим наголошеним голосним: *кіно, фойє, журі, ательє, трюмо, кенгуру, Марокко* та ін. **АЛЕ:** *пальто, пальта, в пальті;*
- жіночі прізвища на приголосний та **-о**: *Олійник Світлана, Коваленко Катерина*; а також російські прізвища на **-их, -ово**: *Черних, Острово*;
- деякі аббревіатури: **ЮНЕСКО, ЄС.**

124 Прочитайте речення. Визначте відмінок та синтаксичну роль іменника *метро* в кожному з них.

1. Метро – один з найзручніших видів міського транспорту.
2. Не кожне місто має метро.
3. Київ може пишатися своїм метро.
4. Ми швидко доїхали на метро.
5. Київському метро вже більше п'ятдесяти років.

125 Запишіть послідовно іменники у дві колонки: 1) змінювані; 2) незмінювані.

Вересень, кашне, Індія, ситро, шимпанзе, граса, поні, Руслан, кіно, яблуня, леді, краса.

Ключ. Підкресліть перші букви іменників першої колонки. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте відгадку на загадку «Цілий день крильми махає, та в небо не злітає».

126 Складіть і запишіть по одному реченню з поданими іменниками так, щоб ці слова стояли в непрямому відмінку. Надпишіть відмінок цих іменників.

Кіно, радіо, таксі, авокадо.

127 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви зайшли до кафе. Зверніться до офіціанта, щоб замовити три страви із запропонованого меню.

128 Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках прізвища в потрібній формі.

1. Листи для Сергія (Нестеренко) та Людмили (Петренко).
 2. Покличте Надію (Олійник). 3. Подарунок для Олександра (Васильчук).
 4. Привітали з ювілеєм Жанну (Васильчук). 5. Зустрілися з Тетяною (Минайло).

Рід іменника

Рід незмінюваних іменників визначаємо так:

- слова, що називають чоловіків (*мосьє*), належать до чоловічого роду, а слова, що називають жінок (*місіс, мадам*), – до жіночого;
- назви тварин переважно належать до чоловічого роду: *поні, шимпанзе, колібри*. АЛЕ: *цеце* (муха) – ж. р.; *кенгуру* – ч. і ж. роду;
- назви **неістот** належать до **середнього** роду: *рагу, соло, шасі, депо*;
- рід географічних назв, назв газет, журналів визначаємо за загальною назвою. **НАПРИКЛАД:** *Туансе* – с. р. (бо це місто); *Кіліманджаро* – ж. р. (бо це гора);
- рід аббревіатур визначаємо за родом основного слова. **НАПРИКЛАД:** *сучасна АЕС* – ж. р. (атомна електростанція; основне слово – *станція*).

129 Перекладіть усно словосполучення українською мовою. Доведіть, що вжиті в них іменники є незмінюваними. До якого роду належать ці слова в обох мовах?

Интересное интервью, жёлтый какаду, быстрое метро, трамвайное депо, непреклонное* жюри, маленький шимпанзе, вкусное эскимо, чёрное пианино.

**Непреклонный* – укр. непохитний, незламний.

130 I. Утворіть словосполучення, дібравши до поданих іменників прикметники, і запишіть. У дужках зазначте рід іменника.

ЗРАЗОК. Шимпанзе – кмітливий шимпанзе (ч. р.).

Поні, мадам, Міссісіпі (річка), колібрі, Капрі (острів), метро, тріо, Туапсе (місто), танго, піаніно, журі.

II. Складіть і запишіть два речення з утвореними словосполученнями (на вибір).

131 Відредагуйте усно словосполучення.

Балакуче какаду, смачний капучино, спортивний кімоно, красиве поні, багатолюдний Токіо (місто), новий СТО*.

*СТО – станція технічного обслуговування.

132 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Чим він повчальний для нас? Поміркуйте, для чого потрібно вивчати граматику.

У ЗООПАРКУ

Гукає Ігор до Дмитра:
 – Дивись, якенна кенгурА!
 Дмитро сміється:
 – Ой умру! Не кенгурА, а кенгурУ!
 – А он із клітки вигляда
 Папуга жовтий – какадА!
 Друг знову в сміх:
 – Ой, упаду! Не какадА, а какадУ!
 Відразу видно, братику,
 Що ти не вчиш граматику.

II. Ребро

II. Знайдіть у вірші незмінювані іменники та визначте їх відмінок і рід.

§ 16. ОСНОВНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ

Про те, як творять іменники, про найуживаніші суфікси, а також про стилістичну роль словотвірних засобів іменників

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є способи творення слів? 2. Як пишемо складні іменники?

133 Розгляньте зразки творення іменників. Зробіть висновок, якими способами творяться іменники.

- ✓ неправда ← не + правда
- ✓ мудрість ← мудрий + ість
- ✓ підстаканник ← під + стакан + ник
- ✓ вихід ← виходити
- ✓ ТЮГ ← театр юного глядача
- ✓ учительська (перехід прикметника в іменник)

134 І. Прочитайте текст. Визначте засоби зв'язку речень у ньому. Чи є поміж цих засобів спільнокореневі іменники?

ГОРОБЕНЯ

Я йшов і збирав хмиз. Раптом помітив **горобеня**, яке випало з **гніздечка**. Я взяв **пташеня** і приклав до вуха. У холодному тільці ледь чутно стукотіло серце...

Повернувшись до намету, я дістав термос і через **соломинку** капнув у дзюб **горобчику** трохи солодкого чаю. Пташенятко швидко опритомніло*. А коли я нагодував його гречаною кашею, воно й зовсім ожило (За А. Орлик).

**Опритомніти* – рос. прийти в чувство, очнۇться.

II. Укажіть іменники, яким суфікси надають емоційного забарвлення. Поясніть роль цих слів у тексті.

III. Виконайте словотвірний розбір виділених іменників.

ЗРАЗОК. Цінність ← цінний (суф.).

135 Утворіть від поданих слів і запишіть назви осіб за місцем проживання чи національністю. Позначте суфікси. Скористайтеся суфіксами з довідки.

ЗРАЗОК. Париж – парижанин.

Галичина, Харків, Крим, Полтава, Одеса, Луганськ, Україна, Болгарія, Грузія.

ДОВІДКА. -анин(-янин), -чанин, -ець, -ит, -ин.

136 Утворіть від поданих слів і запишіть назви осіб за родом діяльності. Позначте суфікси. Скористайтеся суфіксами з довідки.

Шахта, продавати, пасіка, теніс, хор.

ДОВІДКА. -ар, -ник, -ець, -ист.

137 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. І. Утворіть усно по черзі від поданих слів іменники з одним із значень: зменшеності, пестливості, збільшеності, згрубілості. Скористайтеся поданими в довідці суфіксами.

ЗРАЗОК. Дуб – дубочок.

Баба, дід, риба, шабля, ніс, трава, мороз, голос, хлопець, стіл, камінь, вітер.

ДОВІДКА. -очок (-очк), -усь, -ус(я), -чик, -ець, -ун(я), -ик, -к(а), -иц(я), -иц(е), -юк(а), -уг(а), -юг(а), -иськ(о).

II. Складіть і запишіть два речення з іменниками, яким суфікси надають емоційного забарвлення.

138 I. Утворіть усно від поданих слів іменники вказаним у дужках способом.

1. Вода, мороз (суфіксальним).
2. Щастя (префіксальним).
3. Береза (префіксально-суфіксальним).
4. Підписувати (безафіксним).

II. Два утворених слова (на вибір) розберіть письмово за будовою.

139 Хто зможе утворити від слова *ліс* три іменники? А хто ще більше? Проведіть такий конкурс зі словом *дід*.

140 Утворіть з кожної пари слів складний іменник і запишіть. Поясніть написання.

Вугілля, видобуток; відео, зв'язок; сніг, затримання; овочі, сховище; салон, магазин; ліс, степ; радіо, станція; міні, пекарня; екс, президент.

141 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.* Уявіть, що ви прийшли до поліклініки на медогляд. Тут на дверях прикріплено таблички з назвами різних спеціалістів. Що означають ці назви? Як вони утворилися? За потреби скористайтеся поданою нижче довідкою.

Педіатр

Стоматолог

Невропатолог

Офтальмолог

Дерматолог

Кардіолог

ДОВІДКА. Пед – *грец.* дитина; ...іатрія – *грец.* лікування; ...лог – *грец.* наука, служитель науки; стома – *грец.* рот; невро – *грец.* нерв; пато – *грец.* біль; офтальмо – *грец.* очний; дермато – *грец.* шкіра; кардіо – *грец.* серце.

142 I. Прочитайте прислів'я. Знайдіть прикметники, які перейшли в іменники. Поясніть лексичне значення цих слів, визначте їхню синтаксичну роль.

1. Ситий голодного не розуміє. 2. Учений іде, а неук слідом спотикається. 3. Лінивий двічі ходить, а скупий двічі платить.

II. Складіть і запишіть два речення зі словом *військовий* так, щоб у першому реченні воно було прикметником, а в другому – іменником.

143 I. Виконайте словотвірний розбір іменників.

Переддень, узбіччя, відрізання, безмежжя, вихід, сутінки, прадід.

II. Вдумайтесь у значення непохідних тепер слів *погріб, народ, неділя, макітра*. Які значущі частини виділялися колись у коренях цих слів?

144 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть іменники, утворені способом складання.

1. Зимой холодные норд(осты) врываются в улицы и загоняли жителей в дома (Б. Балтер). 2. Когда закончилась подготовка второго корабля(спутника) к отправке на космодром, к нам снова приехали космонавты (С. Гаврилов). 3. Смотришь – через поле перекаати(поле) прыгает, как мяч (А. Фет). 4. Машина выскакивает на плоско(горье), пробегает его, ползёт на первый подъём, второй... (Г. Кублицкий).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

§ 17. НЕ З ІМЕННИКАМИ

Про те, коли не з іменниками пишемо разом, а коли – окремо

145 Порівняйте написання виділених у реченнях слів. У якому реченні *не* є префіксом, а в якому – службовим словом? Де *не* виражає заперечення, а де – утворює новий іменник з протилежним значенням? Зробіть висновок, коли *не* з іменниками треба писати разом, а коли – окремо.

1. Незгода дім руйнує.
2. Не згода, а розбрат запанував між князями.

Не з іменниками пишемо	
РАЗОМ	ОКРЕМО
якщо слово не вживається без <i>не</i> : <i>невдаха, негода</i>	якщо <i>не</i> заперечує лексичне значення слова: <i>Він мені не друг, а ворог.</i> <i>Це аж ніяк не правда.</i>
якщо іменник у сполученні з <i>не</i> означає одне поняття (це слово можна замінити іменником без <i>не</i>): <i>не́друг</i> (ворог), <i>неправда</i> (обман)	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> <p>ОРФОГРАМА</p> <p>Не з іменниками</p> </div>

146 Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Підкресліть орфограму «Не з іменниками». Поясніть написання в обох мовах.

1. И на волю приходит неволя. 2. Неопытность ведёт к беде. 3. Это был не друг мой, а просто знакомый. 4. С путешественниками приключилось несчастье. 5. Помогла вам не удача, а хорошее знание местности.

147 Випишіть іменники, які не вживаються без *не*. Підкресліть орфограму «*Не* з іменниками».

Ненависть, немовля, непорозуміння, необхідність, невід, немилість, недолік, нездара*, нестача, недруг, неробство, невдячність, негода**, неук.

**Нездара* – рос. недотёпа.

***Негода* – рос. непогода, ненастье.

148 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому реченні *не* з іменником написано разом, а в другому – окремо.

1. Він одразу відчув **нещирість**.
2. У словах відчувалася **не щирість**, а лицемірство.

149 I. Доберіть усно до поданих іменників синоніми без *не*. За потреби скористайтеся довідкою.

Неволя, недовір'я, неприязнь, неправда, неслава, немилість.

ДОВІДКА. *Ганьба, підозрілість, опала, рабство, обман, ворожість.*

II. З одним дібраним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

150 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з кожним словом своєї групи. Перевірте один в одного виконання.

1. Нецастя, не щастя.
2. Неслава, не слава.

151 Спишіть речення, замінюючи виділені слова синонімом із префіксом *не-*. Виділіть цей префікс. За потреби скористайтеся словником синонімів.

1. **Безслав'я**, наче та болячка, і сон, і їжу одбира (*Панас Мирний*). 2. Він **ворог** був **лукавства** й облуди (*М. Рильський*). 3. Подоляни, щоб не попасти в турецьке **ярмо**, стали тікати на Слобідську Україну (*М. Стельмах*). 4. Іван через **розлад** з батьком почував себе **недобре** (*С. Чорнобривець*). 5. В очах його світилося здивування й **підозрілість** (*Ю. Смолич*).

152 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть орфограму «*Не* з іменниками».

1. Учення – світ а (не)вчення – тьма (*Нар. творчість*). 2. Затоплю (не)долю дрібними сльозами затопчу (не)волю босими ногами (*Т. Шевченко*). 3. Навіщо скаржитись, коли твоє (не)щастя вже позаду (*Д. Павличко*). 4. Роман з (не)сподіванки здригнувся прислухався (*М. Стельмах*). 5. Здається хтось піді-

йде до дверей проситиме (не)году переждати (*В. Стус*). 6. Шукай (не)долі, а волі (*Нар. творчість*).

II. Розберіть виділений іменник як частину мови (письмово).

§ 18. БУКВИ Е, И, І В СУФІКСАХ ІМЕННИКІВ

Про написання суфіксів *-ичок*, *-ечок*, *-ив(о)*, *-ен(я)* та ін.

153 Прочитайте слова. Зверніть увагу на написання суфіксів. Зробіть висновок, як перевірити написання букви *и* в суфіксі слів другої колонки.

рушнік – рушничок; вулиця – вуличка

*-ичок, -ичк-
-ечок, -ечк-*

Суфікси *-ичок*, *-ичк-* бувають тільки в іменниках, що походять від слів із суфіксами *-ик*, *-иц(я)*. **НАПРИКЛАД:** *ножичок* (від *ножик*), *паличка* (від *палиця*).

В інших випадках уживаємо суфікси з буквою *е(є)*: *-ечок*, *-ечк-*. **НАПРИКЛАД:** *вершечок*, *віконечко*.

-ив(о)

Суфікс *-ив(о)*, який уживаємо для вираження збірних понять, що означають матеріал або продукт праці, пишемо тільки з *и*. **НАПРИКЛАД:** *паливо*, *вариво*, *печиво*.

Суфікс *-ев(о)* пишемо у слові *марєво*.

*-єнн(я),
-інн(я)
-инн(я)*

В іменниках, утворених від дієслів, під наголосом уживаємо суфікс *-інн(я)*, а без наголосу – *-єнн(я)*.

НАПРИКЛАД: *горіння*, *звільнення*.

У збірних іменниках уживаємо суфікс *-инн(я)*. **НАПРИКЛАД:** *картоплиння*, *гарбузи́ння*. Проте в іменниках *каміння*, *на́сіння*, *корі́ння* маємо суфікс *-інн(я)*.

-єн(я)

Суфікс *-єн(я)* вживаємо в іменниках середнього роду, що означають живі істоти. **НАПРИКЛАД:** *качє́ня*, *вовчє́ня*.

154 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в суфіксі першого іменника пишемо букву *е*, а другого – букву *и*.

Вершечок, вогничок.

155 I. Прочитайте іменники. Визначте в них суфікси та обґрунтуйте написання.

1. Морозиво, мереживо.
2. Рушничок, паличка, мішечок, діжечка.
3. Картоплиння, звернення.

II. До кожної групи іменників доберіть приклад з такою самою орфограмою.

ОРФОГРАМА

Букви *е*, *и*, *і* в суфіксах іменників

печиво
паливо
мариво

156 I. Доберіть до поданих дієслів спільнокореневі іменники із суфіксом *-ив(о)*. Дібрані слова запишіть, підкресліть орфограму.

Пекти, місити, варити, плести.

II. З одним дібраним іменником складіть і запишіть речення.

157 I. Прочитайте текст уголос. Розкажіть, що ви думаєте про Толю й Сашка. Як ви вчините на їхньому місці?

До Толі прийшов однокласник Сашко.

Толя посадив його на диван, дав книжку з малюнками, а сам узяв морозиво, ложечку й почав смакувати. Коли він їсть морозиво, то забуває про все на світі. Забув і про те, що на дивані сидить гість.

Коли вже доїдав, глянув на Сашка. Дивний якийсь він став. Немов йому за щось дуже-дуже соромно.

– Що з тобою? – запитав Толя.

– Нічого. Мені треба додому, – тихо промовив Сашко, встав і вийшов з кімнати (За *В. Сухомлинським*).

II. Знайдіть у тексті іменники з орфограмою «Букви *е, и* в суфіксах». Поясніть написання.

158 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е, и* або *і*. Позначте суфікси та обґрунтуйте написання.

Добр..во, мар..во, пал..во, мороз..во, діж..чка, річ..чка, кош..чок, вогн..чок, вул..чка, лож..чка, піднес..ння, кач..ня, павут..ння, гус..ня.

159 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен словниковий диктант із 6 слів на орфограму «Букви *е, и, і* в суфіксах іменників». Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

160 I. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви *е* або *и*, а також розділові знаки. Підкресліть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Роси, роси дощику ярину, рости, рости жит..чко на лану (*Олександр Олесь*). 2. Ти зозул..чко сива ти нас розвеселила (*Нар. творчість*). 3. На лож..чку та покуштуй горош..чку (*Скоромовка*). 4. Наша топол..чка здавалася нам найкращою від усіх топольок яворків та кл..ночків (*М. Магера*). 5. Від напруж..ння в Тамари зашуміло в голові замигтіло в очах (*А. Хижняк*). 6. Крізь мереж..во листя і цвіту глибоко голубіє небо (*В. Винниченко*).

II. Знайдіть емоційно забарвлені слова. Для яких стилів мовлення вони характерні?

§ 19. НАПИСАННЯ Й ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ ТА ПРИЗВИЩ

Про суфікси для творення імен по батькові, а також про прізвища, які відмінюємо і які не відмінюємо

161 Прочитайте імена по батькові. Визначте, від яких імен їх утворено. Який суфікс мають слова першої колонки? А другої? Зробіть висновок, як утворюємо чоловічі та жіночі імена по батькові.

Васильович
Сергійович

Василівна
Сергіївна

Імена
по
батькові

ТВОРЕННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

Чоловічі	Жіночі
При творенні вживаємо суфікс -ович : Дмитро – Дмитро ^в ич Олексій – Олексі ^й ович	При творенні вживаємо суфікс -івн(-івн-) : Дмитро – Дмитрі ^в на Олексій – Олексі ^ї вна
При творенні деяких імен по батькові вживаємо суфікси -ич, -іч : Ілля – Ілліч Лука – Лукіч Яків – Якович Кузьма – Кузьміч (і Кузьмович) Сáva – Сáвич (і Савович) Хомá – Хоміч (і Хóмович)	Ілля – Іллівна Лука – Луківна Яків – Яківна Кузьма – Кузьмівна Сáva – Сáвівна Хомá – Хомівна

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При творенні імен по батькові в основах імен відбувається чергування [і] з [о]. **НАПРИКЛАД:** Федір – Федорович, Федорівна.

162 Утворіть і запишіть від поданих імен чоловічі та жіночі імена по батькові. В утворених іменниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. Валерій – Валері^йович, Валері^ївна.

Максим, Сергій, Юрій, Тарас, Кузьма, Андрій, Ілля, Назар.

163 Розгляньте зразки відмінювання чоловічого та жіночого імен по батькові. Провідмінійте усно ім'я та по батькові: *Антон Андрійович, Марія Андріївна*.

Н.	Іванович	Іванівна
Р.	Івановича	Іванівни
Д.	Івановичу, Івановичеві	Іванівні
Зн.	Івановича	Іванівну
Ор.	Івановичем	Іванівною
М.	Івановичу, Івановичеві	Іванівні
Кл.	Івановичу	Іванівно

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **кличному** відмінку чоловічі імена по батькові мають закінчення **у** – *Івановичу, Андрійовичу*.

164 ПОМІРКУЙТЕ. Дідуся звать Григорій Васильович, його онука – Олександр Дмитрович. Як звать (ім'я та по батькові) батька онука? Провідмінійте це ім'я та по батькові.

165 Прочитайте речення, утворюючи від поданих у дужках імен імена по батькові.

1. Мати Василя Симоненка Ганна (Федір) Щербань щедро дарувала синові велику любов до рідної мови (*В. Гончаренко*).
2. Іван (Лука) був людиною м'якої, навіть ніжної вдачі (*Г. Тютюнник*).
3. Максим (Тадей) Рильський був визначним знавцем фольклору і глибоким поціновувачем* народної пісні (*Я. Гордійчук*).
4. Скажи Антоніні (Аполлінарій), щоб спекла коровай (*М. Стельмах*).
5. І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки наполегливості Лукії (Назар) (*О. Гончар*).

**Поціновувач* – рос. ценитель.

Прізвища

Українські та інші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників I відміни, відмінюємо як відповідні іменники I відміни, а прізвища із закінченнями іменників II відміни – як іменники II відміни.

НАПРИКЛАД:

Майборода – *Майбороди, Майбороді* й т. д.;

Лебідь – *Лебеда, Лебедеві (Лебедю)* й т. д.;

Симоненко – *Симоненка, Симоненкові (Симоненку)* й т. д.

Прізвища прикметникового типу на *-ий, -ій* відмінюємо як прикметники. **НАПРИКЛАД:** *Авдієвський* – *Авдієвського, Авдієвському* й т. д.; *Кобилянська* – *Кобилянської, Кобилянській* і т. д.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Жіночі прізвища на приголосний та **-о** не відмінюємо. Порівняймо:

Чоловічі	Жіночі
з Василем Симоненком	з Ніною Симоненко
з Андрієм Ковальчуком	з Надією Ковальчук

166 Розгляньте зразки відмінювання чоловічих прізвищ на *-ов, -ів, -ин*. Провідмініайте за цими зразками прізвища *Борисов, Прокопів, Романишин*. Відмінювання одного з прізвищ запишіть.

Н.	Павлов	Ковалів	Гаршин
Р.	Павлова	Ковалéва (-ліва)	Гаршина
Д.	Павлову	Ковалéву (-ліву)	Гаршинові, Гаршину
Зн.	Павлова	Ковалéва (-ліва)	Гаршина
Ор.	Павловим	Ковалéвим (-лівим)	Гаршиним
М.	Павлові, Павлову	Ковалéві, -у (-ліві, -у)	Гаршині, Гаршину
Кл.	Павлове, Павлов	Ковалéве (-ліве), Ковалів	Гаршине, Гаршин

167 ПОСЛАКУЙТЕСЯ. Хто з українських чи зарубіжних співаків (кіноакторів, спортсменів) вам подобається найбільше? Чим саме?

168 Провідмініайте усно прізвище, ім'я та по батькові.

1. Сергій Васильович Коваленко. 2. Світлана Василівна Коваленко.

169 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви на класних зборах вирішуєте деякі питання шкільного життя. Прочитайте подані репліки, уставляючи імена, по батькові, прізвища вказаних осіб.

1. Треба запитати в (ім'я та по батькові класного керівника).
2. Це питання треба узгодити з (ім'я та по батькові директора школи).
3. Підготуємо привітання (ім'я, по батькові та прізвище бібліотекаря).
4. Попросимо підручник у (ім'я, по батькові учителя української мови).

170 Спишіть, ставлячи власні назви в потрібному відмінку.

1. Вітаємо Вас, (Світлана Максимівна). 2. Поцікавтеся думкою (Ігор Миколайович Петренко). 3. Гарні квіти в (Лариса Володимирівна Красуцька). 4. Був знайомий із (Геннадій Геннадійович Романишин). 5. Зустрівся із (Жанна Петрівна Романишин).

171 Відредагуйте речення. Зверніть увагу на правильність уживання імен по батькові та прізвищ.

1. Гарні квіти подарували Юлії Вікторівній. 2. Глядачі зустрілися з Сергієм Дмитровичем Скляренко. 3. Друзі щиро вітали з ювілеєм Віктора Олексієвича. 4. Сьогодні Олександр Іваненко виповнюється 50 років. 5. Ми всі дякуємо Петра Володимировича. 6. Актор потис руку Валентині Дмитрівній.

І ТАКЕ БУВАЄ

Адже в класі є і Петренко Жанна, і Петренко Сергій.

Поміркуйте, кого має покликати Іринка – Сергія чи Жанну.

Класний керівник звернулася до Іринки:

– Поклич, будь ласка, Петренко.

Іринка задумалася, кого саме покликати.

§ 20. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ІМЕННИК»

172 І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Розкажіть, які норми моралі здавна шанувалися серед українців.

ЛЮБОВ І ЧЕСТЬ

У народі здавна шанувалося почуття **любові** до батьків. Моральним обов'язком дітей була допомога батькам по господарству, догляд за ними в разі хвороби, вияв повсякчасної* уваги, **шани** й турботи.

Необхідною умовою збереження честі вважалося пошанування правдивості. Парубків та дітей, що полюбляли прибріхувати, виганяли з музик та вечорниць. Великим безчестям було злодійство. Якщо хтось піймався на цьому, то мусив зі своїм «здобутком» ходити селом і просити вибачення. Існували повір'я, що у нечесної людини не зародить земля, а в чабана, котрий щось поцупить, розбігатиметься худоба.

Мораль була невіддільною від краси душевної й краси в побуті (За Н. Мельничук).

**Повсякчасний – рос. постоянный, всегдашний.*

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть назви істот.
2. Знайдіть по два іменники, що мають форму тільки однини й тільки множини.
3. Визначте відмінок і число виділених іменників. Поставте усно ці слова у формі орудного відмінка однини.
4. Знайдіть іменник, який відповідає такій характеристиці: назва істоти, II відміна, чол. рід, Р. в., мн.
5. Розберіть два іменники з тексту як частину мови (на вибір).

173 I. Перекладіть речення українською мовою й запишіть.

1. Голая степь: ни деревца, ни кустика по дороге. Только кончилась степь, вошла дорога промеж двух гор в ущелье* (*Л. Толстой*). 2. Извилистый** и широкий горный хребет тянулся с юго-востока на северо-запад (*А. Толстой*). 3. Не с деньгами жить, а с добрыми людьми. 4. Дерево держится корнями, а человек – друзьями (*Нар. творчество*).

* Ущелье – укр. ущелина, міжгір'я.

**Извилистый – укр. звівистий.

- II. Розкажіть про відповідність роду іменника *степ* у російській і українській мовах.
III. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

174 Запишіть іменники кожної групи в зазначеній формі.

1. Родового відмінка однини. Млин, дощ, будинок, завод, альбом, міліметр, трамвай, роман, Роман, Тернопіль.
2. Орудного відмінка однини. Подорож, честь, кров, лань, річ, спокій, кобзар, читач, калач, озеро.
3. Кличного відмінка однини. Козак, Київ, Ольга, друг, парубок, директор, сокіл, Надія Петрівна Остапенко, Андрій Сергійович Остапенко.

175 Дайте відповіді на запитання мовознавчої вікторини.

1. Яку форму має іменник *кача* в давальному відмінку – *качати* чи *каченяті*?
2. Яку форму має іменник *плем'я* в орудному відмінку – *племенем* чи *плем'ям*?
3. До якої відміни належать іменники *граблі, вила, ножиці*?
4. Яку форму матиме іменник *Львів* у родовому відмінку?
5. До назв істот чи неістот належить іменник *натопт*?
6. Який із цих іменників є незмінюваним: *фантазія, дзеркало, ательє*?
7. Якого роду іменник *біль*?
8. Як ви звернетесь до вчителя, якщо його батька звати Михайло, а його самого – Валентин?

176 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Іменник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Іменник у формі орудного відмінка є в реченні
 - А Осінній сад ще яблучка глядить (*Л. Костенко*).
 - Б Намалюй, зимова нічко, білосніжні сні (*З. Мороз*).
 - В Десь вітер грає на віолончелі (*В. Симоненко*).
 - Г А за вікном сніги летять лапаті (*М. Луків*).
2. До чоловічого роду належать усі іменники рядка

А насип, Чернігів, сутінь	В кіно, Дніпро, зал
Б фламінго, професор, степ	Г поні, путь, змій
3. До III відміни належать усі іменники рядка

А пам'ять, рука, віддаль	В милість, ніч, любов
Б розкіш, мить, Дунай	Г курча, вість, радість
4. Букву *е* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А вишн..ю, куц..м	В гост..м, книг..ю
Б столяр..м, дощ..м	Г крас..ю, вулиц..ю

5. НЕправильно утворено ім'я по батькові

А Юрїївна	В Миколаївна
Б Яківна	Г Сергївна

6. Складіть по одному реченню зі словом *неволя* і сполукою *неволя*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке іменник? Які його граматичні ознаки? Яким членом речення може бути?
2. Які іменники належать до власних назв? Розкажіть про особливості їх написання. Наведіть приклади.
3. Як визначають рід незмінюваних іменників? Наведіть 2–3 приклади іменників, у яких рід визначити неможливо.
4. Які іменники належать до незмінюваних? Наведіть приклади.
5. На які відміни та групи поділяють іменники? Наведіть приклади.
6. Які іменники II відміни в родовому відмінку однини мають закінчення *-а(-я)*, а які – *-у(-ю)*?
7. Які є способи творення іменників? Наведіть приклади іменників із суфіксами, які надають слову стилістичного забарвлення.
8. Розкажіть про написання букв *е, и, і* в суфіксах іменників. Наведіть приклади.
9. Розкажіть про написання *не* з іменниками. Наведіть приклади.
10. За допомогою яких суфіксів утворюємо чоловічі та жіночі імена по батькові? Провідмініайте усно *Прокопенко Юрій Борисович*.

Об'єднайтеся в групи (3–5 осіб) і підготуйте міні-журнал «Іменник» (6–8 сторінок формату А4 або А5).

Проект

Для початку визначте, про що йтиметься на кожній сторінці журналу (Наприклад: правило з малюнком; текст пісні, у якому виділено кольором іменники; загадки; ребуси тощо). Домовтеся, хто з вас зробить обкладинку журналу. Підготуйте кожен свою сторінку, а потім скріпіть їх.

ЦІКАВО ЗНАТИ

ІМЕННИК – ЧЕМПІОН

Слів якої частини мови в українській мові найбільше? Це іменники. Відомо, що в 11-томному Словнику української мови нараховується 135 000 слів. Іменників серед них майже половина. Порівняно з іменником дієслово має слів удвічі менше.

Чому саме іменник у числєнності став неперевершеним? Насамперед тому, що нас оточує безмежний світ предметів. Людина пізнає ці предмети і, звичайно, їх називає. Багато іменників з'явилися в мові тому, що вони часто перетворюють на себе інші частини мови. Подивіться, будь ласка, на дієслово *писати*. Одне-однісіньке дієслово, а скільки пішло від нього у світ іменників: *писання, письмо, писемність, писар, писанка, письменник...* Ось така могутність іменника у творенні слів! (За І. Вихованцем).

УСМІХНІМОСЯ

СВИНЕЦЬ

Вчитель, сівши на стілець,
Викликає Рому:
– Розкажи нам про свинець
Все, що вивчив дома. –
Рома довго розганя язика у роті:
– Ну... свинець... це то... свиня
В чоловічій роді... –
Вчитель каже: – Молодець!
По такій пригоді
Тобі ставлю одинець
У жіночій роді!

К. Дяченко

НА ДОЗВІЛІ

СКОРОМОВКИ

Бубоніла діду баба:
– Ой не дмухай на кульбабу,
Бо з кульбаби полетять
Сто малих кульбабенят.

В. Кленц

* * *

Заболіли зуби в зебри.
Йти до зубра, зебро, треба.
Як не хочеш бути беззуба –
Лікуватись йди до зубра.

Л. Мовчун

НА ДОЗВІЛІ

ЦІКАВІ СЛОВА

Відгадайте слова, які можна читати в обох напрямках.

Зліва направо ⇒	СЛОВО	Справа наліво ⇐
геометрична фігура		листяне дерево
чарівник		крики, галас
молочний продукт		білі зерна, які використовують у їжі
домашня тварина		майданчик для молотьби

*Слова, слова... Вони в собі всі різні:
тривожні й тихі, радісні й сумні;
є терпеливі, є жорстокі й грізні,
лукаві й чесні, мудрі і смішні.*

Микола Ткач

Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики Прикметник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки прикметника, його синтаксичну роль;
- групи прикметників за значенням.

Ви вмітимете:

- визначати форму прикметника в реченні;
- відмінювати прикметники;
- утворювати прикметники різними способами;
- правильно писати прикметники з вивченими орфограмами;
- використовувати прикметники в мовленні.

§ 21. ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про загальне значення й морфологічні ознаки прикметників, а також про використання цих слів у мовленні

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке епітети? 2. На які питання відповідають прикметники?

177 Визначте стиль мовлення кожного тексту. Знайдіть прикметники й поміркуйте, у якому тексті їх використано для точного опису квітки, а в якому – для її образного змалювання. Зробіть висновок про роль прикметників у різних стилях.

1. Пролісок – квітка ніжна, але смілива й нетерпляча. Ще не зійде сніг, а вже крізь весняну ніздрювату снігольдову скоринку пнуться цупкий паросток (*Ю. Смолич*).

2. Пролісок – багаторічна тіньовитривала ранньовесняна рослина заввишки 10–20 см. Стебло безлисте, голе, листки прикореневі, до основи звужені (*З довідника*).

Загальне значення

Прикметник (рос. прилагательное) – це частина мови, що виражає ознаку предмета й відповідає на питання **який? чий?** **НАПРИКЛАД:** *широкий, весняний, мамин.*

Морфологічні ознаки

Прикметники змінюються за **родами, числами, відмінками.**

Синтаксична роль

Початковою формою прикметника є форма називного відмінка однини чоловічого роду.

У реченні прикметник найчастіше буває **означенням, рідше – присудком.** **НАПРИКЛАД:** 1. *Пливають над степом хмари волохаті* (*Л. Костенко*). 2. *По вітря було холодне і чисте* (*Є. Гуцало*).

Роль у мовленні

Прикметники використовуємо для точного опису предметів, явищ і подій. У художньому мовленні прикметники часто виконують функцію епітетів, метафор, надаючи висловлюванню образності, емоційності.

178 І. Прочитайте текст. Визначте, які типи мовлення поєднано в ньому. Чому рослина мати-й-мачуха має таку назву?

МАТИ-Й-МАЧУХА

Теплої весни наприкінці березня з'являються золоті кружальця мати-й-мачухи. Росте ця чудова рослина на берегах рік, на глинищах, бо любить вона глинисту землю.

Квіти мати-й-мачухи ясно всміхаються щедрому весняному сонцю своїми ніжними золотисто-жовтими голівками. А тільки-но зійдуть перші зірки в небі вечірньої години, голівки закриваються на відпочинок, засинають. Навіть стебельця хиляться до землі. У нічній темні з-під товщі землі пробують пробиватися на білий світ листочки. З одного боку вони теплим сірим пушком укріті. Отож у народі кажуть, що то «мати». А з другого боку, верхнього, – листки гладенькі, темно-зелені. До лица приулиш – холодні. Ото й кажуть: «мачуха» (За Л. Павленком).

II. Знайдіть у тексті прикметники-епітети. Чи допомагають вони розкрити задум висловлювання? Доберіть усно синоніми до виділеного прикметника.

III. Випишіть 5 словосполучень «іменник + прикметник» (на вибір). У дужках зазначте рід, число й відмінок прикметника.

179 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Уявіть, що у дворі вашої школи чи будинку планується облаштувати нову клумбу. Які квіти ви запропонували б там висадити і чому? Яку роботу могли б виконати самі?

180 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть прикметники як члени речення. Які з прикметників використано для точного опису предметів (подій, явищ)?

1. Попроцалось **ясне** сонце з **чорною з(е,и)млею**, виступає **круглий** місяць з **с(е,и)строю** зорею (*Т. Шевченко*). 2. Вже листопад підкрався **з-за дубів** і гай **знімає золоту перуку*** (*Л. Костенко*). 3. Крізь **мутні ши(б,п)ки тихою** задумою** **пробивається синє**, боязке **промі(н,нн)я** (*С. Васильченко*). 4. **Національно-визвольна війна україн(ь)с(ь)кого народу проти польського панува(н,нн)я** тривала з 1648 по 1657 рік (*З підручника*). 5. **Блискавка найчастіше виникає в купчасто-дощових хмарах**, які **називають грозовими** (*З підручника*).

**Перу́ка* – рос. парі́к.

***Заду́ма* – рос. заду́мчивость, разду́мье.

II. Доберіть усно синоніми й антоніми до виділених слів.

181 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть, як ви розумієте їхній зміст. Укажіть у них прикметники.

Мудра голова, щедра рука, сильна сторона, камінне серце, гостре слово.

II. Пригадайте інший фразеологізм з прикметником і складіть із цим сполученням речення.

182 Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прикметники.

1. Якого каміння немає в морі?
2. З якого полотна не можна пошити сорочку?
3. Якою стане біла хустинка, якщо її вкинути в Чорне море?
4. У яку бочку не можна налити води?
5. Яких подій не було вчора і не буде завтра?

183 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір-опис (5–6 речень) у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Зашелестів дощ», «Вечір наближається скорою ходою», «Ріка заснула в берегах». Використайте в тексті прикметники-епітети.

ВАРІАНТ Б. Уявіть себе художником і розкажіть, яким би ви зобразили на картині море під час шторму і штилю, удень і ввечері. Доберіть і запишіть 3–5 прикметників, за допомогою яких можна описати море в художньому творі. Напишіть невеликий опис моря (5–6 речень), використовуючи дібрані прикметники.

184 Випишіть з підручника історії чи географії невеликий текст наукового стилю (5–7 речень). Підкресліть прикметники як члени речення та простежте, чи допомагають ці слова точно описати предмет (подію, явище).

185 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення» та відповідями.

1. Сергійко зустрів товариша дружним потиском руки.
2. Шостий клас у нас дружній.
3. Лейтенант був одягнений у нову воєнну форму.
4. Олеся із задоволенням ходить до музикальної школи.
5. У багатьох дітей гарний музичний слух.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Дру́жний – одноставний, згуртований; який відбувається одночасно, злагоджено. *Дружний колектив, дружний клас, дружний спів.*

Дру́жній – доброзичливий, прихильний, дружелюбний. *Дружній погляд, дружня усмішка, дружнє слово.*

* * *

Во́єнний – який стосується війни. *Воєнне лихоліття, воєнний час.*

Ві́йськові́й – який стосується війська. *Військовий командир, військовий оркестр.*

§ 22. ГРУПИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Про прикетники якісні, відносні, присвійні, а також про перехід прикетників з однієї групи в іншу

186 Поміркуйте, у якій колонці прикетники виражають ознаку, що може бути виявлена більшою чи меншою мірою. А в якій колонці слова позначають ознаку предмета за його відношенням до матеріалу, часу тощо? Зробіть висновок, у чому полягає різниця між прикетниками якісними й відносними.

Якісні	Відносні
старий	мідний
м'який	вчорашній
чорний	міський

Якісні

В українській мові, як і в російській, усі прикетники поділяють на три групи за значенням: якісні, відносні, присвійні.

Якісні (рос. качественные) прикетники позначають таку ознаку предмета, яка може бути виявлена більшою чи меншою мірою. **НАПРИКЛАД:** *веселий* (веселіший, найвеселіший); *добрий*; *світлий*.

Відносні

Відносні (рос. относительные) прикетники позначають ознаку предмета за його відношенням до інших предметів, дій чи обставин. Ознака відносних прикетників незмінна, вона не може виражатися більшою чи меншою мірою. **НАПРИКЛАД:** *кристалеий*, *шкільний*, *дошовий*.

Присвійні

Присвійні (рос. притяжательные) прикетники позначають належність чого-небудь **особі** чи **тварині** й відповідають на питання *чий?* **НАПРИКЛАД:** *Андріїв*, *сестрин*, *мишачий*, *тюленевий*.

187 Обґрунтуйте належність прикетників у словосполученнях до однієї з груп. Скористайтеся поданим нижче міркуванням.

Якісні	Відносні	Присвійні
низький паркан	вишнеий компот	Василева книжка
смачне морозиво	сільська дорога	гусячий хвіст

МІРКУЙМО. Прикетник *низький* вказує на ознаку, яка може бути в більшій чи меншій мірі (*більш* чи *менш* *низький*). Утворює словосполучення з прислівником *дуже*. Отже, це якісний прикетник.

188 I. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Знайдіть прикметники, які використано для опису історичних подій.

Князь Володимир
Великий

ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА

Посівши київський престол, син Святослава Володимир здійснив кілька походів проти східнослов'янських племен, які ще не були підкорені Києву. Князь позбавив* влади племінних князів і замість них посадив у великих містах своїх синів. Розбудувався й міцнів стольний Київ. За Володимира Русь стала найбільшою державою тогочасної Європи. А запровадження** християнської релігії сприяло налагодженню тісних відносин з багатьма державами (З посібника).

*Позбавляти – рос. лишать.

**Запровадження – рос. введение.

II. Випишіть прикметники у дві колонки: 1) якісні; 2) відносні. Від яких чотирьох іменників, використаних у тексті, можна утворити присвійні прикметники?

189 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що ви потрапили в давній Київ. З ким ви хотіли б там зустрітися та про що поговорити?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присвійний прикметник, який утворено від власної назви, пишемо з **малої** букви, якщо він:

а) має суфікс **-івськ-(-ївськ-)** або **-инськ-** (*шевченківські рядки*);

б) входить до складу **фразеологізму** (*гордієв вузол, дамоклів меч*).

190 I. Прочитайте вголос словосполучення з присвійними прикметниками. Визначте, що позначають ці прикметники та на які питання відповідають.

Сергіїв плеєр, Юлине повідомлення, Шевченкові поезії, шевченківський стиль, франківські сонети, Тичинине слово, Наталчин батько, товаришів портфель, дідова хата, мамина книжка, лисяча голова, курячий гребінь, качиний дзьоб, овечий хвіст.

II. Поясніть написання прикметників з великої чи малої букви.

III. З одним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення. Підкресліть прикметник як член речення.

191 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Доберіть по черзі з довідки до іменників такі прикметники, щоб утворилися фразеологізми (усно). Поясніть значення одного сполучення (на вибір).

Послуга, пам'ять, апетит, п'ятá, праця, меч.

ДОВІДКА. *Курачий, вовчий, ведмежий, ахіллесів, сізифів, дамклів.*

II. Запишіть фразеологізми. Визначте групу прикметників за значенням. Знайдіть три прикметники, які утворені від власних назв, і поясніть, чому їх пишемо з малої букви.

**Перехід
в іншу
групу**

Прикметники мають здатність переходити з однієї групи в іншу: а) якісні у відносні; б) відносні в якісні; в) присвійні у відносні та якісні. **НАПРИКЛАД:**

лебединий → *лебединий пух* (присвійний)
 → *лебедина зграя* (відносний)
 → *лебедина вірність* (якісний)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Відносні й присвійні прикметники набувають ознак якісних, якщо вживаються в переносному значенні.

192 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому прикметник *заячий* у поданих реченнях належить до різних груп за значенням.

- З-під куща виглядали *заячі* вуха (*присвійний*).
- Дід Кузьма купив собі теплу *заячу* шапку (*відносний*).
- Боягуз ти, друже, *заяча* душа в тебе (*якісний*).

193 I. Із поданих російською мовою словосполучень виберіть ті, у яких є якісний прикметник. У прямому чи переносному значенні вжито цей прикметник?

- Золотое кольцо – золотые руки.
- Волчий хвост – волчий аппетит.
- Сладкий чай – сладкие слова.
- Деревянный дом – деревянное лицо.

II. Перекладіть вибрані словосполучення українською мовою й запишіть. З одним перекладеним словосполученням (на вибір) складіть усно речення.

194 I. Спишіть речення. Над кожним прикметником скорочено надпишіть його групу за значенням. Підкресліть прикметники, які перейшли з однієї групи в іншу.

1. І в небі жайворон співає, мов струмінь з срібною водою (Олександр Олесь). 2. Поволі, широко ступає Мартин і чавуною* жменею розсипає бурштинове* зерно (У. Самчук). 3. Весняний вечір, зорі дикі. В калюжах грозяна вода (А. Малишко). 4. Хвиля сорому за себе, за свою ведмежу незграбність залила Федоренкові обличчя гарячим рум'янцем (Я. Качура). 5. Ольга спить, закутана в теплу ведмежу шубу (Я. Галан).

*Чаву́нний – рос. чугу́нный.

**Бурштин – скам'яніла смола жовтого кольору; використовується для виготовлення прикрас.

II. Знайдіть і поясніть орфограми у виділених словах.

195 Визначте усно, які з прикметників належать до присвійних. Обґрунтуйте свою думку.

Грінченків словник, шевченківські вірші, Шевченкова хата, Шевченківська премія, Нобелівська премія, батьківські збори, батькова шапка, батьківське ставлення, норковий хвіст, норкова шапка.

196 Складіть усно невелике висловлювання (5–7 речень) на одну з тем, використовуючи прикметники різних груп за значенням.

ТЕМИ: «Мамина пісня», «Татове слово», «Дідусеві казки», «Бабусині рушники».

§ 23. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Про вищий і найвищий ступені порівняння прикметників, творення їхніх форм та про культуру мовлення

197 Прочитайте словосполучення. Поясніть лексичне значення виділених прикметників. Як утворено ці слова? Зробіть висновок про особливості прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння.

- ✓ **холодний** день
- ✓ **холодніший** день (*вищий ступінь*)
- ✓ **найхолодніший** день (*найвищий ступінь*)

Ступені порівняння

Від якісних прикметників утворюємо форми вищого і найвищого ступенів порівняння (рос. сравнительной и превосходной степеней сравнения).

ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ

Вищий ступінь		Найвищий ступінь	
Проста форма	Складена форма	Проста форма	Складена форма
Використовуємо суфікси -ш-, -іш-	Додаємо слова більш, менш до звичайної форми прикметника	Додаємо префікс най- до простої форми вищого ступеня	Додаємо слова найбільш, найменш до звичайної форми прикметника
дальший рідніший	більш далекий більш рідний	най дальший най рідніший	найбільш далекий найбільш рідний

Інші основи

Форми ступенів порівняння деяких прикметників утворюємо від інших основ. **НАПРИКЛАД:** гарний – краший, поганий – гірший, великий – більший.

Додаткові засоби

Значення найвищого ступеня можна посилити префіксами **як-, що-**. **НАПРИКЛАД:** якнайвищий, щонайвищий. Інколи найвищий ступінь виражаємо додаванням до вищого ступеня сполучень **від усіх, над усе, за всіх**. **НАПРИКЛАД:** тихіший від усіх, миліший над усе.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ступені порівняння мають лише якісні прикметники.

198 Розгляньте таблицю і порівняйте особливості творення та вживання форм ступенів порівняння прикметників в українській і російській мовах.

	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Вищий ступінь (рос. сравнительная степень)	веселее более весёлый	веселіший більш веселий
Найвищий ступінь (рос. превосходная степень)	веселейший наиболее весёлый самый весёлый	найвеселіший найбільш веселий

199 І. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Випишіть із речень прикметники: один з вас – прикметники вищого ступеня порівняння, а другий – найвищого. Визначте усно їхню форму (проста чи складена). Яка роль таких прикметників у мові?

1. Що **темніша** ніч, то ясніші зорі.
2. З усіх скарбів найбільш цінним є молодість.
3. Затишна ясна долина щонайкраща для спочину.
4. І найменша іскорка зродить великий вогонь.
5. Свій хліб більш ситний (*Нар. творчість*).

II. Виділене слово розберіть за будовою.

200 **ПОСТІЛКІЙТЕСЯ.** Як ви розумієте народний вислів «Земля найбагатша, вода найсильніша»?

201 Утворіть просту й складену форми вищого та найвищого ступенів порівняння поданих прикметників (де це можливо). Якими суфіксами, префіксом чи словами ви скористалися?

Щасливий, босий, поганий, синенький.

**Зміни
звуче**

При утворенні простої форми вищого ступеня порівняння суфікси **-к-, -ок-, -ек-** випадають (*тонкий – тонш-ий, широкий – ширш-ий*). Крім того:

- кінцевий приголосний кореня [с] із суфіксом [ш] змінюються на [шч] (буква *щ*): *вищий, кращий*;
- кінцеві приголосні кореня [г], [ж], [з'] із суфіксом [ш] змінюються на [жч]: *дорожчий, вужчий, тяжчий, нижчий, дужчий, ближчий, важчий*.

202 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках прикметники у простій формі вищого ступеня порівняння. У яких словах при словотворенні випали суфікси?

ЗРАЗОК. Тяжкий – тяжчий.

1. І стоїть уже осінь за літечко (висока) (*Н. Поклад*).
2. Він був наполовину (низький) від Дениса (*Г. Тютюнник*).
3. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все (прозора) і (легка) (*М. Коцюбинський*).
4. Весняна земля (солodka) за траву.
5. Добре ім'я (дороге) за великі багатства (*Нар. творчість*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові, на відміну від російської, слово **са́мий** із прикметниками ніколи не використовуємо. Слід уникати й інших помилок у вживанні прикметників. **ПОРІВНЯЙМО:**

Ступені порівняння

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>найбільш точний, найточніший більш точний, точніший найдорожча; дорожча за всіх день довший менший від неї (за неї, ніж вона)</i>	<i>самий точний більш точніший найдорожча за всіх день довше менший неї</i>

Перекладаємо так:

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
<i>сталь крепче меди</i>	<i>сталь міцніша за мідь (ніж мідь, від міді)</i>
<i>самый холодный</i>	<i>найхолодніший, найбільш холодний</i>

203 Перекладіть і запишіть українською мовою, зберігши ступінь порівняння і форму прикметників.

1. Лёд легче воды, сосна выше ольхи, самый красивый город, нет ничего более загадочного, сильнееший спортсмен, она намного мудрее.

2. На краю дороги стоял дуб. Вероятно, в десять раз старше берёз. Он был в десять раз толще и в два раза выше каждой берёзы (*Л. Толстой*).

204 Відредагуйте усно речення. Поясніть помилки. Скористайтеся поданою вище таблицею.

1. Він **самий** найкращий у групі.
2. Ранковий рейс **менш** зручніший.
3. Це слово **вживається** у більш вужчому значенні.
4. **Найбільш** цікавою була розповідь Наталі.
5. Гепард – **сама** швидка тварина в світі.
6. **Тепле** повітря **легше** холодного.
7. Сталь **міцніше** міді.

205 Виконайте завдання одного з варіантів, використавши прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння.

ВАРІАНТ А. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–7 реплік) на тему «Рідний край». У діалозі порівняйте місцевість, де ви проживаєте, та місцевість, де проживає ваш знайомий (родич).

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–7 реплік) на тему «Мій будинок». У діалозі порівняйте будинок, у якому ви проживаєте, та будинок, у якому проживає ваш товариш (знайомий).

І ТАКЕ БУВАЄ

– Знаєш, дідусю, а мій собака більш розумніший за сусідського Рябка.

Дідусь усміхнувся:

– Можливо, він і розумніший, а от ти, схоже, не дуже уважний на уроках української мови.

Поясніть, чому дідусь зробив такий висновок.

§ 24. ПОВНІ Й КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ

Про особливості використання в мовленні коротких і повних нестягнених форм прикметників

ПРИГАДАЙМО. Які особливості художнього стилю мовлення?

206 Порівняйте виділені форми прикметників. Чи однакові вони за будовою? Визначте, які з цих форм загальнозживані, а які – стилістично забарвлені. Які з них, на вашу думку, можна назвати короткими, а які – повними? Зробіть висновок про особливості коротких прикметників.

1. Розкинувся **зелений** сад.
2. Ішов **дрібний** дощик.

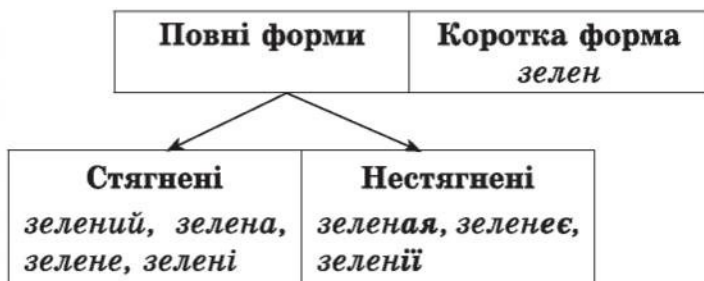
1. Розкинувся **зелен** сад.
2. Ішов **дрібен** дощик.

Коротка форма

Невелика група якісних прикметників може мати коротку форму. **НАПРИКЛАД:** *зелен, дрібен, певен, ви-нен, рад, потрібен.*

Повна форма

Повні форми прикметників бувають стягнені й нестягнені. **ПОРІВНЯЙМО:**

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Короткі форми прикметників вживаємо лише в однині чоловічого роду, а нестягнені – в однині жіночого й середнього родів та в множині.

Роль у мовленні

Короткі та нестягнені форми прикетників поширені в усній народній творчості. Їх також використовують у поезії для вираження урочистості, емоційної піднесеності. **НАПРИКЛАД:** 1. *Пливе човен води повен (Нар. творчість)*. 2. *Оживуть степи, озера, і не верстовії, а вольнії, широкії скрізь шляхи святії простеляться...* (Т. Шевченко).

207 I. Утворіть за зразком короткі і повні нестягнені форми прикетників. Для якого стилю мовлення характерні ці форми?

ЗРАЗОК. Ясний – *ясен, ясная, яснее, яснії*.

Повний, дрібний, славний.

II. З одним дібраним прикетником (на вибір) складіть речення з однорідними членами.

208 I. Спишіть речення. Які з них співзвучні з поданою ілюстрацією? Підкресліть короткі форми прикетників однією рисою, а повні нестягнені – двома.

1. Виплива на сині ріки ясен вечір іздала (М. Рильський).
2. Синій простір на обрії повен голосами пташиних сердець (М. Ткач).
3. Гаю, гаю, зелен розмаю, любив дівчину, сам добре знаю (Нар. творчість).
4. І широкую долину, і вечірнюю годину, і що снилось, говорилося – не забуду я (Т. Шевченко).
5. А в мого коня золотая грива, золотая грива, срібнії копита (Нар. творчість).
6. Один товариш – ясне сонечко, другий товариш – та місяченько, третій товариш – та дрібен дощик (Нар. творчість).

II. Надпишіть скорочено над прикетниками групу за значенням (якісні, відносні, присвійні).

III. Доберіть і запишіть синоніми до виділених слів.

209 I. Прочитайте уривок з народної думи. Знайдіть епітети й метафори. Якою є їхня роль у тексті?

Ой, у святую неділеньку
рано-пораненьку
не сизії тумани уставали,
не буйні вітри повівали,
не чорні хмари наступали,
не дрібні дощі накрапали,
коли три брати із города Азова,
із турецької бусурменської
великої неволі утікали.

II. Знайдіть прикетники. Визначте їхню форму (повна чи коротка, стягнена чи нестягнена). Чи надають нестягнені форми прикетників емоційної піднесеності?

210 Хто зможе за 1 хвилину, не користуючись підручником, дібрати й записати чотири прикетники короткої форми? А хто добере ще більше таких слів?

211 Перекладіть сполучення українською мовою й запишіть. Якими формами прикетників (повними чи короткими) ви скористалися?

Рад тебе видеть, готов тебе выслушать, лес очень красив, мир прекрасен, будь счастлив каждую минуту.

212 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть вірш (пісню), використавши короткі або повні нестягнені форми прикетників.

ВАРІАНТ Б. Випишіть із народної пісні (думи) чи з вірша уривок, у якому вжито короткі або повні нестягнені форми прикетників.

213 Відредагуйте усно текст. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Моя сама краща подруга – Наталка. Ми всігдa разом ходимо до школи, бо живемо на сусідських вулицях. Кожного тижня провідуємо бабусю Оксану, допомагаємо їй вимити пол, постірати, принести води. Наша бабуся лагідна, добрая, вона володіє рідким даром – уміє розповідати цікаві бувальщини.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Сусідній – розташований поруч, поблизу чогось. *Сусідній район, сусідня школа.* **Сусідський** – належний, властивий сусідові. *Сусідський хлопець, сусідський кіт.*

Рідкий – 1) який перебуває у стані рідини; 2) у якому складники розміщені нещільно. *Рідкий борц, рідкий ліс.* **Рідкісний** – який буває, трапляється дуже рідко. *Рідкісний талант, рідкісна книжка.*

§ 25. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Про особливості відмінювання прикметників твердої та м'якої груп

ПРИГАДАЙМО. Які є м'які приголосні? Як позначаємо їхню м'якість на письмі?

214 Розгляньте зразки відмінювання прикметників. На основі спостереження розкажіть про закінчення прикметників у родовому та давальному відмінках. Що спільного й відмінного в системі відмінкових закінчень прикметників твердої та м'якої груп?

ТВЕРДА ГРУПА

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Множина
Н.	новий	нове	нова	нові
Р.	нового	нового	нової	нових
Д.	новому	новому	новій	новим
Зн.	новий, нового	нове	нову	нові, нових
Ор.	новим	новим	новою	новими
М.	на/у новому, новім	на/у новому, новім	на/у новій	на/у нових

М'ЯКА ГРУПА

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Множина
Н.	синій	сине	синя	сині
Р.	синього	синього	синьої	синіх
Д.	синьому	синьому	синій	синім
Зн.	синій, синього	сине	синю	сині, синіх
Ор.	синім	синім	синьою	синіми
М.	на/у синьому, синім	на/у синьому, синім	на/у синій	на/у синіх

Тверда група

Прикметники поділяють на дві групи – тверду та м'яку.

До твердої групи належать прикметники, основа яких у називному відмінку однини закінчується на твердий приголосний. **НАПРИКЛАД:** веселий, Андрійв, материн.

М'яка група

До м'якої групи належать прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний. **НАПРИКЛАД:** синій, безкрайі [бе^язкрайі ій].

215 I. Запишіть прикметники у дві колонки: 1) тверда група; 2) м'яка група.

Мобільний, торішній, гарячий, братів, городній, довгошиїй, Маріїн, дорожній.

II. Провідмініайте письмово по одному прикметнику кожної групи, виділіть закінчення.

216 I. Прочитайте виразно вірш. За допомогою яких художніх засобів автору вдалося передати любов до матері? Поясніть роль прикметників у тексті.

МАТЕРІ

У хаті сонячний промінь косо
 На долівку ляга з вікна...
 Твої чорні шовкові коси
 Припорошила вже сивина.
 Легкі зморшки обличчя вкрили –
 Це життя трудового плід.
 Але в кожному русі – сила,
 В очах юності видно слід.
 Я таку тебе завжди бачу,
 Образ в серці такий несучу –
 Материнську любов гарячу
 І твоєї душі красу.

В. Симоненко

II. Знайдіть у тексті прикметники, усно визначте їхню групу, відмінок і поставте в початковій формі (називний відмінок однини чоловічого роду).

217 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Чи завжди ви погоджуєтеся з думкою своїх батьків (дідуся, бабусі)? Як доводите свою правоту?

218 Провідмініайте усно словосполучення. Відмінювання одного з них (на вибір) запишіть, виділіть закінчення прикметника й іменника.

Трамвайна колія, осінній дощ, безкраї поля.

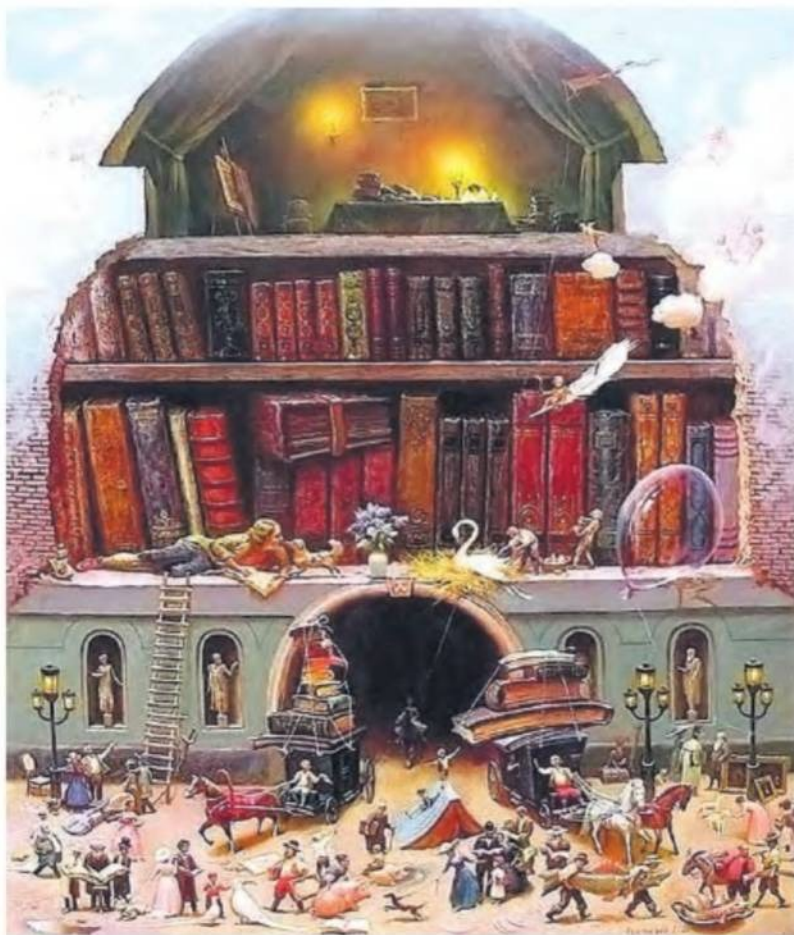
219 I. Запишіть словосполучення у формі орудного відмінка однини. Чи всі прикметники жіночого роду в цій формі матимуть закінчення *-ою*?

Вечірня тиша, темна круча, солов'їна пісня, пізня осінь, довговія дівчина, безкрая земля, пішохідний перехід, запашний калач, Надіїн перстень, житній хліб.

пізньою
 безкрайою
 довговієюю

II. У записаних словосполученнях підкресліть і поясніть орфограму «Букви *о, е(є)* в закінченнях орудного відмінка іменників I та II відмін».

- 220** Розгляньте репродукцію картини. Що на ній зображено? Чи є в цьому щось незвичайне? Складіть і запишіть чотири речення за картиною, використавши прикметники у формі різних відмінків. Підкресліть прикметники як члени речення.

В. Рекуненко. Книжковий будинок

-лиций

Складні прикметники із частиною **-лиций** мають в однині м'яку основу (крім Н. й О. в.), а в множині – тверду (крім Н. в.). **НАПРИКЛАД:** білолиций, білолицього, білолицьому, білолицим білолицих.

- 221** Провідмініайте прикметник *круглолиций* у формах чоловічого роду однини та множини. Доберіть інші складні прикметники із частиною *-лиций*.

- 222** І. Спишіть речення, ставлячи прикметники у відповідній формі та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть вивчені пунктограми.

1. Неподалік радісно й велично літали журавлі над (молодий) травами (*К. Мотрич*). 2. Біліє сніг в (лелечий) гнізді і льоду вже

намерзло півбадді* (*Л. Костенко*). 3. У повітрі з (ранній) ранку до (пізній) вечора гули літаки (*В. Сосюра*). 4. Долівка** в зіллі (запашний) спочила за стіл сім'я сідає (*В. Підпалій*). 5. Ранок був чудовий. На (безкрайній) лазуровому небі – ні хмаринки (*В. Гжицький*).

**Бадді* – велике низьке відро.

***Долівка* – рос. пол (земляной).

II. Доберіть усно синоніми до виділеного прикметника.

III. Розберіть письмово два прикметники як частину мови (на вибір). Скористайтеся поданим нижче зразком.

Розбір прикметника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Група за значенням (якісний, відносний чи присвійний).
4. Ступінь порівняння і форма (якщо є).
5. Форма повна чи коротка.
6. Рід, число, відмінок.
7. Група тверда чи м'яка.
8. Синтаксична роль.

Зразок письмового розбору

Надворі гуляє люта зима (Григорій Косинка).

Люта – прикм., п. ф. *лютий*, якісн., повн. ф., ж. р., одн., Н. в., тв. гр., означ.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Поглянь, Назаре, ось підїжджає мій старий приятель, – каже батько своєму синові-шестикласнику.

– Ні, тату, ти помилився, це не твій старий приятель, а якийсь молодий чоловік.

Поясніть, чому виникло непорозуміння між батьком і сином. Який прикметник доречніше було б ужити батькові – старий чи давній?

§ 26. ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Про способи творення прикметників, найуживаніші прикметникові суфікси, а також про зміни приголосних при словотворенні

ПРИГАДАЙМО. Які є способи словотворення?

223 Розгляньте зразки творення прикметників. Зробіть висновок, якими способами творяться прикметники.

- ✓ предобрий ← пре + добрий
- ✓ морський ← мор(е) + ськ(ий)
- ✓ прикордонний ← при + кордон + њ(ий)
- ✓ світло-зелений ← світл(ий) + зелений

СУФІКСИ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники	Відносні прикметники	Присвійні прикметники
-ш-, -іш-, -енн-, -анн-, -еньк-, -есеньк-, -езн-, -уват-, -ав(-яв-), -лив-, -ист-, -ат-, -н-, -ок-, -к- та інші: маленький, здоровенний, крикливий, високий	-н-, -ов-, -ев(-єв-), -ськ-, -зьк-, -цьк-, -инськ-, -овн-, -ичн-, -ічн-, -ійн-, -альн-, -ан(-ян-), -ин- та інші: лісний, металевий, ялтинський, духовний	-ів(-їв), -ов-, -ин-, -їн-, -івськ-, -ач(-яч-) та інші: батьків, сестрин, кролячий

224 Розберіть прикметники за будовою. У дужках біля кожного слова запишіть спосіб його творення. Які префікси прикметників ви помітили, виконуючи завдання?

Різдяний, центральний, барвистий, учнівський, надзвичайний, міжбрівний, хліборобський.

225 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Чому, на вашу думку, спорт об'єднує людей?

СПОРТ ОБ'ЄДНУЄ НАС

Раз на чотири роки проводяться Олімпійські ігри. У такі дні наша планета стає величезним стадіоном, а континенти – трибунами. Олімпійський рух об'єднує народи світу, бо спорт один для всіх. Світ захоплюється спортивними досягненнями американця Марка Спітца, норвежця Уле-Ейнара Бьорндалена, росіянки Аліни Кабаєвої, українців Сергія Бубки, Лілії Підкопаєвої, Яни Клочкової.

Підтвердженням високої мети Олімпіади є проведення з 1960 року ігор для спортсменів-інвалідів. Люди з обмеженими фізичними можливостями відчувають моральну підтримку й не так болюче сприймають свої недуги.

Наші спортсмени своїми перемогами возвеличують рідну Україну. Гордо майорить синьо-жовтий прапор, коли українці-чемпіони біжать коло пошани. Ось справжні патріоти, ось справжні герої! На них я хотів би бути схожим (*З учнівського твору*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ. II. Випишіть похідні прикметники й усно поясніть, як вони утворилися. За виписаними прикметниками стисло перекажіть прочитане.

III. Утворіть і запишіть прикметники від виділених слів.

226 Хто зможе дібрати три прикметники: а) з префіксом *над-*; б) з префіксом *без-*?

227 Розгляньте фотографії пам'яток природи й архітектури. Поясніть, як утворено назви цих пам'яток.

1. Урицькі скелі
(с. Урич, Львівщина)

2. Карадазький заповідник
(Карадаг, Крим)

3. Збаразький замок
(м. Збараж, Тернопільщина)

228 Від поданих іменників утворіть відносні прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. Які зміни приголосних відбулися при цьому? Запишіть утворені слова, виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. *Париж* – *паризький*.

Кременчук, Буг, Волинь, чех, Київ, Прага, Запоріжжя, Овруч, Острог, товариш, козак.

г, з, ж + ськ = зьк
к, ц, ч + ськ = цьк
х, с, ш + ськ = ськ

Присвійні прикметники

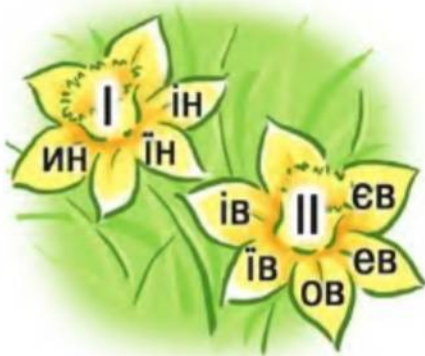
Присвійні прикметники утворюємо так:

- від іменників (назв осіб) I відміни – за допомогою суфіксів *-ин*, *-ін(-їн)*: *доччин*, *Миколин*, *Софійн*;

- від іменників (назв осіб) II відміни – за допомогою суфіксів *-ів (-їв, -ов-, -ев-, -єв-)*, *-івськ-*: *батьків, батькова, Андрійв, Андрієва*;
- від назв тварин – за допомогою суфіксів *-ач (-яч-), -ин-, -ін-(-їн-), -ов-, -ев-*: *мишачий, орліний, тюленевий*. АЛЕ: *вовчий, ведмежий* тощо.

229 Замініть подані словосполучення синонімічними з присвійним прикметником. Утворені словосполучення запишіть. Позначте суфікси прикметників.

Телефон батька, твори Франка, сестра Андрія, кімната сестри, зошит дочки, адреса Марії, ролики брата, клюв орла, голос солов'я, вуха кроля, голова гуски, хвіст миші.

230 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з друзями граєтеся м'ячем. Підходить товариш і запитує: «Чий це м'яч?» Як правильно відповісти? Утворіть від поданих імен присвійні прикметники і запишіть. При творенні яких слів відбувається чергування приголосних?

Тарас, Сашко, Миколка, Олексій, Назар, Олег, Сергій, Оленка, Марія, Марійка, Надія, Ольга, Наталя, Наталка, Леся.

г	→	ж
к	и̇н	ч
х	→	ш

231 Користуючись тлумачним або орфографічним словником, доберіть по одному прикметнику з префіксами *су-, по-, все-, анти-, проти-, поза-, екстра-*.

§ 27. НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ

Про те, коли треба писати не з прикметниками разом, а коли – окремо

ПРИГАДАЙМО. Як пишемо *не* з іменниками?

232 Порівняйте написання виділених слів. Визначте, у якому реченні щось заперечується. У якому реченні прикметник з *не* означає одне поняття? Зробіть висновок про написання *не* з прикметниками разом і окремо.

1. Це *неглибоке* озеро утворилося кілька десятиліть тому.
2. Це озеро *неглибоке*.

НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ ПИШЕМО

РАЗОМ	ОКРЕМО
<ul style="list-style-type: none"> якщо прикметник без <i>не</i> не вживається: <i>неозорий</i>, <i>невмирущий</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо до прикметника є протиставлення: <i>не глибокий, а мілкий</i>
<ul style="list-style-type: none"> якщо прикметник у сполученні з <i>не</i> означає одне поняття: <i>неглибокий</i> (мілкий), <i>недалекий</i> (близький) 	<ul style="list-style-type: none"> якщо прикметник виступає присудком, а словом <i>не</i> заперчується ознака, виражена цим прикметником (після <i>не</i> можна вставити слова <i>є, був, була</i> тощо): <i>Це озеро <u>не глибоке</u>.</i>
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> <p>ОРФОГРАМА</p> <p>Не з прикметниками</p> </div>	<ul style="list-style-type: none"> якщо перед прикметником стоять слова <i>далеко, зовсім, аж ніяк, ні до чого</i>: <i>далеко не досконалий твір;</i> <i>ні до чого не здатна людина</i>

233 I. З поданих прикметників випишіть ті, які без префікса *не-* не вживаються.

Нещадний, невисокий, невпинний, некрасивий, неугавний, недобрий, несміливий, нещасний, негустий.

II. З одним виписаним словом складіть і запишіть складне речення.

234 I. До поданих прикметників доберіть із довідки синоніми з префіксом *не-*. Запишіть слова парами. Яким способом утворено дібрані прикметники? Виділіть у них префікси.

ЗРАЗОК. *Низький* – *невисокий*.

Ворожий, брехливий, поганий, малий, боязкий, близький, прихований.

ДОВІДКА. *Недалекий, неприязний, непомітний, недобрий, несміливий, неправдивий, невеликий.*

II. Утворіть ступені порівняння від виділеного прикметника й запишіть.

235 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому лише в першому реченні *не* з прикметником пишемо разом, а в інших – окремо.

- Сашко впіймав *невелику* рибу.
- Сашко впіймав *не велику*, а маленьку рибу.
- Сашкова риба *не велика*.
- Сашко впіймав зовсім *не велику* рибу.

236 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення зі словами своєї групи. Перевірте один в одного виконання.

1. Нешвидкий, не швидкий.
2. Невисокий, не високий.

237 І. Прочитайте текст. Чи можна назвати його оповіданням? Поміркуйте, що змусило людину здолати страх. Як змальовано ставлення до звірятка?

Я ТВІЙ ДРУГ

Я дуже люблю Карпати. Немає кращого відпочинку, як у горах. Отак роздумуючи, я забрів у густий ліс. Продираючись крізь хащі, я вийшов на невеличку дику місцину. Густина кущів молоді грабини, непрохідні полчища ялівцю*, громади смерічок – усе творило перешкоду** для дальшої ходи...

Я очам не повірив: неподалік стояла велика ведмедиця і жалібно скавуліла, а біля неї лежало налякане ведмежатко. Я нечутними кроками підійшов ближче й угледів: ведмежатко потрапило в пастку. **Браконьєри** поставили! Мені нічого не залишалось, як тільки сміливо підійти до звірятка. Але як поведеться його мати? Перемагаючи неймовірний страх, я поволі, дуже обережно підходив і не спускав з ока ведмедицю. Поглажуючи ніжне хутро ведмежати, я **примовляв**: «Не бійся мене, малятко, я тебе визволю, я твій друг». Я розняв залізку, погладив защемлену передню лапку – і відпустив його.

Ведмедиця уважно глянула на мене й побігла з малим до лісу (За Л. Сенником).

*Ялівець – рос. можжевельник.

**Перешко́да – рос. препятствие.

II. Поясніть значення виділених слів за допомогою тлумачного словника.

III. Знайдіть у тексті прикметники з префіксом *не-* й поясніть їхнє написання. Випишіть словосполучення з цими прикметниками. Доберіть до прикметників синоніми (усно).

IV. За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

238 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограму «Не з прикметниками».

1. (Не)добрий шлях веде в злий край. 2. Після дощу капелюх (не)потрібний. 3. Доброму каменю пісок (не)страшний (*Нар. творчість*). 4. Слава тому, хто в годину цю грізну в праці

(не)втомній поборює млу (*В. Сосюра*). 5. То була (не)сумна пісня подоланого*, а радісний спів переможця (*М. Коцюбинський*). 6. Хто робить вигляд, що до всього здатний**, той ні до чого (не)здатний (*Лао-Цзи*). 7. Тарас стояв і вдивлявся в далеч річки крізь (не)великі шибки*** вікна (*В. Шевчук*).

**Подóбланий* – рос. побеждённый.

***Здáтний* – рос. способный.

****Ші́бка* – скло в рамі вікна, дверей.

II. Підкресліть члени речення в першому реченні. Виділене слово розберіть за будовою, визначте спосіб його творення.

239 Напишіть невеликий опис (5–6 речень) у художньому стилі на одну з поданих тем. Використайте прикметники, які було б написано з *не* разом і окремо.

ТЕМИ: «Вітер з гаєм розмовляє», «Спочиває вітер у споришах», «Принесли дощі золоті сиріжки» (*І. Жиленко*).

§ 28. НАПИСАННЯ СУФІКСІВ ПРИКМЕТНИКІВ

Про букви е, о, и в прикметникових суфіксах, а також про суфікси, які пишемо зі знаком м'якшення

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке основа слова? 2. Які є шиплячі приголосні?

240 Порівняйте записи в колонках. Визначте, на який приголосний (м'який, твердий чи шиплячий) закінчується основа іменника, від якого утворено прикметник. Зробіть висновок, чи залежить уживання прикметникових суфіксів *-ов-* і *-ев-* від основи твірного слова.

овоч → *овочевий*
ясе́нь → *ясеневий*

кали́на → *калі́новий*
марму́р → *мармуровий*

Суфікс
-ев-(-ев-)

Написання букв *е(є), о* в суфіксах *-ев-(-ев-), -ов-* залежить від основи твірного слова й місця наголосу.

Суфікс *-ев-(-ев-)* уживаємо в прикметниках, у яких **наголос** падає на **основу** і які утворено від іменника з основою на **м'який** або **шиплячий** приголосний.

НАПРИКЛАД:

січнёвий
(від *січень*),
алюмінієвий
(від *алюміній*).

груша → *груше́вий*
↑
шиплячий наголос на основі
або м'який

Суфікс
-ов-

В інших випадках у прикметниках уживаємо суфікс **-ов-**. **НАПРИКЛАД:** каліновий, дощовий, гайовий.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Залежно від наголосу пишемо *дійовий* і *дієвий*; *життьовий* і *життєвий*; *крайовий* і *краєвий*; *вогневий* і *вогньовий*.

ОРФОГРАМА

Літери *о, е(є)* в суфіксах **-ов-, -ев-(-єв-)**

241 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в суфіксах прикметників першої групи пишемо букву **о**, а другої – **е**.

1. Плечовий, борщовий.
2. Павичевий, калачевий.

242 Запишіть послідовно словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **е**; 2) зі вставленою буквою **о**. Зверніть увагу на місце наголосу в прикметниках.

Грош..вий переказ, м'ятч..вий рахунок, хвоц..ві зарості, пліюш..ва іграшка, травн..вий вечір, овоч..вий набір, кварц..ва лампа, тов'риш..ва емблема.

КЛЮЧ. Підкресліть першу букву в кожному іменнику першої колонки. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

243 I. Утворіть прикметники від поданих іменників за допомогою суфікса **-ев-(-єв-)** або **-ов-**. Поставте наголос. Доведіть, що від виділеного іменника можна утворити прикметники за допомогою обох суфіксів.

Матч, палац, кришталь, вогонь, груша, тиждень, калач, алюміній, борщ, свинець, полин, магній, насіння, дощ, значення, чай, павич.

II. Складіть і запишіть речення з одним утвореним прикметником (на вибір).

244 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви купуєте в шкільному буфеті сік і вам треба уточнити, який саме напій ви бажаєте. Утворіть від поданих назв фруктів прикметники для найменування відповідного соку. Сформулюйте речення-прохання, можливе в цій ситуації.

Вишні, персики, абрикоси, сливи, груші, ананаси, гранати.

Суфікси
-ичн-, -їчн-

Суфікс **-ичн-** уживаємо після букв **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р**. Після інших букв уживаємо суфікс **-їчн-(-їчн-)**. **НАПРИКЛАД:** патріотичний, географічний, героїчний.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

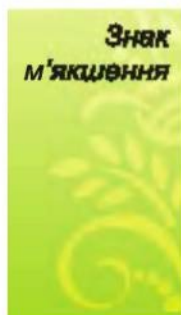
Українські суфікси *-ичн-*, *-ічн-* відповідають російському суфіксу *-ическ-*. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
<i>исторический</i>	<i>історичний</i>
<i>ритмический</i>	<i>ритмічний</i>

245 I. Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса *-ичн-* або *-ічн-*(*-ічн-*). Прикметники запишіть, обґрунтуйте написання.

Дипломатія, гімназія, лексика, гірчиця, електрика, стоматолог, ритм, герой, мікроскоп, сцена, турист, хірург, іронія, період.

II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичне значення виділених слів.

Суфікси *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-*, *-ськ-*, *-цьк-*, *-зьк-* пишемо зі знаком м'якшення. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
маленький	маленький
сельский	сільський
казацкий	козацький

246 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділіть суфікси.

Вузесен(ь)кий, чистісін(ь)кий, теплен(ь)кий, малюсін(ь)кий, криворіз(ь)кий, чумац(ь)кий, француз(ь)кий.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

III. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

247 Хто зможе за 1 хвилину дібрати й записати три прикметники:
а) із суфіксами *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-* на означення географічних назв;
б) із суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-* на означення кольору або розміру?

248 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен словниковий диктант із шести слів на правила правопису суфіксів прикметників. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

249 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Виділіть суфікси прикметників, поясніть написання.

1. Вночі горять сторож(е,о)ві вогні (Л. Костенко). 2. Хати тонуть у груш(е,о)вих та яблун(е,о)вих садах (І. Франко). 3. Як

на ті чорнобривці погляну, бачу матір старен(ь)ку, бачу руки твої, моя мамо, твою ласку я чую, ріднен(ь)ка (М. Сингаївський). 4. Я чéреду* у полі доглядаю, цілісін(ь)кую ніч не спочиваю! (Л. Глібов). 5. Моє артист(и,і)чне читання подобалося Сергієві Валентиновичу (Л. Смілянський). 6. Усі кольори символ(и,і)чні, кожний щось означає (Д. Степовик).

*Чередá – рос. ста́до.

II. Підкресліть прикметники з пестливо-зменшувальним значенням. Виконайте словотвірний розбір виділеного слова (письмово).

§ 29. БУКВИ Н І НН У ПРИКМЕТНИКАХ

Про написання *-нн-* у прикметниках на межі кореня і суфікса, а також про прикметникові суфікси *-енн-*, *-анн-*

ПРИГАДАЙМО. Коли у словах відбувається збіг приголосних?

250 Порівняйте написання прикметників. Визначте, від яких іменників їх утворено та чи закінчується основа цих іменників на *н*. За допомогою якого суфікса утворено кожне з поданих слів? Зробіть висновок, коли в прикметниках пишемо *-нн-*.

орлиний
скляний
пташиний
зоряний

кінний
осінній
туманний
південний

Пишемо
-нн-

Буквосполучення *-нн-* пишемо:

- у прикметниках із суфіксом *-н-*, якщо вони утворені від іменників з основою на *н* (збіг приголосних). **НАПРИКЛАД:** *туманний* (від *туман*), *осінній*;
- у наголошених прикметникових суфіксах *-енн-*, *-анн-* (*-янн-*), які вказують на найвищу міру ознаки. **НАПРИКЛАД:** *товстéнний*, *невблагáнний*. АЛЕ: *жада́ний*, *шалéний*, *нежда́ний*, *скаже́ний*;
- у прикметниках на *-енн(ий)* старослов'янського походження. **НАПРИКЛАД:** *свяще́нний*, *огне́нний*, *благослове́нний*, *блаже́нний*.

Пишемо **-н-**

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-ин-*, *-ан-* (*-ян-*), *-їн-* букву *н* не подвоюємо. **НАПРИКЛАД:** *журавли́ний* (від *журавель*), *глиня́ний*.

251 I. Прочитайте слова. Знайдіть і поясніть орфограму «букви *н* і *нн* у прикетниках».

Телефонний, дерев'яний, бджолинний, здоровенний, нездоланний, нескінченний, шалений*, священний.

*Шалений – рос. нейстовый; яростный; шальной.

ОРФОГРАМА

Букви *н* і *нн*
у прикетниках

II. Виділені слова розберіть за будовою (письмово).

252 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Утворіть від іменників прикетники за допомогою суфіксів *-н-*, *-ин-* або *-ан(-ян-)*. Утворені прикетники запишіть: один із вас записує слова з *-н-*, а другий – з *-нн-*.

Дерево, ураган, кінь, цегла, машина, лимон, Різдво, хвилина, журавель, зміна, південь, зоря, скло, екран.

253 I. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи слова. Знайдіть прикетники із суфіксами *-енн-*, *-анн(-янн-)*. На що вказують ці суфікси? Випишіть словосполучення зі знайденими прикетниками.

1. Ще сніг ковтала повідь* широченна, і рала ждав іще тужавий** лан (Л. Костенко). 2. І ліс, і річка мені здавалися чарівними й повними несказанної краси, чогось неземного (О. Досвітній). 3. Історія – це святая святих народу, недоторканна для злодійських рук (О. Довженко). 4. І зірок незліченні отари миготіли мені в саду (В. Симоненко).

*Повідь (повінь) – рос. паводок; наводнение.

** Тужавий – щільний, тугий, не м'який.

II. Складіть і запишіть речення з одним знайденим прикетником (на вибір).

254 Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прикетники з *-нн-*.

1. Яка гора дуже висока? 2. Яку річку можна назвати дуже широкою? 3. Яку красу ні з чим не зрівняєш? 4. Який народ не можна подолати? 5. Яких ворогів не можна примирити? 6. Якої краси не можна передати словами?

255 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву *н*. Підкресліть і поясніть орфограму. Правильність виконання перевірте за словником.

Знамен..ий, безмежн..ий, здоровен..ий, оборон..ий, орлин..ий, олов'ян..ий, неподолан..ий, жадан..ий, пташин..ий,

гречан..ий, височен..ий, незрівнян..ий, неждан..ий, силён..ий, повсяк-ден..ий, блажён..ий.

жаданий
палений
нежданий
силённий

*Жаданий – рос. желанный.

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

256 I. **Чому так?** Поміркуйте, чому перше слово в парі пишемо з -н-, а друге – з -нн-. Поясніть відмінність у лексичному значенні слів кожної пари. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Незлічений – незлічений.
2. Несказаний – несказаний.

II. Складіть по одному реченню зі словами однієї з поданих пар.

257 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання прикметників, а також виділених слів.

1. У цій любові щось було священ(н)е, таке, чого не можна осквернить (*Л. Костенко*). 2. Навколо тихо **бринів** золотий **півсон** передосін(н)ього степу (*М. Стельмах*). 3. Вів свою нескінчен(н)у пісню струмок (*Г. Тютюнник*). 4. Благословен(н)а в болях ран ст(е,и)пів ш(е,и)рочина бездон(н)а (*М. Рильський*). 5. Огні незлічен(н)і, мов стрічки огнён(н)і, до моря спускаються з міста (*Леся Українка*). 6. Ця подорож така неждан(н)а (*Д. Павличко*). 7. Рої бджолин(н)і золоті над річкою про літо дзвонять (*В. Підпалий*).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в останньому реченні.

258 Складіть і запишіть опис (5–7 речень) про навколишній світ так, щоб здивувати слухачів. Використайте прикметники із суфіксами -енн-, -анн(-янн-) для підкреслення збільшеної ознаки.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Незлічений – який складається з великої кількості або має, становить велику кількість.

Незлічений – якого не поразували.

* * *

Несказаний – якого не можна виразити, передати словами.
Несказаний – не виявлений певним чином, не виражений словами.

§ 30. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

ПРИГАДАЙМО. Що таке складні слова? Як їх пишемо?

259 Порівняйте написання поданих прикметників. Який з них утворено від залежних одне від одного слів, а який – від рівноправних? Зробіть висновок про написання складних прикметників разом і через дефіс.

овочепереробний

овоче-молочний

СКЛАДНІ ПРИКМЕТНИКИ ПИШЕМО

РАЗОМ	ЧЕРЕЗ ДЕФІС
<ul style="list-style-type: none"> якщо вони утворені від залежних одне від одного слів (від одного слова до іншого можна поставити питання): <i>білогривий</i> (грива яка? біла), <i>водоочисний</i>, <i>двоповерховий</i>; АЛЕ: <i>2-поверховий</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо вони утворені від рівноправних слів (такі слова можна з'єднати сполучником <i>і</i>): <i>північно-східний</i> (північний і східний), <i>машинно-тракторний</i>, <i>синьо-жовтий</i>
<ul style="list-style-type: none"> прикметники <i>глухоніми</i>, <i>хитромудрий</i>, <i>зловорожий</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо вони означають відтінки кольорів: <i>темно-зелений</i>, <i>ніжно-рожевий</i>; АЛЕ: <i>жовтогарячий</i>, <i>червоногарячий</i> (окремі кольори)
<p style="text-align: center;">ОРФОГРАМА</p> <p>Написання складних прикметників разом і через дефіс</p>	<ul style="list-style-type: none"> якщо вони утворені повторенням того самого слова, поєднанням синонімічних слів або слів із тим самим коренем: <i>білий-білий</i>, <i>старий-престарий</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дефіс зберігаємо і в прикметниках, утворених від складних іменників, які пишемо через дефіс. **НАПРИКЛАД:** *віце-президентський*, *івано-франківський*.

260 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому прикметники першої групи пишемо разом, а другої – через дефіс.

- Шахово-шашковий, осінньо-зимовий, українсько-російський.
- Легкоатлетичний, полезахисний, п'ятизірковий.

261 I. Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Які кольори, на вашу думку, теплі, ласкаві, а які – холодні?

ЯКОГО КОЛЬОРУ СЛОВА?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й самé це слово зеленого кольору.

Вимовляю слово «мама» – і ввижається мені добра її усмішка, темно-каре іскристе мерехтіння в очах. Жоден колір, либонь*, не пов'язується з її образом, тільки здається, наче сяє чимось золотисто-ніжним від очей, світло-вишневим од губ, яблуками-антонівками від рук... І, здається, самé воно зовсім позбавлене кольору, а тільки добре воно, ніжно-хвилююче, мов усі кольори разом узяті.

А слово «осінь» – жовте, бо восени дозрівають грушки в нашому садку, яблука. Спершу вони світяться поміж листям молоденьким жовтогарячим полум'ям, потім починають потроху падати на землю й одного дня залишається де-не-де на гіллі червоно-жовте листя (Є. Гуцало).

*Либонь – рос. вероятно.

- II. Знайдіть у тексті шість складних прикметників і обґрунтуйте їх написання.
 III. Хто швидше визначить, скільки вставних слів є в тексті?

262 I. Утворіть від поданих сполучень складні прикметники й запишіть. Виділіть корені та сполучні голосні. Перевірте написання за словником.

Східні слов'яни, народна поезія, темний і сірий, сільське господарство, заспокоювати біль, навчальний і виховний, сині очі, широкі плечі, чужа земля, удобрювати землю, культурний та історичний, одна сторона, десять років.

жовтогарячий
 народнопоетичний
 народно-визвольний
 літературно-художній

- II. З одним утвореним прикметником складіть і запишіть речення зі вставним словом.

263 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Спишіть прикетники, знявши ризику: один з вас виписує слова, які пишемо разом, а другий – які пишемо через дефіс.

Південно/західний, прямо/кутний, високий/високий, хлібо/пекарський, жовто/гарячий, мікро/хвильовий, світло/зелений, офіційно/діловий, російсько/український, першо/черговий, літературно/музичний, шести/річний, кисло/солодкий, західно/український.

264 Спишіть прикетники, знявши ризику. Підкресліть орфограму.

Народно/визвольний, газо/видобувний, овоче/баштанний, блідо/рожевий, військово/морський, чорно/морський, чорно/бровий, одно/разовий, тихий/тихесенький, синьо/жовтий, право/бережний.

265 Хто зможе дібрати пропущені частини до якомога більшої кількості слів, щоб утворити складні прикетники? Утворені словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК. *Первісно... лад – первіснообщинний лад.*

Виноградно-... йогурт, південно-... вітер, лісо... зона, сільсько... виробництво, ...атлетичні змагання, ...слов'янські племена, пішо... перехід.

266 В українській мові є багато «чудернацьких» за своєю будовою слів: вони можуть мати навіть три корені, а префікси – у середині слова. Зважаючи на це, розберіть подані слова за будовою.

Новонароджений, фольклорно-етнографічний, навчально-педагогічний, лічильно-обчислювальний.

267 І. Спишіть речення, правильно записуючи слова. Підкресліть складні прикетники як члени речення.

1. І соняшник злото/головий лице за сонцем поверта (*В. Сосяра*). 2. Пили водицю чисту, славили б(е,и)резу густо/листу (*А. Малишко*). 3. Три в(е,и)рби зелено/косі повставали понад ставом (*П. Осадчук*). 4. Захеканий, я зупинився посеред біло/рожево/блакитного дня (*М. Стельмах*). 5. Во(г,х)ка б(е,и)резне-ва ніч неохоче підймає і зб(е,и)ває набакир* червону гостро/верху шапку вогню (*М. Стельмах*). 6. Північно/східні вітри поширені в (п,П)івнічній півкулі, а південно/східні – у (п,П)івденній (*З підручника*).

**Набакір* – з нахилом набік (рос. набекрѣнь).

II. Утворіть просту й складену форми ступенів порівняння від виділеного прикетника.

§ 31. НАПИСАННЯ ПРИЗВИЩ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ФОРМИ

Про українські прізвища та особливості написання російських прізвищ українською мовою

268 Прочитайте українські прізвища та поміркуйте, як їх утворено. Чому формі цих прізвищ вважають прикетниковою?

Ковальський, Задніпровський, Малий, Мирний, Світличний.

Українські прізвища

Українські прізвища прикетникової форми передаємо на письмі за загальними правилами правопису українських слів. **НАПРИКЛАД:** Коцюбинський, Світличний, Біловерхий, Степанишин, Березівський.

269 I. Запишіть в алфавітному порядку прізвища прикетникової форми учнів вашого класу та ваших учителів.

II. Провідмініайте усно одне із записаних прізвищ (на вибір).

270 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Пригадайте спільно і запишіть 6–8 прізвищ прикетникової форми відомих українських і російських письменників, науковців, співаків, акторів, художників чи спортсменів.

Російські прізвища

Російське закінчення **-ий** передаємо через **-ий** (Бєлий).

Російське закінчення **-ий** передаємо: а) через **-ий** після букви на позначення твердого приголосного (Зоркий); б) через **-ій** після букви на позначення м'якого приголосного (Крайній).

Російські закінчення **-ая, -яя** передаємо через **-а, -я** (Горовá).

Російське закінчення **-ой** залишаємо без змін (Толстой, Крамської).

271 I. Прочитайте російські прізвища та переклад їх українською мовою. Обґрунтуйте українські написання.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Лермонтов	Лермонтов	Соловьѳв	Соловийов
Васильев	Васильев	Щипачѳв	Щипачов
Рєпин	Рєпін	Фѳedorов	Федоров
Менделєев	Менделєєв	Николаев	Ніколаєв
Егоров	Єгоров	Пуцин	Пуцин
Пугачѳв	Пугачов	Захарьин	Захар'їн

II. Запишіть виділені прізвища фонетичною транскрипцією.

- 272** Перекладіть і запишіть російські прізвища українською мовою. Скористайтеся російсько-українським словником.

Савельєв, Козырев, Королєв, Гринєв, Сметанин, Борисов, Андреев, Резников, Зоркий, Белянинов, Роцин, Маликов, Игнатєв, Рябцов, Левин, Александров, Сизый, Санатин, Успенская, Полевой, Земной, Крамской, Крайний.

273 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що бібліотекар попросила вас виготовити спеціальні таблички з прізвищами письменників. Ці таблички розмістять на книжкових полицях. Як ви напишете подані російські прізвища українською мовою?

Чехов, Некрасов, Бестужев, Исаев, Лермонтов, Толстой, Белов, Достоевский, Ершов, Михалков, Тютчев.

274 I. Спишіть прізвища, уставляючи пропущену букву або апостроф. Підкресліть і поясніть орфограми.

Вороб..ов, Солов..ов, Василь..в, Ал..ксандров, Мендел..єв, Кузн..цов, Московс..кий, Мусоргс..кий, Григор..єв, Луб..янцев, В..юнов, Юр..єв, Прокоф..єв.

II. З двома поданими прізвищами (на вибір) складіть речення з прямою мовою.

§ 32. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРИКМЕТНИК»

275 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Поясніть роль прикметників у тексті.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

Широку світлу смугу посередині небосхилу в Україні називають **Чумацьким Шляхом**. Чумаки здавна возили з Криму сіль і рибу. Поволі* чвалали** курними степовими шляхами сірі воли, рипіли вози, погейкували погоничі. Багато днів їхали чумаки, багато ночей спали просто неба, вдивляючись у його візерунки, і здавалась їм ота світла зоряна смуга, що простягнулась якраз у напрямку їхніх мандрів, **безконечною**, як степовий шлях. Ось чому назвали її українці Чумацьким Шляхом (З книги «Про що розказують зорі»).

*Поволі – рос. медленно, потихоньку.

**Чвалати – рос. бресті, плестісь.

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1. Доберіть синоніми до підкреслених слів. Скористайтесь словником синонімів.
 2. Випишіть три словосполучення «іменник + прикетник» (на вибір). Визначте групу прикетника за значенням, а також його рід, число і відмінок.
 3. Розберіть за будовою виділені прикетники. Визначте спосіб їх творення та поясніть написання.
 4. Провідмініайте усно один із прикетників (на вибір).
 5. Виберіть із тексту якісний прикетник. Утворіть його просту та складену форми ступенів порівняння (письмово).
 6. Розберіть прикетник *степовими* (у третьому реченні) як частину мови.

 276 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Про що ви думаєте, вдивляючись у нічне небо? Пофантазуйте, про що можуть розказати зірки.

 277 Хто зможе пригадати й записати п'ять назв міст, сіл, країн, річок, морів, сузір'їв тощо з прикетником? А хто пригадає сім таких назв? А хто ще більше?

278 I. Перекладіть текст українською мовою й запишіть. Скористайтесь поданим нижче словником. Поясніть роль прикетників у тексті.

Лунной ночью в берёзовом лесу светло, как днём. Свет луны отражается сугробами и делает лес просторным, похожим на огромный зал с белыми колоннами. Полна тайн настороженная тишина ясной зимней ночи.

Что это? В снегу темнеет щель. Полоса света как бы серебряным поясом охватила что-то мохнатое. Под сугробом, в берлоге, лежит и дремлет в ночной тиши медведь. Его не беспокоит холодный луч луны (Д. Зуев).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

Словничок

Берлог – укр. барліг (у барлозі).

Беспокоит – укр. турбувати, тривожити.

Дремать – укр. дрімати.

Настороженный – укр. насторожений.

Отражаются – укр. відбиватися.

Охватывать – укр. охоплювати, обхоплювати.

Сугроб – укр. замёт, кучугура.

Щель – укр. щіліна, шпара.

279 Прочитайте речення. Знайдіть у них невиправдані повтори. Доберіть синоніми для уникнення цього недоліку. Відредагуйте усно речення.

1. Ранок був чудовий, і ми в чудовому настрої пішли на риболовлю. 2. Хлопець був щирий. Його щира розповідь вразила присутніх.

280 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть казку за поданим початком. Якщо бажаєте, намалюйте ще й ілюстрацію.

– *Мабуть, я заблукав, – подумав Сергійко, опинившись перший раз у місті Прикметника.*

ВАРІАНТ Б. Підготуйте повідомлення (на 2 хвилини) в науковому стилі на тему «Краса й багатство прикметників».

281 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Прикметник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що правильно казати *дрібні гроші*, а не *мілкі*? Мілкою ж може бути річка чи тарілка.

Багато цікавої та корисної інформації про культуру мовлення можна знайти на сторінках книжки **Євгенія Чак «Чи правильно ми говоримо?»**. Про те, що вас найбільше зацікавило в цій книжці, розкажіть однокласникам.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатку

1. У формі давального відмінка вжито прикметник у реченні

А Доц ліниво зашарудів по розбухлій землі (*М. Стельмах*).

Б Був білий світ не білий вже, а чорний (*Л. Костенко*).

В На поверхні води видно лише невелику частину айсберга (*З підручника*).

Г Квіти мати-й-мачухи ясно всміхаються щедрому весняному сонцю (*Л. Павленко*).

2. Присудком є прикметник у реченні

А Стоїть гора високая (*Л. Глібов*).

Б Після вранішньої зливи земля прозора і чиста (*В. Дніпровський*).

В Видно шляхи полтавськії і славну Полтаву (*І. Котляревський*).

Г Ржали коні козацькі, і шаблі дзвеніли (*Д. Білоус*).

3. До однієї групи за значенням належать усі прикметники рядка

- А Оксанина книжка, рідна сторона, братів костюм
- Б новий ноутбук, заяча душа, далека дорога
- В залізний шолом, зоряний вечір, мудра порада
- Г холодне серце, холодне повітря, зимовий холод

4. Неправильну форму ступеня порівняння прикметника вжито в рядку

- А довший
- Б більш довгий
- В більш довший
- Г найдовший

5. За допомогою суфікса *-ов-* утворюємо прикметник від кожного іменника рядка

- А дощ, нуль, калина
- Б калач, ліс, куля
- В гроза, травень, шовк
- Г плащ, кришталь, поле

6. Складіть по одному реченню зі словом *невисокий* і сполукою *не високий*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що спільного й відмінного між прикметниками та іменниками?
2. У чому полягає різниця між якісними, відносними та присвійними прикметниками? Наведіть приклади.
3. Розкажіть про творення ступенів порівняння прикметників.
4. Наведіть приклади коротких і повних нестягнених форм прикметників. У якому стилі мовлення здебільшого використовуємо такі прикметники?
5. Які прикметники належать до м'якої групи, а які – до твердої? Провідмініняйте усно по одному прикметнику кожної групи.
6. Які прикметники пишемо із суфіксом *-ов-*, а які – з *-ев-(-єв-)*? Наведіть приклади.
7. Коли *не* з прикметниками пишемо разом, а коли – окремо? Наведіть приклади.
8. Розкажіть про написання *н* і *нн* у прикметниках.
9. Розкажіть про написання складних прикметників разом і через дефіс.
10. Поясніть роль прикметників у мовленні.

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПРИКМЕТНИКИ-ЧЕПУРУНИ

В українській мові словами-красеннями стали прикметники *весняний, волбшківий, каліновий, світанківий* і подібні. Ви помітили, що на кожному слові поставлено два наголоси. Вибирайте, який більше до вподоби. Подивіться, як використовують наголошення цих прикметників поети:

1. Тоді я вийду до своєї вишеньки через пісень **калінові** мости (Б. Олійник); 2. На мостах **калинових калінкові** знамена (Д. Білоус).

Прикметникам немовби хочеться то зберегти наголос іменників, від яких вони утворилися, то виробити власне наголошування (І. Вихованець).

І ТАКЕ БУВАЄ

ОДІОЗНА ПОСТАТЬ

Один працівник, бажаючи зробити приємність іншому, сказав:

– Нашому колективу дуже хотілося б, щоб цю роботу очолила така одіозна постать, як ви.

– Ви справді вважаєте мене ненависним, неприємним? – образився співрозмовник.

– Вибачте, але ж я назвав вас таким пишним і красивим латинським словом – *одіозний*.

Поясніть, чому образився колега. Що означає запозичене слово «одіозний»? Як уникнути подібних ситуацій?

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання-жарти, використовуючи прикметники.

1. З якого посуду не їдять?
2. Яким гребенем не можна розчесатися?
3. Який вузол не можна розв'язати?
4. Під яким кущем сидить заєць, коли йде дощ?
5. Якою косою трави не накосиш?

СКОРОМОВКИ

Женчик, женчик невеличкий, на женчику – черевички, і шапочка чорненька, і латочка червоненька.

* * *

Мусій, муку сій, печи паляниці, клади на полиці.

УСМІХНІ МОСЯ

ДИТИНА У МНОЖИНІ

- Миколко, як буде іменник *людина* у множині? – запитує вчитель.
- Люди, – відповідає учень.
- А як буде у множині іменник *дитина*?
- Близнята!

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова.

І. Вихованець

Морфологія. Орфографія.

Елементи стилістики Числівник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки числівника, його синтаксичну роль;
- розряди числівників за значенням.

Ви вмітимете:

- розпізнавати числівники;
- утворювати й відмінювати числівники;
- правильно поєднувати числівники з іменниками;
- правильно писати й наголошувати числівники;
- використовувати числівники в мовленні.

§ 33. ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про числівники кількісні й порядкові, їхню роль у мовленні, а також про будову та написання числівників

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають числівники?

282 Порівняйте числівники в колонках. Які з них означають кількість предметів, а які – порядок при лічбі? Чи на однакове питання вони відповідають? Зробіть висновок, чим кількісні числівники відрізняються від порядкових.

шість	шостий
двадцять два	двадцять другий
п'ятдесят	п'ятдесятий

Загальне
значення

Числівник (рос. имя числительное) – це самостійна частина мови, що означає число, кількість предметів або порядок їх при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрій?* **НАПРИКЛАД:** *нуль, чотири, двадцять вісім, п'ятеро, п'ятий.*

В українській мові, як і в російській, за значенням числівники поділяють на дві групи: кількісні й порядкові.

Кількісні

Кількісні числівники (рос. количественные) означають число чи кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* **НАПРИКЛАД:** *одинадцять, дев'яносто.*

Порядкові

Порядкові числівники (рос. порядковые) означають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрій?* **НАПРИКЛАД:** *сьомий, двадцять перший.*

Морфологічні
ознаки

Кількісні числівники змінюються за відмінками. Вони не мають ні роду, ні числа, крім числівників *один (одна, одне, одні); два (дві); обидва (обидві); півтора (півтори); нуль, тисяча, мільйон, мільярд.* Порядкові числівники змінюються за родами, числами, відмінками.

Синтаксична
роль

Числівники (найчастіше в сполученні з іменником) можуть бути різними членами речення. **НАПРИКЛАД:** 1. П'ять плюс три – вісім. 2. Учні прочитали три сторінки. 3. Заняття відбудеться в шостій аудиторії. 4. Двоє хлопців ловили рибу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Слова *півтора, кілька, декілька, кількадес'ят, кільканадцять, кількасот* є числівниками.
2. Треба розрізняти числівники й слова інших частин мови. **ПОРІВНЯЙМО:**

Числівник	Іменники	Прислівник	Дієслово
<i>два</i>	<i>двійка, одиниця, сотня, десяток</i>	<i>вдруге</i>	<i>подвоїти</i>

283 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Яку роль у тексті виконують числівники? Чи допомагають вони досягти точності мовлення?

ЯК ПОЧИНАЛОСЯ КІНО

У тисяча вісімсот дев'яносто п'ятому році французькими винахідниками братами Луї та Огюстом Люм'єр був запатентований новий технічний апарат «кінематограф», що в перекладі означає «пишу рух».

Перший публічний платний кіносеанс відбувся в Парижі в «Гран кафе» на бульварі Капуцинок двадцять восьмого грудня тисяча вісімсот дев'яносто п'ятого року. Фільм складався з трьох сцен: «Вихід робітників із заводу», «Прибуття потяга на вокзал Ла Сьота», «Руйнування стіни».

В Україні перша кінозйомка відбулася у вересні тисяча вісімсот дев'яносто шостого року. Фотограф А. Федецький зняв у Харкові кілька хронікальних сюжетів і в грудні того самого року в Харківському оперному театрі влаштував перший кіносеанс. У тисяча дев'ятсот двадцять восьмому році відкрито кінофабрику в Києві.

Тринадцяте вересня – День українського кіно (*З посібника*).

Кадр із фільму «Прибуття потяга» (Франція, 1895 р.)

II. Складіть і розіграйте за особами невеликий діалог-розпитування (4–5 реплік) за змістом прочитаного, використавши числівники.

284 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся фразеологічним або тлумачним словником.

Бути на сьомому небі; п'яте колесо до воза; між двох вогнів; як дві краплі води; діло десяте; на всі чотири сторони; у двох словах; пам'ятати до сьомих віників.

II. Випишіть числівники у дві колонки: 1) кількісні; 2) порядкові.

285 I. Утворіть від кількісних числівників порядкові й запишіть.

ЗРАЗОК. *Двадцять один – двадцять перший.*

Два, одина́дцять, шістна́дцять, вісімдеся́т, сорок, сто, тисяча, мільйон, п'ятдеся́т шість, шістдеся́т дев'ять, тридцять, дев'ятна́дцять, триста сімдеся́т сім.

II. Прочитайте вголос записані числівники, чітко вимовляючи та правильно наголошуючи слова.

286 I. Спишіть речення. Підкресліть члени речення. Назвіть числівники.

1. У прохолодному передсвітанні дрімав сад із п'ятьма **розквітлими** вишнями... (*К. Мотрич*). 2. Дорога **розходилася** двома чорними рукавами (*М. Стельмах*). 3. Два дні точився* запеклий бій карателів із партизанами (*М. Стельмах*). 4. Три дні минуло, а лелеки не з'явилися (*Ю. Збанацький*). 5. Сьоме небо собі **пригинає** суєта (*Л. Костенко*). 6. Низько-низько над лугами побраталися два голоси (*М. Стельмах*).

**Точі́вся – рос. ді́лвся, продо́лжа́вся.*

II. Обґрунтуйте написання префіксів у виділених словах.

287 Порівняйте вимову й написання числівників в українській і російській мовах. Прочитайте виразно вголос числівники другої колонки.

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
четыре	чотири
семь, восемь	сім, вісім
одиннадцать	одина́дцять
четырнадцать	чотирна́дцять
пятьдесят, шестьдесят	п'ятдеся́т, шістдеся́т
се́мьдесят, во́семьдесят	сі́мдеся́т, вісі́мдеся́т
шестьсот, семьсот	ші́стсот, сі́мсот
миллион, миллиард	мі́льйон, мі́льярд

288 **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Поставте по черзі один одному запропоновані запитання й дайте на них відповіді. Зверніть увагу на наголошування числівників.

1. У якому році ти народився (-лася)?
2. Скільки буде, якщо до десяти додати один?
3. Яке число йде після тринадцяти?
4. Скільки буде, якщо від вісімдесяти відняти десять?
5. О котрій годині розпочинається перший урок?

ЧИСЛІВНИКИ ЗА БУДОВОЮ

Прості

Мають один корінь:

*п'ять, сорок,
тисяча*

Складні

Мають два
й більше коренів:

*триста,
вісімдесят,
сімсот*

Складені

Складаються
з двох і більше
окремих слів:
*двадцять два,
сто чотири*

Знак м'якшення

У кінці деяких числівників після *т* пишемо знак м'якшення (*п'ять, дев'ять*). Проте всередині складних числівників знак м'якшення не пишемо. **НАПРИКЛАД:** *п'ятна́дцять, ші́стдесят, дев'я́тсот*.

289 I. Перекладіть числівники українською мовою і розподіліть на три групи за будовою (письмово). Підкресліть орфограму «Знак м'якшення в числівниках».

Девять, одинадцять, шестнадцять, п'ятьдесят, дев'ятьсот, шістьсот, семьсот, семьдесят семь, восемь миллионів, чотири мільярда, шість, чотири.

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення
в числівниках

II. Із двома перекладеними числівниками складіть і запишіть речення.

290 I. Прочитайте текст. Зверніть увагу на написання числівників та виділених слів. Знайдіть власні назви й обґрунтуйте їхнє написання.

ДУНАЙСЬКІ ПЛАВНІ

Державний заповідник «Дунайські плавні» розкинувся в дельті Дунаю в Одеській області. Створений у тисяча дев'ятсот вісімдесят першому році. Загальна площа – чотирна́дцять тисяч вісімсот п'ятдесят один гектар, з яких дев'ять тисяч двісті п'ятдесят один гектар – суходіл. У заповіднику є п'ятсот ші́стдесят видів рослин, дев'ятна́дцять видів ссавців, дев'яносто шість видів риб, двісті тридцять видів птахів, зокрема рожеві пелікани, чаплі, фазани, дикі качки. З них п'ятна́дцять видів занесені до Червоної книги України (З довідника).

II. Напишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим.

§ 34. РОЗРЯДИ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

*Про цілі, дробові й збірні кількісні числівники,
а також про культуру мовлення*

291 Порівняйте числівники в колонках. Які з них означають кількість частин від цілого, а які – кількість предметів, яку сприймаємо як одне ціле? Зробіть висновки, чим дробові числівники відрізняються від збірних.

Дробові числівники

одна шоста
п'ять сьомих

Збірні числівники

восьмеро
шестеро

В українській мові, як і в російській, кількісні числівники поділяємо на три розряди.

РОЗРЯДИ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Розряд	Що означають	Приклади
цілі числа	кількість окремих предметів	<i>десять, сорок шість</i>
дробові	кількість частин від цілого	<i>одна восьма, півтора</i>
збірні	кількість предметів як одне ціле	<i>двоє, обидва, шестеро</i>

Теоретично

Збірні числівники (рос. *собирательные*) утворюємо тільки від числівників від *двох до двадцяти* та від числівника *тридцять*. Від деяких збірних числівників утворюємо слова з пестливим значенням: *трійко, п'ятірко*.

Стилістичні особливості

Збірні числівники поширені в розмовному та художньому мовленні. Їх майже не вживаємо в офіційно-діловому й науковому стилях.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ціле число можемо поєднувати з **дробовим** за допомогою сполучника *і*. **НАПРИКЛАД:** *п'ять і шість десятих, п'ять цілих і шість десятих*.

292 Запишіть числівники в три колонки: 1) цілі числа; 2) дробові; 3) збірні. Які два слова ви не будете випускати? Чому?

Триста, троє, одна п'ята, мільйон, дві сьомі, четверо, шість дев'ятих, сорок, один, кількадесят, мільярд, півтори, подвоїти, чотири шості, двійко, обидва, дев'ятсот, двадцяттеро, двійник.

293 І. Спишіть, замінюючи цифри словами. Визначте розряд числівників. Які вони за будовою?

БРАЗОК. 1. Тисяча дев'яносто два.

2. Дві тисячі шістдесят три.

Найбільша ріка України – Дніпро. Його довжина – 2285 кілометрів. Інші великі річки України: Дністер (1362 км), Сіверський Донець (1053 км), Тиса (966 км), Південний Буг (792 км).

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «Знак м'якшення в числівниках».

294 ПОСТАКЦІЙТЕСЯ. Яка річка зі згаданих у попередній вправі протікає у вашій місцевості або поблизу? Чому річки потребують нашої уваги й турботи?

295 ПОПРАЦІЙТЕ В ПАРАХ. І. Розподіліть між собою групи числівників. Продиктуйте свої числівники однокласнику (однокласниці) й перевірте правильність написання.

ГРУПА 1. Одинадцять, тридцять шість, чотири сьомі, п'ятдесят, п'ятсот, кількадесять, восьмитисячний, мільйон, тисяча двадцятий.

ГРУПА 2. Шістнадцять, вісімдесят чотири, п'ять шостих, шістдесят, дев'ятсот, кількасот, семитисячний, мільярд, двісті сьомий.

II. Знайдіть у своїй групі цілі числа, від яких можна утворити збірні числівники.

296 Від поданих числівників утворіть усно збірні числівники. З кожним утвореним числівником складіть і запишіть словосполучення «збірний числівник + іменник».

Дев'ять, двадцять, тридцять, одинадцять, дві, сімнадцять.

297 Хто пригадає 5 художніх творів (казок, оповідань, повістей, віршів, пісень) або кінофільмів, у назвах яких є числівники? А хто ще більше?

**Числівник
+
іменник**

Збірні числівники поєднуємо тільки з тими іменниками, які:

- є назвами істот чоловічого роду: *трое коней, семеро хлопців;*
- є назвами неістот середнього роду або назвами малих за віком тварин: *двое вікон, троє ведмежат;*
- мають форму лише множини: *четверо дверей, троє саней.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З іменниками жіночого роду вживаємо тільки збірний числівник *обидві*. **НАПРИКЛАД:** *обидві сестри, обидві дівчини.*

298 I. Запишіть словосполучення, вибравши з дужок іменник, який може бути поєднаний зі збірним числівником.

Двоє (старшокласників, дисків), троє (оленят, школярок), четверо (будинків, окулярів), п'ятеро (кролів, ялинок), шестеро (відер, жолудів), семеро (журналів, пасажирів), троє (сестер, братів), восьмеро (музикантів, балерин).

II. Складіть і запишіть складне речення з одним словосполученням (на вибір).

 299 I. Прочитайте речення. У яких із них неправильно поєднано числівники з іменниками?

1. Сергій приніс троє відер води. 2. Зупинилося четверо автобусів. 3. Наталка надіслала троє смс-повідомлень. 4. На озері лишилося п'ятеро каченят. 5. На зустріч приїхало дев'ятеро киянок. 6. Обидві сестри старші за брата. 7. П'ятеро братів живуть поруч.

II. Складіть і запишіть речення з числівниками *семеро*, *дев'ятеро*.

 300 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ*. Про яку людину ви сказали б: «У неї (нього) сім п'ятниць на тиждень»? Чим, на вашу думку, «цікавий» числівник *сім*?

301 Спишіть крилаті вислови, вставляючи замість крапок числівник *сім*, *сьомий* або *семеро* в потрібній формі. Усно поясніть значення двох висловів (на вибір). Які з використаних числівників є кількісними?

1. Тримати за ... замками. 2. Відчувати себе на ... небі. 3. ... одного не ждуть. 4. Працювати до ... поту. 5. ... раз відмір, один – відріж. 6. Один із сошкою, а ... з ложкою. 7. ... п'ятниць на тиждень. 8. ... вода на киселі. 9. Наговорив ... мішків гречаної вовни.

 302 Напишіть невеликий твір-розповідь (6–8 речень), розкривши в ньому значення одного з поданих у попередній вправі прислів'їв.

303 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Порівняйте написання кількісних числівників в обох мовах. Підкресліть числівники як члени речення.

1. Трижды пять – пятнадцать. 2. Прошли семьдесят километров. 3. Поезд прибывает в семнадцать часов*. 4. Прошло три миллиона лет. 5. Катя положила на тарелку девять яблок. 6. Четыре яблока лежало на тарелке. 7. Двенадцать часов непрерывно** шёл дождь. 8. Дедушке было восемьдесят лет.

*В семна́дцать часо́в – укр. о сімна́дцятій годіні.

**Непрерывно – укр. безперервно, безупинно.

§ 35. ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ, ЩО ОЗНАЧАЮТЬ ЦІЛІ ЧИСЛА

Про типи відмінювання кількісних числівників та особливості їх уживання в непрямих відмінках

ПРИГАДАЙМО. Які є відмінки числівників?

304 Розгляньте зразки відмінювання числівників *один, два, три, чотири*. Розкажіть про їхні закінчення в родовому та орудному відмінках. У яких відмінках можливі паралельні форми?

Числівник *один*

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	один	одна	одно, одне	одні
Р.	одного	одної, однієї	одного	одних
Д.	одному	одній	одному	одним
Зн.	один, одного	одну	одно, одне	одні, одних
Ор.	одним	одною, однією	одним	одними
М.	(на) одному, одним	(на) одній	(на) одному, одним	(на) одних

Числівники *два, три, чотири*

	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід		
Н.	два	дві	три	чотири
Р.	двох	двох	трьох	чотирьох
Д.	двом	двом	трьом	чотирьом
Зн.	два, двох	дві, двох	три, трьох	чотири, чотирьох
Ор.	двома	двома	трьома	чотирма
М.	(на) двох	(на) двох	(на) трьох	(на) чотирьох

У знахідному відмінку числівники *два, три, чотири* мають форму називного відмінка (якщо іменник, з яким сполучаємо числівник, означає неістоту) або форму родового відмінка (якщо цей іменник означає істоту). **ПОРІВНЯЙМО:** подарував три троянди; зустрів трьох друзів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У формі орудного відмінка числівник *чотири* має закінчення *-ма*. Знак м'якшення не пишемо – *чотирма*.

305 Провідмінійте усно словосполучення. Відмінювання двох з них (на вибір) запишіть.

Два олівці, одна задача, три волошки, чотири яблуни.

306 Спишіть прислів'я та приказки, ставлячи подані в дужках числівники у потрібній формі. Визначте відмінок числівників.

1. З (одна) квітки весна ще не починається. 2. За (один) вченого (два) невчених дають. 3. З (один) волом хліба не доробишся. 4. З (одна) ягоди немає вигоди. 5. За (два) зайцями поженешся – жодного не піймаєш. 6. (Два) правд не буває. 7. (Одна) рукою в долоні не заплещеш*.

*Плєскати – рос. хлопать.

5–20, 30

В українській мові числівники від *п'яти* до *двадцяти*, *тридцять*, *кільканадцять* у всіх відмінках, крім називного, мають паралельні форми. **НАПРИКЛАД:**

Н.	п'ять	сім
Р.	п'яти, п'ятьох	семи, сімох
Д.	п'яти, п'ятьом	семи, сімом
Зн.	п'ять, п'ятьох	сім, сімох
Ор.	п'ятьма, п'ятьома	сьома, сімома
М.	(на) п'яти, п'ятьох	(на) семи, сімох

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У числівниках *шість*, *сім* і *вісім* при відмінюванні відбувається чергування голосних (*шести, семи, восьми*).

40, 90,
100

Числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто* у всіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення *-а*. **НАПРИКЛАД:** *близько сорока днів, у ста будинках*.

Н.	сорок
Р.	сорока
Д.	сорока
Зн.	сорок
Ор.	сорока
М.	(на) сорока

Мільйон

Числівники *нуль*, *мільйон*, *мільярд* відмінюємо як іменники чоловічого роду II відміни, а числівник *тисяча* – як іменник жіночого роду I відміни.

307 Провідмініайте числівники спочатку усно, а потім – письмово. У непрямих відмінках наведіть паралельні форми (якщо є). Особливу увагу звертайте на орудний відмінок. Виділіть закінчення.

Вісім, тридцять, сто, мільйон.

308 Перекладіть і запишіть українською мовою. Порівняйте вимову й написання числівників в українській і російській мовах.

Коробка с двенадцатью карандашами; упаковка с десятью чашками; в восемнадцати километрах от станции; добавили к одиннадцати граммам; не было яблок на семи яблонях; пришли играть* к трём братьям; сварили варенье из двух килограммов вишен; проверил больше ста документов.

*Игра́ть – укр. грати́ся.

309 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи сполучень слів. Спишіть, замінюючи цифри словами. Перевірте один в одного правильність виконання.

1. Без 90 грамів, після 30 годин, протягом 6 днів, із 7 депутатами, у 8 державах, побачив 5 тигрів.

2. Без 100 кілограмів, після 30 днів, протягом 6 годин, із 7 учнями, у 8 квартирах, побачив 5 леопардів.

Десятки

В українській мові, на відміну від російської, у числівниках на позначення **десятків** (*п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кількадесят*) відмінюємо лише **другу частину**. **ПОРІВНЯЙМО:**

	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Н.	пятьдесят	п'ятдесят
Р.	пятидесяти	п'ятдесяти, п'ятдесятьох
Д.	пятидесяти	п'ятдесяти, п'ятдесятьом
Зн.	пятьдесят	п'ятдесят, п'ятдесятьох
Ор.	пятьюдесятью	п'ятдесятьма, п'ятдесятьома
М.	(на) пятидесяти	(на) п'ятдесяти, п'ятдесятьох

Сотні

У числівниках на позначення **сотень** (від *двохсот* до *дев'ятисот, кількасот*) відмінюємо **обидві частини**. **НАПРИКЛАД:**

Н.	шестсот	двісті
Р.	шестисот	двохсот
Д.	шестистам	двомстам
Зн.	шестсот	двісті
Ор.	шістьмастами, шістьомастами	двомастами (на) двохстах
М.	(на) шестистах	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У числівниках на позначення сотень лише в **орудному** відмінку можливі паралельні форми: **сьомастами** або **сімомастами**.

Складені

У складених кількісних числівниках кожне слово відмінюємо окремо.

310 Провідмініайте за поданим вище зразком числівники *сімдесять* і *сімсот*, особливу увагу звертаючи на орудний відмінок. Наведіть, якщо є, паралельні форми.

311 Перекладіть і запишіть українською мовою. Визначте відмінок числівників. Порівняйте написання числівників в українській і російській мовах.

Восьмисот п'ятидесяти студентів; на шестидесяти двох сторінках; шістью копійками; семистам шестидесяти двом робочим; на трьохстах семидесяти гектарах; шістьюдесятью метрами.

312 I. Запишіть числівники у формі давального й орудного відмінків. Наведіть паралельні форми виділеного числівника.

Шістнадцять, нуль, мільярд, кількасот, сто чотирнадцять, шістсот двадцять п'ять, тисяча вісімсот вісімдесят чотири, дві тисячі дев'яносто.

II. Один із числівників (на вибір) у формі орудного відмінка введіть у речення.

313 Провідмініайте одне з поданих сполучень спочатку усно, а потім – письмово.

1. П'ятсот п'ятдесят п'ять гривень.

2. Вісімсот вісімдесят вісім кілограмів.

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
сімдесяти	семидесяти
сімдесятьма	семидесятьма

314 Спишіть текст, замінюючи цифри словами. Зверніть увагу на правильність уживання складених числівників у непрямих відмінках.

Земля разом з 8 іншими планетами рухається навколо Сонця. Відстань* її від Сонця змінюється від 147 мільйонів кілометрів на початку січня до 152 мільйонів кілометрів на початку липня. Період обертання** Землі навколо нашого світила дорівнює приблизно 365 добам, а навколо своєї осі – 23 годинам 56 хвилинам 5 секунд (З довідника).

*Відстань – рос. расстояние;

**Обертання – рос. вращение.

315 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що вам потрібно електронною поштою надіслати повідомлення мамі (татові, сестрі), вказавши, що ви купили в магазині, скільки грошей заплатили, скільки залишилося, куди пішли, о котрій годині повернетесь. Напишіть таке повідомлення. Числа записуйте словами.

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що ви працювали в шкільному саду. Вам потрібно написати й надіслати електронною поштою директору школи повідомлення, вказавши в ньому, скільки дерев ви обкопали, з котрої по яку годину працювали, скільки кілограмів яблук плануєте зібрати восени. Числа записуйте словами.

§ 36. ВІДМІНЮВАННЯ ДРОБОВИХ І ЗБІРНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Про те, як відмінюємо чисельник і знаменник дробового числівника, та про особливості відмінювання збірних числівників

316 Розгляньте зразки відмінювання дробових числівників. Визначте, яку частину в них відмінюємо як відповідний кількісний числівник, а яку – як порядковий. Зробіть висновок про особливості відмінювання дробових числівників.

Н.	дві п'яті	шість десятих
Р.	двох п'ятих	шести десятих
Д.	двом п'ятим	шести десятим
Зн.	дві п'яті	шість десятих
Ор.	двома п'ятими	шістьма десятими
М.	(на) двох п'ятих	(на) шести десятих

Дробові

У дробових числівниках першу частину відмінюємо як відповідний кількісний числівник, а другу – як порядковий.

Дробові числівники *півтора, півтори, півтораста* не відмінюємо (*півтора відра, півтори тисячі*).

317 I. Прочитайте речення. Знайдіть числівники, визначте їх розряд і відмінок.

1. Молоко коров'яче містить три й одну десяту відсотка білків. 2. За одну десяту секунди космічний корабель пролітає один кілометр. 3. Найбільші звірі Арктики – моржі. Вони важать дві з половиною тонни.

II. Провідмінійте спочатку усно, а потім письмово виділений числівник.

318 Прочитайте вголос математичні вирази, чітко вимовляючи слова. Запишіть ці вирази словами.

БРАЗОК. До однієї і двох шостих додати сім восьмих.

1. $\frac{7}{5} + \frac{1}{2}$

3. $90,6 - 14$

2. $\frac{9}{5} - \frac{3}{6}$

4. $6\frac{3}{4} + \frac{2}{7}$

319 Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Перевірте виконання за допомогою поданої нижче таблиці.

1. Насобирав полтора стакана земляники*. 2. Отдыхали полторы недели. 3. До фініша оставалось более полутора километров. 4. Для приготовления крема полтора стакана сахара взбиваем с полутора стаканами сметаны.

*Земляніка – укр. суніця.

	РОСІЙСЬКОЮ		УКРАЇНСЬКОЮ	
Називний відмінок	полтора	полторы	півтора	півтори
Непрямі відмінки	полутора	полутора	півтора	півтори

Збірні

Збірні числівники (двоє, троє і т. д.) у непрямих відмінках мають такі самі відмінкові форми, як і відповідні кількісні числівники. Збірні числівники *обидва, обидві, обоє* відмінюємо як числівник *два*.

Н.	четверо
Р.	чотирьох
Д.	чотирьом
Зн.	четверо, чотирьох
Ор.	чотирма
М.	(на) чотирьох

320 Провідмініайте усно сполучення. Розкажіть про особливості відмінювання збірних числівників.

П'ятеро однокласників, двоє вікон.

321 І. Прочитайте спочатку текст уголос, а потім спишіть його, замінюючи цифри словами. Над кожним числівником скорочено надпишіть відмінок.

КНИЖКИ-РЕКОРДСМЕНИ

Найбільшою книжкою в світі є «Суперкнига». Її розміри 2,74 на 3,07 метра, а вага – 252,6 кілограма. Вона має 300 сторінок і була опублікована в Денвері, США, в 1976 році.

Найменша книжка опублікована в 1985 році в Шотландії в кількості 85 примірників*. Це дитяча казка «Старий король Коул». Вона була надрукована на папері розміром 1,1 міліметра. Її сторінки можна перегортати обережно за допомогою голки (З довідника).

В. Рекуненко. На дозвіллі

*Примірник – рос. екземпляр.

II. Хто швидше визначить, скільки власних назв ужито в тексті?

322 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Яку книжку ви порадили б прочитати своїм друзям? Чому?

323 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Протягом 1–2 хвилин виголосіть промову, яка починалася б такими словами: «Якби я був (була) чарівником, то...». Використайте дробові та збірні числівники.

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте діалог між шестикласником й агрономом про підготовку до сівби. Учень цікавиться, який відсоток загальної площі планується відвести під ті чи інші зернові культури. Використайте дробові числівники.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ ЧИТАЄМО ТАК:

$\frac{1}{2}$ – одна друга	$\frac{3}{5}$ – три п'яті
$\frac{2}{3}$ – дві треті	$\frac{4}{3}$ – чотири треті
$\frac{2}{7}$ – дві сьомі	$\frac{5}{2}$ – п'ять других
$\frac{3}{4}$ – три четв'єрті	$\frac{9}{10}$ – дев'ять десятих

§ 37. ВІДМІНЮВАННЯ ТА НАПИСАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Про відмінкові форми порядкових числівників, залежність їх від іменників, а також про позначення дат і годин

ПРИГАДАЙМО. Які морфологічні ознаки прикметників?

324 Розгляньте зразок відмінювання словосполучення з порядковим числівником. Зробіть висновок, чи всі слова відмінюємо в складеному порядковому числівнику та чи залежить рід і число такого числівника від роду й числа іменника.

Н.	двадцять третій день
Р.	двадцять третього дня
Д.	двадцять третьому дню
Зн.	двадцять третій день
Ор.	двадцять третім днем
М.	(на) двадцять третьому дні

**Числівник
+
Іменник**

У роді, числі й відмінку порядкові числівники узгоджуються з іменником, від якого залежать. **НАПРИКЛАД:** шостого класу, шостим класом, шостий клас, шості класи.

Відмінювання

Порядкові числівники відмінюємо як **прикметники** твердої групи, крім числівника *третій* (*третья, третье*), який відмінюємо як прикметник м'якої групи. У складених порядкових числівниках відмінюємо тільки **останнє слово**. **НАПРИКЛАД:**

Н.	третій	триста п'ятдесят сьомий
Р.	третього	триста п'ятдесят сьомого
Д.	третьому	триста п'ятдесят сьомому
Зн.	третій, третього	як Н. або Р.
Ор.	третім	триста п'ятдесят сьомим
М.	(на) третьому, третім	(на) триста п'ятдесят сьомому (сьомім)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні порядкові числівники є **означеннями**. **НАПРИКЛАД:** *Жили в двадцять першій квартирі.*

325 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи словосполучень. Провідмініайте їх письмово. Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

ГРУПА 1. Перше місце; двадцять друга сторінка.

ГРУПА 2. Друге місце; тридцять третя сторінка.

326 I. Запишіть словосполучення у формі родового й орудного відмінків.

Шістсот сорок третій кілометр, вісімсот дев'яносто сьомий гектар, дев'яносто шостий будинок, шістдесят секунда, одинадцятий учень, тисяча дев'ятсот двадцять другий рік, триста п'ятдесят четвертий наказ.

II. Складіть і запишіть діалог-розпитування (4–5 реплік), використавши одне з поданих словосполучень.

327 Прочитайте фразеологізми. Усно поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся фразеологічним словником. Знайдіть числівники та визначте їхні морфологічні ознаки (рід, число, відмінок).

Одна нога там, друга тут; перша ластівка; друге дихання; гра-ти першу скрипку; обминати десятою дорогою; з першого кроку; як п'яте колесо до воза.

Прислівник

Порядкові числівники із *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишемо разом. **НАПРИКЛАД:** *трьохсотий, п'ятитисячний, шестимільйонний.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно розрізняти порядкові числівники й складні прикметники. **ПОРІВНЯЙМО:**

Числівники	Прикметники
чотиритисячний двадцятимільйонний	чотириденний двадцятирічний

328 I. Утворіть порядкові числівники від кожної групи слів і запишіть.

БРАЗОК. *Сім, сто – семисотий.*

П'ять, сто; шість, тисяча; дев'ять, мільйон; три, мільярд; вісімнадцять, тисяча; чотири, мільйон; шість, мільярд; тисяча, дев'ятсот, двадцять, шість.

II. Складіть і запишіть речення з одним утвореним числівником (на вибір). Підкресліть числівник як член речення.

329 I. Прочитайте вголос речення, уставляючи замість крапок відповідні порядкові числівники.

1. Я народився (народилася) в ... році.
2. Я пішов (пішла) до першого класу в ... році.
3. Приміщення нашої школи збудовано в ... році.
4. Літні канікули розпочнуться після ... травня.
5. Тарас Шевченко народився ... березня ... року.

Дати

У датах назви місяців уживаємо тільки в родовому відмінку однини. **НАПРИКЛАД:** *перше січня, до першого січня, першому січня, з першим січня.*

330 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому з двох запропонованих речень лише перше можна вважати таким, у якому немає помилок.

1. Вітаю з Восьмим березня.
2. Вітаю з Восьмим березням.

331 I. Провідмініайте усно словосполучення. З одним із них складіть і запишіть речення з однорідними присудками.

Перше вересня, двадцять четверте серпня.

II. Запишіть словами число й місяць свого народження. Провідмініайте це сполучення.

332 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Які два свята для вас найулюбленіші? Коли їх відзначають?

333 Запишіть українською мовою. Провідмініайте два сполучення (на вибір) за відмінками.

Автобус тридцять шестой; в тысяча пятьсот пятьдесят шестом году; после девятнадцатого апреля; четыреста шестьдесят пятый посетитель*; девятьсот девяносто девятый километр; сто двадцать пятый километр; трёхтысячное здание**; семьдесят восьмая встреча.

*Посетитель – укр. відвідувач.

**Здание – укр. будівля.

334 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що до вас звернулися із запитанням «Котра година?» Використавши зображення годинників, дайте усні відповіді на це запитання.

ЗРАЗОК. Пів на другу годину дня; тринадцята година тридцять хвилин; за тридцять хвилин друга.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
сьома година о шостій годині дев'ята тридцять пів на сьому за чверть дев'ята	сім годин у шість годин дев'ять тридцять пів сьомої за чверть дев'ять

Розбір числівника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Група за значенням (кількісний, порядковий).

4. Розряд за значенням (для кількісних: ціле число, дробовий, збірний).
5. Група за будовою (простий, складний, складений).
6. Відмінок.
7. Рід, число (якщо є).
8. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Три дні минуло, а лелеки не з'являлися (Ю. Збанацький).

Три – числівник, означає кількість, відповідає на питання *скільки?*, початкова форма – *три*, кількісний, ціле число, простий, ужитий у називному відмінку, у реченні є підметом (разом з іменником).

Зразок письмового розбору

Три – числ., п. ф. *три*, кільк., ціл., прост., Н. в., підмет.

335 І. Прочитайте текст. Знайдіть числівники. Виконайте усно їх розбір як частини мови. Розбір двох із них (на вибір) запишіть.

Неймовірно*, але верблюд здатен швидко й багато пити. За десять хвилин дорослий верблюд випиває сто тридцять п'ять літрів води (уявіть собі дванадцять відер пепсі-коли), що становить приблизно п'яту частину його маси. Щоб повторити рекорд верблюда, людина при своїй вазі мусила б подужати** за десять хвилин півтора відра води! (І. Гармаш).

**Неймовірно* – рос. невероятно.

***Подужати* – рос. ослить, одолеть.

II. Сформулюйте за змістом прочитаного два запитання, у відповідях на які потрібно було б використати числівники. Відповіді на запитання запишіть. Числа записуйте словами.

Для вас, допитливі

У назвах населених пунктів України знайшли свій відбиток і числівники. Наприклад: *Триліси* (Київщина), *П'ятихатки* (Дніпропетровщина), *Шостка* (Сумщина).

Як саме утворилися ці та інші числові назви поселень, можна дізнатися з книжки Алли Коваль «Знайомі незнайомці: походження назв поселень України». Про те, що вам найбільше сподобалося, розкажіть однокласникам, рідним, знайомим.

§ 38. УЖИВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ

Про особливості поєднання числівників з іменниками в усіх відмінках, а також про культуру мовлення

336 Порівняйте записи в колонках. Визначте, у якому відмінку й числі вжито іменники першої колонки. А другої? Зробіть висновок про особливості вживання числівників у називному відмінку з іменниками.

два товариші
три гектари
чотири вікна

п'ять товаришів
шість гектарів
сім вікон

Називний
відмінок

Із числівниками *два, три, чотири* в називному відмінку іменники вживаємо в називному відмінку множини. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
два метри три місяці	два метра три місяця

Із числівниками *п'ять і більше* в називному відмінку іменники вживаємо в родовому відмінку множини. **НАПРИКЛАД:** *п'ять метрів, десять місяців.*

Непрямі
відмінки

У **непрямих** відмінках іменник уживаємо в тому самому відмінку, що й числівник. **НАПРИКЛАД:** *семи учнів, сімом учням, сімома учнями.*

Із числівниками *тисяча, мільйон, мільярд* іменники незмінно вживаємо в родовому відмінку. **НАПРИКЛАД:** *тисяча тонн, тисячею тонн, тисячі тонн.*

Дробові

При **дробових** числівниках, які означають кількість частин одного предмета, іменники вживаємо тільки в родовому відмінку однини. Але якщо до складу дробового числівника входять слова з *половиною, з чвертю*, то іменник пов'язуємо з цілим числом. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
півтора гектара дві треті кілограма двом третім кілограма два з половиною кілограми	півтора гектари дві треті кілограмів двом третім кілограмам два з половиною кілограма

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники при складених числівниках уживаємо в тому відмінку, якого вимагає останнє слово: *двадцять три дні, двадцять п'ять днів*.

337 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в кожному з поданих речень іменник *персик* ужито в різних формах.

1. На столі лежало три **персики**.
2. Мама купила шість **персиків**.
3. Для приготування пюре потрібно півтора **персика**.

2, 3, 4 → Н. в. мн.

5 і далі → Р. в. мн.

дробовий → Р. в. одн.

338 Спишіть словосполучення, ставлячи іменник у потрібній формі. Обґрунтуйте вибір форми.

Два (комп'ютер), три (місяць), чотири (урок), півтора (зошит), півтори (змiна), два (кролик), шість (кролик), три (апельсин), дві п'яті (метр), три з половиною (кілограм), сорок з половиною (процент), п'ять десятих (відсоток), півтора (місяць), півтора (рік), двадцять чотири (трактор), чотири (рядок), три (сантиметр), два (коктейль), чотири (учень).

339 Запишіть послідовно, розкриваючи дужки, словосполучення у дві колонки: 1) у яких іменники вживаємо в називному відмінку; 2) у яких іменники вживаємо в родовому відмінку.

Одна (слива), $\frac{1}{2}$ (узвіз), п'ять (картина), два (кілометр), шість (автобус), три (ананас), вісім (ожина), п'ять (удав), два (килим), півтора (пиріг), десять (острів), чотири (светр), п'ятнадцять (квітеня), вісім (лящ), сім (стебло), три (колесо), два (смайлик), дев'ять (колір), чотири (будинок).

Ключ. У кожному іменнику підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте крилатий вислів.

340 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Один з вас має поєднати подані числівники з іменником *година* у відповідній формі, а другий – з іменником *доба*. Утворені сполучення запишіть. Обміняйтеся зошитами й звірте форми іменників.

Одна друга, чотири з половиною, шість з половиною, двадцять шість, двадцять три, півтори, дві треті, дві з чвертю, мільярд.

341 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі й записуючи цифри словами.

1. Територія України простяглася із заходу на схід на 1316 (кілометр), з півночі на південь – на 893 (кілометр).
2. Найвищою вершиною України є гора Говерла, висота якої сягає 2061 (метр).
3. Поле розкинулось на 763 (гектар).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

342 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити шкільне приладдя. Зверніться до продавця і замовте товар відповідно до поданого списку, живляючи іменники в потрібній формі.

ПОПРІБНО КУПИТИ

✓ 3 (олівець)	✓ 2 (альбом)	✓ 22 (зошит)
✓ 2 (маркер)	✓ 10 (обкладинка)	✓ 5 (ручка)
✓ 4 (стержень)	✓ 25 (файл)	✓ 2 (циркуль)

343 I. Спишіть, замінюючи цифри словами й ставлячи іменники в потрібній формі. Обґрунтуйте свій вибір.

74 (літр), 2 (нетбук), $\frac{1}{3}$ (група), $\frac{1}{8}$ (шлях), 100 (день), $\frac{2}{3}$ (склянка), 2 (велосипед), 3 (ліжко), 5 (телевізор), 0,12 (відсоток), 6,95 (сантиметр), $\frac{2}{3}$ (метр), 500 (метр), 4 (олівець), 7 (олівець).

II. Складіть і запишіть речення з двома сполученнями (на вибір).

344 Хто знайде в поданих сполученнях 10 помилок? Виправте ці помилки (письмово). Обґрунтуйте свою думку.

Восьмим лютим, два тролейбуси, три кита, три брата, дев'ять сотих гектарів, три комп'ютера, одна шоста відсотка, півтори секунд, чотири хлопця, чотири години, п'ять шостих кілограми, три листки, дві треті гектари, чотири з половиною апельсина, два файли.

345 Перекладіть і запишіть речення українською мовою, розкриваючи дужки і записуючи цифри словами.

1. В этом году мы праздновали (30 лет) юбилей нашей школы.
 2. Скоро мы будем отмечать (300 лет) нашего города. 3. Этот город, известный с VI века до нашей эры, несмотря* на свой (2600 лет) возраст, так и не стал мегаполисом. 4. Праздник, посвящённый (276 лет) годовщине** университета, будет проходить в новом клубе. 5. Мой дедушка дожил до своего (95 лет).

* *Несмотря на* – укр. незважаючи на.

** *Годовщина* – укр. річниця.

ЗРАЗОК. Підійшов (18 років) хлопець – Підійшов вісімнадцятирічний хлопець.

§ 39. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЧИСЛІВНИК»

346 І. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Поясніть роль числівників у тексті. Чи допомогли вони надати прочитаному переконливості, точності?

ПТАХИ

За розміром і забарвленням птахи надзвичайно різноманітні. Серед них є карлики, наприклад колібрі (важить від 1,6 до 20 г). До велетнів можна віднести нанду (важить до 30 кг), лебедя (до 14 кг).

Тривалість* життя вивчено краще в тих птахів, які живуть поруч із людиною. У неволі чорні стрижі живуть 7 років, золоті фазани – до 20, яструби – до 25, орли – до 50, ворони – до 60, папуги – до 120 років (3 довідника).

М. Хед. Орхідея
і три колібрі

*Тривалість – рос. продолжительность.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Спишіть, замінюючи цифри словами. Графічні скорочення запишіть повністю.
2. Визначте усно розряд числівників за значенням та групу за будовою.
3. Підкресліть та обґрунтуйте орфограми в числівниках.
4. Розберіть один числівник з тексту як частину мови (на вибір).

347 Перекладіть і запишіть речення українською мовою, розкриваючи дужки й записуючи цифри словами.

1. Вместе со всеми 374 (участник конференции) мы отправились в Харьков. 2. Наша база находилась в 841 (километр) от города. 3. За время экспедиции полярники прошли свыше* 1958 (километр). 4. Мы израсходовали $\frac{3}{4}$ (бак) воды. 5. Довольно трудно издать книгу с 7395 (чертёж**). 6. Царь Леонид с 300 (спартанец) в Фермопильском ущелье*** прикрывал отступление греческих войск.

*Свѣше – укр. понад.

**Чертёж – укр. креслення.

***Ущелье – укр. ущелина.

348 Відредагуйте усно речення.

1. Скільки зараз годин? 2. Зараз без п'ятнадцяти сім. 3. Я встав у сім годин ранку. 4. Він прийшов в половині третього.

5. Старосту класу замінює хтось другий. 6. Батьки пішли, а діти залишилися одні. 7. Три брата зустрілися після канікул. 8. Спортсмени пробігли дві десятих кілометрів. 9. Апельсини заважили два з половиною кілограмів.

349 Знайдіть у підручнику з історії два речення з датами історичних подій, а в підручнику з географії – два речення з кількісними даними (про розміри території, чисельність населення, особливості клімату). Спишіть ці речення, замінюючи цифри словами.

350 І. Прочитайте виразно текст, правильно вимовляючи та наголошуючи числівники. Порівняйте їхню вимову й написання в українській і російській мовах.

ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА ХАРКОВА

Бібліотека імені В. Короленка є однією з визначних пам'яток Харкова. Старий корпус бібліотеки споруджено за проектом українського архітектора Олексія Бекетова. Споруда зберігає всі риси бекетовського стилю: легкість, вишуканість, затишність інтер'єру, зручність. На сьогодні це одна з найбільших бібліотек України.

Бібліотека імені В. Короленка в м. Харкові

Фонди бібліотеки перевищують шість мільйонів одиниць. У бібліотеці є відділ стародруків, серед яких Апостол, надрукований Іваном Федоровим у Львові в тисяча п'ятсот сімдесят четвертому році; «Анфологiон», виданий у Києво-Печерській друкарні Памвою Бериндою в тисяча шістсот дев'ятнадцятому році, та інші.

Більш ніж за сто двадцять років відбулися певні зміни. Збудовано нове книгосховище, нові читальні зали. Бібліотека організовує виставки, зустрічі з видатними людьми, наукові конференції, видає різноманітні матеріали (*З довідника*).

II. Знайдіть у тексті словосполучення «порядковий числівник + іменник» й запишіть їх у формі орудного відмінка.

III. Знайдіть у тексті один кількісний числівник (на вибір) та усно провідмінійте його за відмінками.

351 Складіть і запишіть діалог-розпитування (5–6 реплік) за текстом попередньої вправи, у репліках-відповідях якого потрібно було б використати числівники. Числівники записуйте словами.

352 *САМООЦІНКА.* Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Числівник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Числівниками є всі слова в рядку

А дев'яносто, півтора, дев'ятка

Б шістдесят п'ять, шестирічний, сороковий

В десятеро, п'ятимільйонний, кільканадцять

Г вісімнадцятий, сотка, тридцять чотири

2. Підметом є числівник у реченні

А Біля школи посадили чотири тополі.

Б На клумбі біля заводу росли чотири троянди.

В П'ятикласники виконали дві пісні.

Г Лише третього квітня було надіслано телеграму.

3. Складним є кожен числівник у рядку

А сімсот, триста

Б десять, дев'яносто

В двадцять два, сто

Г сімдесят, тисяча

4. Неправильно в орудному відмінку записано числівник

А шестистами

Б сімома

В тринадцятьома

Г чотирма

5. Правильно поєднано числівник з іменником у словосполученні

- А чотири альбома
- Б два автомобіля
- В три кілометра
- Г одна друга дороги

6. Спишіть, замінюючи цифри словами.

1. Минуло понад 275 років.
2. Для бібліотеки придбали 690 книжок.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку частину мови називають числівником? Поясніть роль числівників у мовленні.
2. Чим кількісні числівники відрізняються від порядкових? Наведіть приклади.
3. На які розряди поділяють кількісні числівники? Наведіть приклади.
4. Які є групи числівників за будовою? Наведіть приклади.
5. Розкажіть про написання знака м'якшення в числівниках. Наведіть приклади.
6. Поясніть, у чому особливість відмінювання числівника *п'ять*. А *п'ятдесят*? А *п'ятсот*? А *п'ять сьомих*?
7. У чому особливість відмінювання складених числівників?
8. Як пишемо порядкові числівники із *-сотий*, *-тисячний*?
9. Розкажіть про особливості вживання кількісних числівників з іменниками.
10. Пригадайте 5–7 фразеологізмів із числівниками.

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте **Проект** по п'ять цікавих логічних запитань (завдань, задач), у формулюванні яких уживалися б числівники.

Проведіть у класі **вікторину**: поставте свої запитання учням інших груп і спробуйте дати відповіді на їхні запитання.

Під час проведення вікторини звертайте увагу на правильне вживання числівників.

МОЯ СТОРІНКА

ЯК ЦЕ БУЛО

БЕЗСЛОВЕСНИЙ ДІАЛОГ

Найкоротший у світі безсловесний діалог відбувся між відомим французьким письменником В. Гюго та видавцем його творів. В. Гюго довго чекав відповіді видавця на рукопис роману «Собор Паризької Богоматері». Не витримавши, вклав у конверт листа зі знаком питання. Відповідь не забарилася. На аркуші-відповіді стояв знак оклику!

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЧИСЛІВНИКИ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

У фразеологізмах порівняно часто вживаються такі числівники:

- *один* (в один голос, міряти на один аршин, не один пуд солі з'їсти, один одного вартий, одним один, співати в один голос, зв'язувати в одне ціле, за одним махом);
- *два* (за два кроки, не раз і не два, як дві краплі води, палиця з двома кінцями, між двох вогнів, у двох словах);
- *три* (у три погібелі, гнутися в три дуги, під три вітри, у три скоки, у три шії, як три дні не їв, під трьома замками);
- *сім* (за сім земель, сім мішків гречаної вовни, сім п'ятниць на тиждень, за сімома печатками).

МЕРТВІ ТА ЖИВІ МОВИ

Мертва мова – це мова, що не має живих носіїв, для яких вона є рідною. Мова стає мертвою також тоді, коли вона розвивається в іншу мову або навіть у групу мов. Наприклад, мертва латинська мова є предком сучасних романських мов, а староанглійська мова – сучасної англійської.

У деяких випадках мертва мова продовжує використовуватися з науковою чи релігійною метою (санскрит, латинська, церковнослов'янська та ін.).

Мову, яка має живих носіїв, називають сучасною. Науковці стверджують, що відомо майже 7 тисяч живих мов (3 довідника).

УСМІХНІМОСЯ

— Денесе, у твоїй письмовій роботі аж десять грубих помилок! Чи не могло б їх бути менше? — Могло б, якби робота була трохи меншою.

— Ти виконав вправи, які вчителька задала сьогодні? — Тільки одну, мамо. — Яку? — Ту, що списав у Назара.

Учитель заспокоїв учнів і наказав їм: — Сидіть тихо, щоб чути було, як муха пролетить. Учні довго сиділи тихо, а потім один не витерпів і питає: — Ну коли вже та муха пролетить?

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПРО ЧИСЛІВНИК СІМ

Числівник *сім* користується особливою повагою і шаную в людей. Про це свідчать народні прислів'я та приказки: *сім раз відмір – раз відріж; семеро одного не ждуть; один із сошкою, а семеро з ложкою; сім верств до небес і все лісом; сім п'ятниць на тиждень* та багато інших. Щоб запевнити в непохитності свого слова чи клятви, кажуть: «*Міцно, як сім*». А вислів *на сьомому небі* означає «безмежно щасливий».

Число *сім* відповідає кількості небесних світил, що виділяються серед інших – Сонце, Місяць, Венера, Марс, Юпітер, Меркурій і Сатурн. А ще ми маємо сім днів тижня і сім чудес світу (*3 посібника*).

ЯК ЦЕ БУЛО

ТРИДЕСЯТЕ ЦАРСТВО

Сучасні числівники *одинадцять–дев'ятнадцять* у давньоруській мові мали форми словосполучень: *одинь на десяте, три на десяте* і т. д. Поняття «двадцять» виражалося словосполученням *дъва десяти*, а «тридцять» – *три десяте* (або *десяти*). Проте в процесі спілкування ці словосполучення поступово перетворилися на слова.

Сучасне слово *сорок* у давньоруській мові мало значення «сорочка, мішок». У сорок уміщалися чотири десятки соболиних шкур – повний комплект для пошиття шуби (*3 посібника*).

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Який числівник, ставши за «нами», утворює жіночу прикрасу?
2. Яким числівником треба замінити перший склад у слові *ворона*, щоб утворити інший іменник?
3. Яким числівником треба замінити другий склад у слові *тіло*, щоб утворити нове слово?
4. Яку ноту треба додати до числівника *сто*, щоб вийшов іменник на позначення населеного пункту?
5. Як у двох клітинках написати слово *сім'я*?

РЕБУСИ

Розгадайте ребуси. Придумайте разом зі своїми рідними чи знайомими ребуси із числівниками. Укладіть невеличку рукописну збірку ребусів, складених учнями вашого класу.

1. 40А

2. 3 ТОН

3. $\frac{3}{\text{МКА}}$

4. г 1

5. 3 буна

6. ті 100

*Буду я навчатись мови золотої...
У трави-веснянки, у гори крутої,
В потічка веселого, що постане річкою,
В пагіньця зеленого, що зросте смерічкою.*

А. Малишко

Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики Займенник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки займенника, його синтаксичну роль;
- розряди займенників за значенням.

Ви вмітимете:

- розпізнавати займенники, визначати їхні граматичні ознаки;
- відмінювати займенники;
- утворювати неозначені й заперечні займенники;
- писати неозначені займенники разом і через дефіс;
- уживати займенники в мовленні.

§ 40. ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ

*Про особливості займенників, їх розряди за значенням,
а також про правильне вживання займенників*

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є засоби зв'язку речень у тексті? 2. На які питання відповідають іменники, прикметники, числівники?

353 Перебудуйте усно текст, замінюючи виділені слова займенниками. Простежте, чи допомогли займенники уникнути небажаного повтору слів і зв'язати речення в тексті. Зробіть висновок про роль займенників у мовленні.

Немає нічого милішого за рідну землю. Особливими чарами віє від землі навесні. Оживає травичка і тягне до сонця свої зелені вушка. Травичка немов прислухається до жайворонкової пісні, що ллється з теплого неба.

Прекрасна весна в рідному краї (*З журналу*).

**Зв'язальне
значення**

Займенник (рос. местоимение) – це самостійна частина мови, яка вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх. **НАПРИКЛАД:** *він, ми, щось* (вказують на особу, предмет); *той, мій, всякий* (вказують на ознаку); *скільки, стільки* (вказують на кількість).

Займенники відповідають на питання *хто? що? який? чий? скільки?*

**Морфологічні
ознаки**

Усі займенники змінюються за **відмінками**, а деякі, як і прикметники, – ще й за **родами та числами**.

**Синтаксична
роль**

У реченні займенник найчастіше виступає підметом, додатком або означенням, рідше – частиною присудка. **НАПРИКЛАД:** *Я принесу тобі свою надію...* (В. Симоненко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники допомагають уникнути небажаного повтору слів і є одним із засобів зв'язку речень у тексті.

354 І. Прочитайте виразно текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Як, на вашу думку, «народжуються» прізвища?

ДИВОВИЖНІ ПРИЗВИЩА

Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища – чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Деякі з них наче на горобі вирости: Буряк, Гарбуз, Гичка, Хміль.

Є прізвиська, які, либонь, із лісу прибігли та й прилучилися до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмідь, Борсук. Звісно, не без тих у нашому селі водиться, які з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень. Можемо похвалитися прізвиськами Вареник, Галушка, Довбня, Гайдамака, Бусол, Шепета.

Ну, а як, скажіть, жити тій людині, яку називають Півторакожуха?

Хто так охрестив, пошкодувавши двох кожухів, а вділивши саме півтора? Або як має почуватися не жінка, а чоловік, який носить прізвисьце Панібудьласка? (За Є. Гуцалом).

II. З'ясуйте, які з виділених у тексті займенників: а) вказують на особу, предмет і відповідають на питання *хто? що?*; б) вказують на ознаку й відповідають на питання *який? чий?* У яких займенників можна визначити рід і число?

III. Доберіть до виділених займенників російські відповідники.

355 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть займенники і поясніть їхнє написання з прийменниками.

- Со мной были мои друзья.
- Передо мной была большая река.
- Над нами раскинулось широкое небо.
- К нам медленно приближался автомобиль.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
передо мной надо мной со мной к вам	переді мною наді мною зі мною до вас

РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ

Назва розряду	Займенники
Особові (рос. личные)	я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони
Зворотний (рос. возвратное)	себе
Питальні (рос. вопросительные)	хто? що? який? чий? котрій? скільки?
Відносні (рос. относительные)	хто, що, який, чий, котрій, скільки
Неозначені (рос. неопределенные)	щось, хто-небудь, будь-який, абіщо, деякий <i>та ін.</i>

Назва розряду	Займенники
Заперечні (рос. отрицательные)	ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрій, ніскільки
Присвійні (рос. притяжательные)	мій, твій, наш, ваш, свій, його, її, їхній, їх
Вказівні (рос. указательные)	цей, той, такий, стільки
Означальні (рос. определительные)	весь, усякий, кожний, жодний, інший, сам, самий

356 I. Спишіть речення, знайдіть займенники й підкресліть їх як члени речення. Визначте, на що вказує займенник (на особу, предмет, ознаку чи кількість). Скорочено надпишіть над ним розряд.

1. Тополя знов заглянула до вікна, а за нею одним рогом виткнувся місяць... (Г. Косинка). 2. І журиться вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад (А. Малишко). 3. Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко). 4. На сонце-скрипці бабиного літа ніхто із скрипалів ще не зіграв (Н. Петрук). 5. По стежці щось веде мене до хати... Стібок* матусиних слідів (О. Довгоп'ят).

*Стібок – рос. стежок.

II. Хто швидше визначить, скільки складних речень є в цій вправі?

357 I. Розгляньте репродукцію картини. Розкажіть, що на ній зображено. Яким настроєм перейнято полотно? Які кольори переважають? Чи вдалося художнику передати музику й тепло весняної пори?

О. Кішкурко. Весна

II. Складіть і запишіть невеликий твір-опис (5–6 речень) на одну з тем: «Грає листя на веснянім сонці» (Д. Павличко), «Весна прийшла так якось несподівано» (Л. Костенко), «Хай весна приносить щастя в кожну хату» (В. Сосюра). Використайте займенники *вона, все, які, ніхто*.

358 Прочитайте прислів'я. Випишіть займенники, зазначивши, до якого розряду належить кожен з них.

ЗРАЗОК. *Отой – вказівний; нашій – присвійний.*

1. І наше віконце колись побачить сонце. 2. Кожен звір своєї стежини тримається. 3. Не вчи плавати щуку: вона знає свою науку. 4. Мудрим ніхто не вродився, а навчився. 5. Коли б свині крила, вона б і небо зрила. 6. Бджола з кожної квітки мед збирає.

359 I. Прочитайте речення. Чи правильно в них вжито займенники? Запишіть речення, уникаючи двозначностей.

1. Ми з татом **ходили** в зоопарк. Він дуже **гарний**. 2. Яблука порозкладали в ящики. Їх було багато. 3. Екскурсанти вийшли з автобусів. Вони були задоволені. 4. Андрій попросив Сергія покликати свого брата. 5. Після того як діти закінчують малюнки, збираю їх і вішаю на дошку. 6. Андрій вийняв ручку із сумки й поклав її на стіл.

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Мені дідусь подарував новий велосипед. Він дуже добрий, найкращий у світі! – радісно вигукує Олексій.

– Можливо, твій велосипед і найкращий, але ж він не може бути добрим, – спантеличено відповідає Максим.

– А я не казав, що велосипед добрий. Це мій дідусь добрий і найкращий у світі.

Поясніть, чому виникло непорозуміння між друзями. Як Олексію потрібно було б висловити свою думку?

§ 41. ОСОБОВІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники першої, другої та третьої особи, про зворотний займенник себе, а також про культуру мовлення

360 Прочитайте речення. Поміркуйте, які з виділених особових займенників указують на особу: а) яка говорить; б) до якої звернене мовлення; в) про яку йдеться. Зробіть висновок про роль особових займенників у мовленні.

1. **Я** хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (*Л. Костенко*). 2. Якщо **ти** байдужий до страждань інших, **ти** не заслуговуєш назви людини (*Сааді*). 3. Будуть краять землю лемеші*, щоб **вона** розквітла урожаєм (*В. Сосюра*).

**Лемеші* – частина плуга.

Особові

Особові займенники (рос. личные) вказують на осіб, істот, предмети, явища. **НАПРИКЛАД:** *Стояла я і слухала весну, весна мені багато говорила* (Лєся Українка).

Морфологічні ознаки

В українській мові, як і в російській, особові займенники бувають трьох осіб, змінюються за числами, відмінками, а займенник *він* – ще й за родами.

ВІДМІНЮВАННЯ ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	1-ша особа		2-га особа	
Н.	я	ми	ти	ви
Р.	мене	нас	тебе	вас
Д.	мені	нам	тобі	вам
Зн.	мене	нас	тебе	вас
Ор.	мною	нами	тобою	вами
М.	(на) мені	(на) нас	(на) тобі	(на) вас

	3-тя особа			
Н.	він	вона	воно	вони
Р.	йогб, нього	її, неї	йогб, нього	їх, них
Д.	йому	їй	йому	їм
Зн.	йогб, нього	її, неї	йогб, нього	їх, них
Ор.	ним	нею	ним	ними
М.	(на) ньому, нім	(на) ній	(на) ньому, нім	(на) них

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному. **НАПРИКЛАД:** *я – мені, мене.*

Приставний н

У займенниках 3-ї особи у формі **орудного й місцевого відмінків** постійно виступає приставний **н**, а у формі **родового і знахідного відмінків** приставний **н** з'являється лише тоді, коли ці займенники вживаємо з прийменником. **НАПРИКЛАД:** *він – ним, у нього.*

361 І. Спишіть, ставлячи подані в дужках особові займенники в потрібному відмінку. Визначте усно особу та число цих займенників.

ЗРАЗОК. *Прийшов до (ми) – прийшов до нас.*

Прочитав для (він), передав через (вони), розказав про (він), глянув (вона) у вічі, плакав біля (вони), надіявся на (він),

допоможу (вона), усміхнувся до (вони), затримався через (він), бачилися з (вона), перед (він), переді (я), зустрів (ти), спитав у (ми), люблю (ви), прийшов до (я).

II. Провідмініайте одне з поданих сполучень (на вибір). За потреби скористайтеся поданою нижче таблицею.

362 Складіть і запишіть два речення із займенником *він* у формі місцевого відмінка однини (з приставним *н* і без нього).

363 I. Прочитайте текст. Поміркуйте, з якою метою автор використовує окличні речення. Кого насправді злякався Мишко?

– Ну от, – продовжував Мишко, – пасу я, пасу і в книжку заглядаю... От уже й смеркати стало, час додому. Коли ж це щось як вискочить з лісу – одне, за ним друге... Вовки! Аж два вовки! А навколо ж нікого... Ну, думаю, пропав!.. У мене була тільки велика ломака. Як гукну я на вовків! Як свисну! Та з ломакою – просто на них! Еге ж, біжу їм навперейми, а вони зупинилися, підібгали хвости і скалять на мене зуби. Ух і страшно ж було...

– А ти знаєш, як тих вовків звати?

– Як же? Вовки – та й годі!

– А я знаю, – сказав поважно Павлик. – Одного – Рябко, а другого – Полкан (За О. Донченком).

II. Знайдіть і випишіть особові займенники, зазначте їхню особу, число й відмінок.

Зворотний

Зворотний займенник (рос. возвратное местоимение) *себе* вказує на виконавця дії та може стосуватись усіх трьох осіб. **НАПРИКЛАД:** *запитав себе, запитала себе.*

У реченні займенник *себе* виступає в ролі додатка. **НАПРИКЛАД:** *Великого каменя вода із собою не забере* (Нар. творчість).

Н.	–
Р.	себе (до себе)
Д.	собі
Зн.	себе
Ор.	собою
М.	(на) собі

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенник себе не має форми **називного** відмінка; він не має значення роду і числа.

364 І. Прочитайте фразеологізми та поясніть їхнє значення. Знайдіть зворотний займенник, визначте його відмінок.

Ціну собі знати, шукати себе, показати себе, відчутти на собі, сам собі на умі, себе не пам'ятати, володіти собою, узяти себе в руки.

II. Складіть і запишіть два речення із займенником себе у формі різних відмінків.

365 Спишіть речення, вставляючи на місці пропусків займенник себе в потрібній формі. Надпишіть його відмінок та підкресліть як член речення.

1. Бери ношу по ..., щоб не впасти при ходьбі. 2. Гречана каша сама ... хвалить. 3. Дає ... на носі грати. 4. Хто пізно ходить, той сам ... шкодить. 5. Живуть між ..., як риба з водою. 6. Вище ... не підскочиш (*Нар. творчість*).

366 *ЧОМУ ТАК?* Поясніть, чому виділене слово можна вважати займенником лише в першому реченні.

1. Налив собі молока.

2. Був собі раз Вовчик-Братик і Лисичка-Сестричка.

367 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.* Складіть і запишіть невеликий діалог (5–6 реплік) відповідно до запропонованої ситуації (на вибір). Використайте особовий займенник *ви* у ввічливому значенні при звертанні до однієї особи.

1. Вам потрібно в незнайомій дорослої людини розпитати, де знаходиться найближчий книжковий магазин.

2. Ви хочете дізнатись у вчительки Антоніни Василівни, коли буде контрольна робота з географії.

3. Вам потрібно, щоб бібліотекар Наталія Василівна знайшла для вашого молодшого братика цікаву книжку з історії України.

368 Запишіть словосполучення, замінюючи подане в дужках питання особовим займенником. З одним словосполученням складіть усно речення. Скористайтеся рубрикою «Культура мовлення» на с.10.

Дякую (*кому?*), вибачте (*кому?*), повідомляти (*кого?*), дорікати (*кому?*), милуватися (*ким?*), глузувати (*з кого?*), притаманний (*кому?*), телефонувати (*кому?*).

369 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть особові й зворотні займенники як члени речення, визначте їхні морфологічні ознаки.

1. Довіку* мене зігрівало святе відчуття що лиш рідна земля може дати нам силу життя (*Л. Забашта*). 2. На тобі небоже що

мені не гоже (*Нар. творчість*). 3. І де б не був я земле рідна ти вся в мені, до колоска (*Д. Луценко*). 4. Риба у воді, а він до неї петрушку крише (*Нар. творчість*). 5. Треба бути щедрим і вимогливим до себе (*О. Довженко*). 6. Від щастя не тікають, його доганяють (*Нар. творчість*).

*Довіку – рос. всю жизнь, до скончання века.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Порівняйте їхню вимову в українській і російській мовах.

§ 42. ПИТАЛЬНІ Й ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, за допомогою яких будують питальні речення та зв'язують частини складного речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є речення за метою висловлювання? 2. Яке речення називають складним?

370 Порівняйте речення. Яку роль виконують виділені питальні займенники в реченнях першої колонки? А яку роль виконують виділені відносні займенники в реченнях другої колонки? Поясніть відмінність між питальними та відносними займенниками.

Речення з питальними займенниками	Речення з відносними займенниками
1. Що можна бачити із заплещеними очима? (<i>Сон</i>). 2. Хто мовчить, а всіх людей навчить? (<i>Книжка</i>).	1. Дорого цінується те, що робиться вчасно. 2. Добре того лякати, хто боїться (<i>Нар. творчість</i>).

Питальні

Питальні займенники (рос. вопросительные) вживаємо для оформлення питання про осіб чи предмети (**хто, що**), про ознаки, якості чи належність предмета (**який, чий**), про кількість або порядок предметів при лічбі (**скільки, котрій**).

За допомогою питальних займенників будуюмо питальні речення. **НАПРИКЛАД:** *Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?* (М. Рильський).

Відносні

Відносні займенники (рос. относительные) – ті самі, що й питальні, але їх уживаємо для зв'язку частин складного речення. **НАПРИКЛАД:** *Щасливий той, хто бачив мрію* (Д. Павличко).

Морфологічні ознаки

Займенники *хто, що, скільки* змінюються лише за відмінками, не мають роду й числа.

Займенники *який, чий, котрий* змінюються за відмінками, родами й числами.

Синтаксична роль

Займенники *хто, що* в реченні виконують роль підмета або додатка; займенники *який, чий, котрий* найчастіше є означеннями. **НАПРИКЛАД:** 1. *Хто завжди правду каже?* (Дзеркало). 2. *У кого кам'яна сорочка?* (У черепахи). 3. *Яких каменів немає в морі?* (Сухих).

371 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні займенник *хто* вважаємо питальним, а в другому – відносним.

1. Хто гратиме у футбол?
2. Я знаю, хто гратиме у футбол.

372 I. Випишіть спочатку прості речення, а потім – складні. У першій групі речень обведіть питальні займенники, а в другій – відносні. Яку роль виконують ці займенники в кожній групі речень?

1. Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти? (В. Сосюра). 2. Після похмурої темної ночі, у яку не переставав хлюскати лапастий дощ, починало світати (Панас Мирний). 3. Тільки тим історія належить, хто сьогодні бореться й живе (В. Симоненко). 4. Який мені вітер у серце повіяв? (В. Сосюра). 5. Той ніколи не має часу, хто нічого не робить (Нар. творчість).

II. Підкресліть члени речення в першому та четвертому реченнях.

373 I. Прочитайте текст. Визначте ключові слова. Що виражає заголовок – тему чи основну думку тексту?

ДІДУСЕВИЙ ПРОГНОЗ

В одну з неділь ми збиралися на екскурсію в районний краєзнавчий музей. Увечері, лаштуючись у дорогу, я запитав дідуся: «Якою буде завтра погода?». Він невпоспіх обдивився призахідне сонце, мовив статечно: «Візьми про всяк випадок дощовика, бо сонце сідає за хмари».

Уранці, коли ми зібралися біля школи, хлопці аж за боки взялися, побачивши на мені плаща: «Дід з бабою погоду передбачили? Ну й ну... Та ти на небо подивися! Хоч би хмаринка де...».

Із цим ми й вирушили в похід. Через півгодини небо нараз* затяглося чорною хмарою, з якої згодом** почало крапати. «То як, – нагадав я хлопцям, які тулилися під моєю накидкою, наче курчата під квочкою, – дідусь неправду сказав?! Хто був правий?» (За В. Скуратівським).

*Нарáз – рос. вдруг; сра́зу.

**Згóдом – рос. спустя некоторое время.

II. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте усно один одному за змістом прочитаного по два запитання з питальними займенниками. Дайте відповіді на запитання однокласника (однокласниці).

III. Знайдіть у тексті питальні й відносні займенники. Визначте їхній відмінок, рід, число (якщо є). За потреби зверніться до таблиці відмінювання питальних і відносних займенників.

374 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які народні прикмети передбачення погоди ви знаєте?

ВІДМІНЮВАННЯ ПИТАЛЬНИХ І ВІДНОСНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

			Однина			Множина
			Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	хто	що	чий	чия	чیه	чиї
Р.	кого	чогó	чийóго	чией	чийóго	чиїх
Д.	кому	чому́	чийóму, чиейму	чийй	чийóму, чиейму	чийм
Зя.	кого	що	чий, чийóго	чию	чие	чиї, чиїх
Ор.	ким	чим	чийм	чиейю	чийм	чийми
М.	(на) ко́му, кім	(на) чо́му, чим	(на) чийóму, чиейму, чийм	(на) чийй	(на) чийóму, чиейму, чийм	(на) чиїх

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. В українській мові займенники **хто**, **що** відмінюємо майже так само, як і в російській мові. У непрямих відмінках вони мають інші основи, ніж у називному.

2. Займенники **який, чий, котрий** відмінюємо як прикметники, займенник **скільки** – як числівник **два**.

375 Провідмініайте усно сполучення. Відмінювання двох із них запишіть.

Який урок, котра година, скільки кілометрів.

376 Перекладіть і запишіть речення українською мовою, замінюючи виділений іменник відносним займенником *який* у потрібній формі.

1. Я весь вечер читал книгу, **книга** увлекла* меня. 2. Мы пошли по аллее, по обеим сторонам аллеи росли старые липы. 3. За поворотом реки показалась лодочка**, в лодочке сидело два гребца.

*Увлека́ть – укр. захоплювати.

**Лодочка – укр. човник.

377 І. Перевбудуйте речення за зразком, замінивши питальні займенники відносними. Поясніть, як при цьому змінилася будова речень.

ЗРАЗОК. Яку книжку ти читаєш? – Скажи, яку книжку ти читаєш.

1. Хто тебе скривдив? 2. Про що ти думаєш? 3. Скільки тобі років?

ІІ. Складіть і запишіть по два речення із займенниками *хто, який* так, щоб в одному з речень займенники були питальними, а в іншому – відносними.

378 Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) з елементами роздуму на тему «Кого можна вважати справжнім другом?». Використайте питальні й відносні займенники.

§ 43. ЗАПЕРЕЧНІ Й НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про роль у мовленні заперечних і неозначених займенників, особливості їхнього творення, наголошування та написання

ПРИГАДАЙМО. Що таке префікс і суфікс?

379 Порівняйте займенники в колонках. На основі спостереження зробіть висновок, як і від яких займенників утворено ці слова. Які префікси й суфікси слугують для утворення заперечних і неозначених займенників? Порівняйте з відповідними займенниками в російській мові.

**РОСІЙСЬКОЮ
МОВОЮ**

ничто, никто,
ничей, что-нибудь,
кто-то, чей-либо

Заперечні

ніщо, ніхто, нічий

Неозначені

будь-що, хтось, чий-небудь

Заперечні

Заперечні займенники (рос. отрицательные) вказують на відсутність особи, предмета, їхніх ознак чи кількості.

Заперечні займенники утворюємо від питальних додаванням префікса **ні**. **НАПРИКЛАД:** ніщо, ніхто, ніякий, нічий, ніскільки, нікотрій.

Неозначені

Неозначені займенники (рос. неопределённые) вказують на невизначені особи, предмети, їхні ознаки, кількість. **НАПРИКЛАД:** казна-хтб, абічий, будь-кого.

Неозначені займенники утворюємо від питальних за допомогою часток **абі-, де-, казна-, хтбзна-, будь-**, які в слові є префіксами, та часток **-сь, -небудь**, які в слові є суфіксами. **НАПРИКЛАД:**

хтбзна-який, будь-кому, якась, який-небудь.

Морфологічні ознаки

Заперечні та неозначені займенники змінюються за відмінками, родами й числами так, як і питальні займенники, від яких вони утворені.

ВІДМІНЮВАННЯ ЗАПЕРЕЧНИХ І НЕОЗНАЧЕНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

Н.	ніхтб	яка-небудь
Р.	нікого	якої-небудь
Д.	нікому	якій-небудь
Зн.	нікого	яку-небудь
Ор.	ніким	якою-небудь
М.	ні на кому	(на) якій-небудь

380 Провідмініайте займенники *ніщо*, *казна-який* спочатку усно, а потім – письмово, скориставшись наведеним вище зразком. З кожним займенником у формі родового відмінка складіть і запишіть речення.

381 I. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи слова. Яку думку висловлює автор? Чи поділяєте ви його точку зору?

Знай, що в житті є **деякі** речі, які ні з чим не можна порівняти й зіставити. Це рідний край, наша Вітчизна. Без **будь-кого** з нас Батьківщина може обійтись, але **будь-хто** без Батьківщини – **ніщо** (В. Сухомлинський).

II. Визначте, які з виділених займенників є неозначеними, а який – заперечним. У якому відмінку вони вжиті? Випишіть ці займенники й розберіть їх за будовою.

Правопис

Заперечні займенники з *ні* пишемо разом. Якщо ж між *ні* та займенником уживаємо прийменник, тоді всі три слова пишемо окремо. **ПОРІВНЯЙМО:**

нікого, ніякий | *ні від кого, ні перед чим*

Неозначені займенники пишемо:

РАЗОМ	ЧЕРЕЗ ДЕФІС	ОКРЕМО
із частками <i>аби-, де-, -сь</i>	із частками <i>казна-, хтозна-, будь-, небудь</i>	якщо між словами є прийменник
<i>абічий, декому, якогось</i>	<i>хтозна-кому, яка-небудь</i>	<i>хтозна</i> з ким, <i>абі</i> до кого

ОРФОГРАМИ

ні в заперечних займенниках
Дефіс у неозначених займенниках

382 I. Запишіть займенники під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте написання. Розберіть виділені слова за будовою.

Кого-небудь, **будь-хто**, **ніхто**, **дещо**, **будь у кого**, **хтозна-які**, **абіхто**, **ні з ким**, **казна-чий**, **скільки-небудь**, **будь-якої**, **аби з ким**, **ніскільки**, **будь-що**, **казна-чогó**, **ні для чого**, **казна в чóму**.

II. Складіть і запишіть по чотири словосполучення: «дієслово + неозначений займенник» і «іменник + неозначений займенник».

383 I. Порівняйте неозначені займенники в українській і російській мовах. Зробіть висновок про подібність і відмінність у творенні й написанні неозначених займенників в обох мовах.

Увидел кое-кого; кто-то постучался; кое-кто зашёл; не увидел никого; сказал что-либо; позови кого-нибудь; написал что-нибудь; что-то нашёл.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
кое-какой кое-кто	деякий дехто
кто-то что-то	хтось будь-що
какой-либо что-либо	абиякий абищо
кто-нибудь что-нибудь	хто-небудь, хтось що-небудь, щось

II. Запишіть подані сполучення українською мовою.

384 Розподіліть займенники в три колонки залежно від написання: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо. Обґрунтуйте написання.

Котрий/сь, аби/що, хтозна/з/ким, який/небудь, де/якої, будь/для/кого, будь/хто, ні/яких, ні/до/чого, який/сь, аби/чого, казна/скільки, ні/чий, хтозна/чийого, де/в/кого, де/чийх, будь/чий, ні/для/кого.

385 I. Від поданих питальних займенників утворіть і запишіть декілька неозначених і заперечних займенників. Виділіть у словах словотворчі суфікси і префікси.

ЗРАЗОК. *Яка – ніяка, будь-яка, яка-небудь, хтозна-яка, якась.*

Який, чому, скількох, чие, хто, ким, чийого.

II. Складіть і запишіть речення, у якому підмет був би виражений неозначеним або заперечним займенником.

386 I. Спишіть речення, утворюючи заперечні чи неозначені займенники та ставлячи їх у потрібному відмінку. Укажіть відмінок займенника.

ЗРАЗОК. *(Ні, хто, в) права не питаю. – Ні в кого права не питаю.*

1. Від усієї картини віє (що, -сь) пісенним (О. Довженко).
2. О краю рідний!.. Твою красу (ні, що, з), (ні, що, з) я не зрівняю (В. Сосюра).
3. (Ні, хто, з) буде поплакати, ні поговорити (Т. Шевченко).
4. У нас склалася особлива дружба, яка не допускала (будь-, які) секретів один від одного (Ю. Збанацький).
5. Дуже погана людина, яка (ні, чого) не знає і не намагається (що, -небудь) узнати (Платон).
6. Тільки той не помиляється, хто (ні, до, чого) не торкається (Нар. творчість).

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією. Назвіть букви, вимовте звуки.

387 Хто зможе за 1 хвилину, не користуючись підручником, дібрати й записати 5 неозначених займенників, які пишемо через дефіс? А хто ще більше?

388 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть із художніх творів 5 речень з неозначеними й заперечними займенниками. Підкресліть ці займенники як члени речення.

ВАРІАНТ Б. Доберіть 6–7 прислів'їв, приказок, фразеологізмів з неозначеними й заперечними займенниками.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках вживаємо з різним наголосом залежно від значення. **ПОРІВНЯЙМО:**

ні́кого, нічо́го, ніко́му, нічо́му

відсутність будь-кого
чи будь-чого

ні́кого, нічо́го, нікому, нічому

неможливість скористатися
будь-ким чи будь-чим

389 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Позначте місце наголосу в заперечних займенниках.

1. Тих сліз нікому не зібрати якими відтужили журавлі (*Л. Тельнюк*). 2. Самовар кипить та нікому чай пити (*Нар. творчість*). 3. Красно говорить а слухати нічого (*Нар. творчість*). 4. Насмішки боїться навіть той хто вже нічого не боїться (*Нар. творчість*). 5. І змовкла та пісня і зложила крила, і нічим не міг я втішити її (*Олександр Олесь*).

II. Прочитайте речення вголос, правильно наголошуючи заперечні займенники.

III. Складіть і запишіть по одному реченню із займенниками *нікого* й *нікбо*.

390 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви виступаєте перед аудиторією. Доберіть неозначені займенники, які ви можете використати, коли: а) маєте на увазі один з низки можливих предметів; б) не знаєте точно, про який предмет мовиться; в) вам байдуже, про який саме предмет ідеться. Відповідь проілюструйте реченнями.

§ 44. ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, які вказують на належність чогось особі, особливості їхнього наголошування, а також про культуру мовлення

391 Прочитайте й порівняйте відмінювання присвійного займенника *їхній* в українській і російській мовах. Зробіть висновок про особливості відмінювання присвійних займенників. Подібно до якої частини мови їх відмінюємо?

	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Н.	<i>их сад</i>	<i>їхній сад</i>
Р.	<i>их сада</i>	<i>їхнього саду</i>

	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Д.	<i>их саду</i>	<i>їхньому саду</i>
Зн.	<i>их сад</i>	<i>їхній сад</i>
Ор.	<i>их садом</i>	<i>їхнім садом</i>
М.	<i>об их саде</i>	<i>у їхнім саду</i>

Присвійні

Присвійні займенники (рос. притяжательные) вказують на належність чогось певній особі. Присвійними є займенники *мій, наш, твій, ваш, свій, його*. **НАПРИКЛАД:** *Падають тепло і глухо яблука в нашій саду* (В. Сосюра).

Морфологічні ознаки

В українській мові, як і в російській, присвійні займенники змінюються за відмінками, числами й родами подібно до прикметників.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	мій	моя	моє	мої
Р.	мого́	моєї	мого́	моїх
Д.	моєму	моїй	моєму	моїм
Зн.	мій, моего́	мою	моє	мої, моїх
Ор.	моїм	моєю	моїм	моїми
М.	(на) моїм, моєму	(на) моїй	(на) моїм, моєму	(на) моїх

Ужиті без іменника присвійні займенники переходять в іменники. **НАПРИКЛАД:** 1. *Помагай нашим!* 2. *Моя вчора вареників наварила.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присвійні займенники в усіх відмінках мають наголошений другий склад: *твоя́, моя́, твоє́му, свого́, твого́*.

392 І. Прочитайте. Знайдіть присвійні займенники, визначте в них наголос. Прочитайте вірш удруге вголос, правильно наголошуючи присвійні займенники.

Покличе мене здаля,
як мати малу дитину,
Дитинства мого земля,
Частинка твоя, Україно.

До неї біжу, лечу
Невтримно так, без упину*...
Я діток своїх навчу
Любити тебе, Україно!

В. Жураківський

*Упін – рос. удерж.

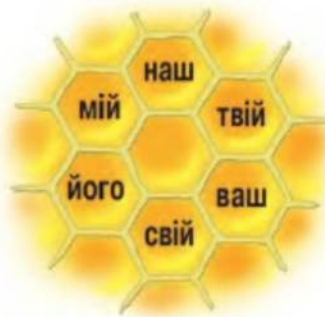
II. Випишіть присвійні займенники. Зазначте їхній рід, число, відмінок.

393 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою словосполучення та провідніайте за відмінками (письмово). У займенниках позначте наголоси. Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

1. Ваше палке бажання. 2. Твій щасливий день.

394 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі.

1. Спинюся я і довго буду слухать, як ходить серпень по землі (мій) (Л. Костенко). 2. Краще черствий хліб у (свій) домі, ніж різноманітність страв за чужим столом (Г. Сковорода). 4. Для (наш) Федота не страшна ніяка робота (Нар. творчість). 5. Небо квіти пригортає до (свій) чола (В. Китайгородський). 6. Прийми ж мене, весно рожева, слугою (твій) краси (Олександр Олесь).

II. Знайдіть якісні прикметники. Утворіть усно їхні ступені порівняння.

III. Провідніайте виділений займенник.

Треба розрізнати

При іменнику особові займенники *його*, *її*, *їх* у формі родового відмінка набувають значення присвійних. **ПОРІВНЯЙМО:**

Присвійний займенник

його зошит
її книжка

Особовий займенник

його не було
побачив її

395 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в поданому реченні перший займенник *його* вважаємо особовим, а другий – присвійним.

І мені **його** самого стало жаль – залишалася мені **його** печаль (Д. Павличко).

396 Перекладіть усно речення українською мовою. З яким займенником в українській мові співвідноситься російський займенник *их*?

1. Об их поездке много рассказывали в школе. 2. Ребята повесили скворечник*, сделанный их руками. 3. В их саду росло много экзотических деревьев. 4. Их спортивные результаты много лет оставались самыми высокими**.

*Скворечник – укр. шпаківня.

**Самые высокие – укр. найвищі.

397 I. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення із займенниками *його*, *її*, *їх* у дві колонки: 1) з особовим займенником; 2) з присвійним займенником.

1. Ходи по тій землі, що Каменяр ходив, і пий із тих джерел, які його поїли (*Л. Забашта*). 2. Лось звівся, тепер його постать чітко вимальовувалася в досвітніх сутінках (*Є. Гуцало*). 3. Світлі ідуть матері. Зір їх красою сія (*В. Сосюра*). 4. А хто ж були ті вояки відважні, що їх збирав під прапори свої Спартак? (*Леся Українка*). 5. Яворові сниться яворина та її кохання молоде (*Д. Павличко*). 6. У Любові формула проста, лише ніхто її, на жаль, не знає (*О. Довгон'ят*).

II. Складіть і запишіть два речення так, щоб в одному з них займенник *їх* був особовим, а в іншому – присвійним.

398 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть свій варіант заголовка.

БРАТЕ МІЙ, ДНІПРЕ!

Боже, як багато у світі краси!
А Дніпро синій-синій, чистий.
Брате мій, Дніпре, батьку мій
дорогий і прекрасний! Скільки
радості, скільки глибоких
найдорожчих почуттів принесли
моєму серцю рідні твої води!..

Прийми мою любов і безмежну
подяку, що народився я на твоїх
берегах, що пив твою м'яку і чисту воду, що воскрес я душею
біля тебе і що вся душа моя сповняється твоєю красою, і очі мої, і
мій слух – усі почуття, заспокоєні біля тебе, оповиті тобою, красо
моя, моє свято, щастя моє. Як багато добра подарував ти мені!
Як засяяв передо мною світ людський на твоєму чистому фоні,
на водах твоїх. Як подобришав я, як наповнив ти мене вкрай
бажанням творити добрі діла для народу (*За О. Довженком*).

II. Випишіть словосполучення з присвійними займенниками. Укажіть рід, число, відмінок займенників, позначте в них місце наголосу.

III. З'ясуйте, скільки разів у тексті вжито займенник *мій* у різних формах? Чи виправдане таке повторення? З якою метою автор використовує цей художній засіб?

399 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Перебудуйте подане речення, замінивши пряму мову непрямою від імені вказаних нижче осіб. Схарактеризуйте займенники, які ви при цьому використали.

Наталія сказала: «Нехай Сергій подарує квіти своїй мамі».

1. Від імені Наталії. 2. Від імені Сергія. 3. Від імені мами Сергія. 4. Від імені товариша, який передає Сергію прохання Наталії.

400 Спишіть прислів'я, ставлячи замість крапок присвійний займенник *свій* у потрібній формі. Прочитайте вголос, правильно наголошуючи займенники.

1. Пильнуй ... носа, а не чужого проса. 2. Від ... тіні не сховаєшся. 3. Кожна лисиця ... хвостик хвалить. 4. Біля ... нір і миші сміливі. 5. Усяка робота ... майстра чекає. 6. Син мій, а розум у нього

401 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Висловіть міркування щодо такої тези: «Усяка робота свого майстра чекає».

§ 45. ВКАЗІВНІ Й ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, які вказують на предмети та їхні ознаки, а також про стилістичні особливості таких займенників

ПРИГАДАЙМО. У чому особливості нестягнених форм прикметників?

402 Прочитайте речення. Поміркуйте, з якою метою вжито виділені займенники. Чому, на вашу думку, їх називають вказівними? На основі спостереження та вивченого на уроках російської мови зробіть висновок про роль вказівних займенників у мовленні.

1. **Такий** день запам'ятається на все життя. 2. Максим ускочив у човен і подався на **той** берег. 3. Весною **цього** року я побував у Карпатах.

Вказівні

Вказівні займенники (рос. указательные) *цей, той, такий* вказують на один предмет з ряду однорідних; вказівний займенник *стільки* вказує на невизначений або невизначено-великий кількісний вияв предмета.
НАПРИКЛАД: *Ця містина коштує тридцять срібняків, – за стільки не можна ліпшої землі дістати* (Леся Українка).

Морфологічні ознаки

Вказівні займенники *цей, той, такий* змінюються за родами, числами, відмінками подібно до прикметників.

Вказівний займенник *стільки* подібний до кількісних числівників. Він змінюється лише за відмінками, як числівник *два*.

ВІДМІНЮВАННЯ ВКАЗІВНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	Однина			Множина
	Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
Н.	той	та	те	ті
Р.	того́	тієї, то́ї	того́	тих
Д.	тому́	тій	тому́	тим
Зн.	той, того́	ту	те	ті, тих
Ор.	тим	тією, тою	тим	тими
М.	(на) то́му, тім	(на) тій	(на) то́му, тім	(на) тих

Стилістичні ознаки

Вказівні займенники можуть мати форми *отой, оцей, отакий*, які вживаємо в розмовному й художньому мовленні для підсилення думки.

В усній народній творчості та в поезії як засіб вираження урочистості, емоційної піднесеності можуть вживатися нестягнені форми *тая, тес, тії, цяя, цес, ції, такая, такес, такії*.

403 І. Провідмініяйте сполучення з вказівними займенниками спочатку усно, а потім – письмово.

Цей підручник, стільки дерев, такі простори.

II. Складіть і запишіть два речення із займенником *той* у формі: а) давального відмінка; б) орудного відмінка.

404 І. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі. Підкресліть займенники як члени речення. Усно визначте розряд займенників.

1. Стрину ж я калину, небо (той) безкрає – цілий день сопілка в (мій) серці грає (А. Малишко). 2. Чому, сказати, й сам не знаю, живе у серці стільки літ (отой) стежина в ріднім краї одним-одна біля воріт (А. Малишко). 3. Благо-

словенні час той і година, коли земля (цей) цвітом процвіла (М. Рильський). 4. Оксана день у день тут, серед (цей) сипучих пісків (О. Гончар). 5. Добре (той) ковалеві, що на обі руки кує (Нар. творчість).

II. Знайдіть назви істот й утворіть від них присвійні прикметники (усно).

405 I. Прочитайте речення. З яким стилем мовлення вони співвідносні? Знайдіть стилістично забарвлені слова й укажіть з-поміж них займенники. Поясніть роль цих слів у реченнях.

1. А ми тую червону калину підіймемо (Е. Чернецький).
2. У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (Т. Шевченко). 3. Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила (Т. Шевченко). 4. Усе теє пригодиться, що на полі коріниться (Нар. творчість).

II. Знайдіть прикметники. Визначте, які з них стягнені, а які – нестягнені.

Означальні

Означальні займенники (рос. определительные) *весь* (увесь, ввесь), *усякий* (всякий), *кожний* (кожен), *жодний* (жоден), *інший*, *сам*, *самий* узагальнено вказують на ознаки предмета. **НАПРИКЛАД:** 1. *Кожна травичка на своєму корені росте.* 2. *Добрий товар сам себе хвалить* (Нар. творчість).

Морфологічні ознаки

Означальні займенники змінюються за родами, числами, відмінками як прикметники.

ВІДМІНЮВАННЯ ОЗНАЧАЛЬНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	Однина			Множина
	Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
Н.	весь	вся	все	всі
Р.	всього́	всієї	всього́	всіх
Д.	всьому́	всій	всьому́	всім
Зн.	весь, всего́	всю	все	всі, всіх
Ор.	всім	всією	всім	всіма́
М.	(на) всьому́, всім	(на) всій	(на) всім, всьому	(на) всіх

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У всіх відмінках [у] й [в] чергуються за загальним правилом: *увесь* – *ввесь*, *уся* – *вся*.

**Стилістичні
ознаки**

Означальні займенники можуть мати **короткі форми** (*жоден, усяк, кожен*) та **повні нестягнені форми** (*кожная, кожне, кожній* тощо).

406 I. Спишіть речення, підкресліть означальні займенники як члени речення. Усно визначте їхній рід, число, відмінок.

1. Все йде, все минає – і краю немає... (Т. Шевченко). 2. Всі мости ще кленові. Всі коні іще вороні (Л. Костенко). 3. Інші будуть лунати пісні, вільні, гучні, одважні і горді! (Леся Українка). 4. Кожне дерево в цьому несходимому лісі він знає і до нього горнеться (Ю. Збанацький). 5. Увесь Дніпро був ніби помальований (І. Нечуй-Левицький). 6. Про тата говорить уся земля (М. Рильський).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

**Самій і
сáмий**

Слід відрізнати займенник *самій* від *сáмий*. **ПОРІВНЯЙМО:**

самій <i>самá, самé, самі́, самóго, самóму</i>	сáмий <i>сáма, сáме, сáмі, сáмого, сáмому</i>
Уживаємо в значенні «тільки один»: <i>Самá вона не попросить.</i>	Уживаємо в сполученні з іншими словами: <i>той сáмий, тому сáмому, над сáмою (того сáмого дня; над сáмою водою)</i>

407 Хто за 1 хвилину зможе скласти й записати по одному реченню із займенниками *самі* й *сáмі*?

408 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі. Позначте наголоси в цих займенниках. Прочитайте речення вголос, правильно наголошуючи слова.

1. А над (самий) водою верба похилилась (Т. Шевченко). 2. Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над (сама) Россю (І. Нечуй-Левицький). 3. (Сама) недовго збитися з путі, та

трудно з неї збитися у гурті (*Леся Українка*). 4. Того ж (самий) вечора Чіпка побіг до Грицька (*Панас Мирний*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

409 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть займенники як члени речення.

1. Каждый спортсмен стремится* к победе. 2. Это дерево посадил мой дедушка. 3. На полке лежат всякие книги. 4. Каждый должен приходит в класс без опозданий. 5. Коля вел себя плохо и был наказан. 6. Я не понимаю, что здесь происходит**.

**Стремі́тся* – укр. пра́гне.

***Происхо́дит* – укр. відбува́ється, діється.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

410 I. Відновіть фразеологізми, поширивши їх означальним займенником *весь* у потрібній формі. Поясніть значення фразеологізмів.

На ... губу, на ... парах, на ... лади, на ... горло, на ... голос.

II. Визначте рід, число, відмінок означального займенника в кожному фразеологізмі.

Розбір займенника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням.
4. Рід і число (якщо є), відмінок.
5. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Перший промінь сонця, теплий, ясний, у мою кімнату впав (Б. Лепкий).

Мою – займенник, початкова форма – *мій*, присвійний, ужитий у знахідному відмінку однини, жіночий рід. У реченні є означенням.

Зразок письмового розбору

Мою – займ., п. ф. *мій*, присв., Зн. в., одн., ж. р., означ.

411 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Доберіть заголовок, який виражав би основну думку тексту.

Ми відпочиваємо на лісовій галявині під розлогою липою. У нас пікнік: їмо солодкі кавуни. На траві – акуратно складена купка лущиння. Хтось із дітей поглядає на куц: он туди його

можна викинути. Опам'ятайтеся, подумайте, що ви збираєтеся робити. Ніхто вас не побачить, а ваша совість! Хіба вам не соромно буде перед собою? Хіба приємно буде згадувати, що ви залишили об'їдки гнити під розквітлим кущем? Ми беремо лущайки, несемо в поле, закопуємо в землю: гниль для землі корисна, а в душі у нас не буде смороду від цієї гнилі (*В. Сухомлинський*).

II. Випишіть займенники. П'ять з них (на вибір) розберіть усно як частину мови, а розбір двох запишіть.

III. За виписаними займенниками усно перекажіть прочитане.

§ 46. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЗАЙМЕННИК»

412 I. Прочитайте текст. Чи доводилося вам бути свідком або учасником подібної ситуації? Що ви могли б додати до прочитаного?

ЧУДОДІЙНІ СЛОВА

Слова «перепрошую», «пробачте за турботу», «будьте ласкаві», «дякую» чудодійно полегшують стосунки між людьми.

Приміром, ви шукаєте потрібну вам вулицю. Навколо нікого немає. Коли ж з'являється перехожий, ви звертаєтеся до нього: «Вибачте, що затримую. Чи не скажете, як пройти до...». Ви звернулися до перехожого із запитанням ввічливо, і тому він зупиниться й відповість, навіть якщо й поспішає. Ви говорите на прощання: «Дякую. Даруйте, що затримав». – «То нічого», – відповідає перехожий і поспішає далі (*За І. Томаном*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть займенники, визначте їхній розряд за значенням, а також відмінок, рід і число (якщо є).

2. Розберіть один займенник (на вибір) як частину мови.

3. **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ.** Поставте один одному запитання за змістом прочитаного, використовуючи питальний займенник. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).

4. Перебудуйте усно текст, замінивши займенник 2-ї особи множини займенником 1-ї особи однини. Які ще слова при цьому доведеться змінити?

413 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що до вас звернувся товариш із вказаним нижче проханням. Передайте цю інформацію сестрі товариша. Тільки не переплутайте, чию книжку треба взяти, на кого й біля чийого офісу чекати.

Сергію, передай, будь ласка, моїй сестрі, що я затримуюсь. Нехай візьме книжку, яку ти подарував мені, і чекає на мене біля офісу нашої мами.

414 Відредагуйте усно речення. Поясніть суть допущених помилок.

1. Бабуся попросила онука купити собі молока. 2. Вершник сидів на коні, його грива розвівалася на вітрі. 3. Я попросив товариша принести свою книжку. 4. Ми свої недоліки підправимо, і вони будуть набагато кращими.

415 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік) про надходження нових книжок до бібліотеки, який міг би відбутися між бібліотекарем і учнем. Використайте вислови мовленнєвого етикету й займенники, зокрема питальний і особовий у формі 2-ї особи множини.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–10 речень) на тему «Пригоди маленького жолудя», використавши займенники як засіб зв'язку речень у тексті.

416 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Займенник» я дізнався...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Правильним є твердження

- А Займенник – це частина мови, яка називає предмети, ознаки, кількість.
- Б У реченні займенник може бути тільки означенням.
- В Особові займенники вказують на належність предмета першій особі.
- Г Неозначені займенники творимо від питальних за допомогою часток.

2. Означальний займенник ужито в реченні

- А Весна – бажаний гість, її закликають дівчата піснями-веснянками (*О. Воропай*).
- Б У кожному слові краси майбутнього шукай (*М. Рильський*).
- В Учіться, брати мої, думайте, читайте... (*Т. Шевченко*).
- Г Падають тепло і глухо яблука в нашій саду (*В. Сосюра*).

3. До одного розряду за значенням належать обидва займенники рядка

А абищо, який	В ти, вони
Б нічий, їхній	Г котрий, хто-небудь

4. Правильно написано всі займенники рядка

- А казнащо, деяка, будь-кого, якого-небудь
- Б який-небудь, де-хто, будь-кого, хтось
- В будь-що, декого, аби-кому хто-небудь
- Г який-небудь, якоїсь, хтозна-кому, декому

5. Три займенники вжито в реченні

- А Добре того навчати, хто хоче все знати.
- Б Тяжко тому жити, хто не хоче робити.
- В Кожна жаба своє болото хвалить.
- Г У кого бджоли, у того й мед.

6. Підкресліть займенники як члени речення. Визначте їхній розряд.

Хто розуму не має, тому й коваль не вкує (*Нар. творчість*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке займенник? Яка його роль у мовленні?
2. Наведіть приклади займенників, які вказують: а) на істоту; б) на ознаку; в) на кількість.
3. Якими граматичними ознаками займенники подібні до іменників? Прикметників? Числівників? А чим відрізняються від цих частини мови?
4. Назвіть розряди займенників та наведіть приклади.
5. Чим відрізняються питальні займенники від відносних?
6. Розкажіть про творення та написання заперечних і неозначених займенників.
7. Яку синтаксичну роль можуть виконувати займенники? Наведіть приклади.

Проект

Об'єднайтеся в групи.

Група має виконати одне із запропонованих завдань: а) скласти ребуси із займенниками; б) скласти кросворд із займенниками; в) укласти словничок фразеологізмів із займенниками.

Запропонуйте своїм однокласникам розшифрувати ребуси, розгадати кросворд чи пояснити значення фразеологізмів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Я

Нью-йоркська телефонна компанія провела цікаве дослідження, з'ясовуючи, яке саме слово вимовляють люди найчастіше. З цією метою було прослухано 500 телефонних розмов, що дало змогу визначити найуживаніше слово – ним виявилось «я», яке прозвучало 3990 разів (3 посібника).

АРЕНА – ЦЕ ПІСОК

Арена латинською мовою означає «пісок». У велетенському колізеї – цирку, що був споруджений у Стародавньому Римі в I столітті нашої ери, а також у циркух інших міст майданчик, де відбувалися бої гладіаторів, посипали піском, який вбирав кров, пролиту в цих поєдинках. Згодом і сам майданчик, на якому відбувається циркова вистава, почали називати *ареною*. У переносному значенні слово *арена* означає також місцевість, район воєнних дій чи взагалі поле діяльності (Є. Чак).

ЯК ЦЕ БУЛО

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Якого маленького коня треба поставити між двома однаковими особовими займенниками, щоб утворити назву країни?
2. До якого особового займенника треба додати одну букву, щоб він перетворився на провалля?
3. Який заперечний займенник жіночого роду може використовуватися при оголошенні результатів змагання?
4. Які два займенники заважають їздити доробогою?
5. До якого вказівного займенника треба додати сотню, щоб спекти пиріг?
6. Син мого батька, а мені не брат?
7. До якого особового займенника треба додати «майку», щоб утворити назву країни?
8. Які три займенники найчистіші?

УСМІХНІМОСЯ

– Чому ти так часто двійки почав одержувати з української мови? – проглянувши Славкові зошити, дивується мама.

– Та мене від Вітька Гурова до Мишка пересадили. А який з нього знавець мови? – відповідає Славко.

Мужай, прекрасна наша мова...

М. Рильський

Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики Дієслово

Ви знатимете:

- загальне значення дієслова та його морфологічні ознаки;
- форми дієслова;
- способи творення дієслів.

Ви вмітимете:

- розрізняти дієслова доконаного й недоконаного виду, часи і способи дієслів;
- уживати одні дієслівні форми замість інших;
- правильно писати дієслова з вивченими орфограмами;
- правильно вживати дієслова в мовленні.

§ 47. ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Про загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичну роль дієслова та його п'ять форм

ПРИГАДАЙМО. Що таке присудок? На які питання він відповідає?

417 Визначте частини мови виділених слів. Що означають ці частини мови, на які питання відповідають, які морфологічні ознаки їм властиві? Зробіть висновок, чим дієслово відрізняється від інших частин мови.

- Лунає спів.
- Співучий птах.
- Співає соловейко.

**Лексичне
значення**

Дієслово (рос. глагол) – це самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити?* **НАПРИКЛАД:** сидіти, сумувати, вибігти, придумати.

**Морфологічні
ознаки**

Дієслова мають вид, змінюються за способами, часами, числами й особами (або родами), можуть бути перехідними або неперехідними.

**Синтаксична
роль**

У реченні дієслово найчастіше виступає **присудком**, рідше – іншим членом речення.

418 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієслова як члени речення. Усно визначте число та час дієслів. У яких дієсловах можна визначити рід?

- По садах загуляли золоті падолисти... (І. Цюпа).
- Побіч росло дерево вітер грав на його листі... (В. Шевчук).
- Холоне м'ята сік у листі гусне і ластівки сідають на дроти (М. Боровко).
- Дні **покоротшали** бабине літо прядиво біле снує на дротах (Ф. Петров).
- Гнучка гілка клена тулилася зранку до чистої шибки вікна (І. Ільків).
- Ходить літо берегами в ширмі яворів і **замовкнув** над полями журавлиний спів (В. Сосюра).

II. Доберіть синоніми до виділених дієслів.

419 I. Прочитайте виразно вірш. Зверніть увагу, як нанизування дієслів відтворює динаміку подій.

Подивуйся: вітер грає!
Вербі коси розплітає,
Верховодить у діброві,
Сни збирає кольорові.

Л. Завіщана

II. Напишіть твір-мініатюру (4–6 речень) на тему «Грайливий вітер», використавши дієслова в переносному значенні.

Форми

В українській мові, як і в російській, дієслово має п'ять основних форм.

ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Неозначена форма (рос. неопределённая) <i>співати</i>	Особова форма (рос. личная) <i>співаю</i>	Безособова форма на <i>-но, -то</i> (рос. безличная) <i>переспівано</i>
Дієприкметник (рос. причастие) <i>переспіваний</i>		Дієприслівник (рос. деепричастие) <i>співаючи</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Початковою формою дієслова є неозначена форма.

420 Розгляньте таблицю «Форми дієслова», розміщену на форзаці підручника. Розкажіть: а) які форми дієслова незмінні; б) які форми можуть змінюватися за часами й особами; в) які форми вживаються тільки в ролі присудка.

421 Розподіліть дієслова на п'ять груп залежно від їхньої форми й запишіть. Усно доберіть до кожної групи по два власних приклади.

Граючись, сміюся, їхати, зібрано, зеленіє, зрубаний, нагороджений, вивчатиму, перекрито, росте, розказати, співаючи, прийти, зайшовши, підписано, думати, засіяний, пишучи, прочитаний, відчинено.

422 I. **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ.** Один з вас має вибрати серед поданих дієслів і записати дієприкметники, а інший – дієприслівники. Зіставте свої записи.

Намалювавши, розмальованийий, позеленілий, підписавшись, роздумуючи, сяючий, пройшовши, піднятий, збудований, оглядаючи.

II. Складіть усно речення з одним виписаним дієсловом.

423 Прочитайте вірш. Поміркуйте, з якою інтонацією потрібно вимовляти кожне дієслово тексту, щоб передати любов автора до рідного краю, його замилювання красою рідної землі. Яку роль у творі відіграють дієслова наказового способу? Прочитайте виразно вірш уголос.

З ТОБОЮ

Послухай, як струмок дзвенить,
Як гомонить ліщина.

З тобою всюди, кожна мить
Говорить Україна.

Послухай, як трава росте,
Напоєна дощами,
І як веде розмову степ
З тобою колосками.

Послухай, як вода шумить –
Дніпро до моря лине, –
З тобою всюди, кожна мить
Говорить Україна.

П. Осадчук

II. Випишіть з тексту дієслова-синоніми. Доповніть цей синонімічний ряд кількома самостійно дібраними словами. За потреби скористайтеся словником синонімів.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір другого речення.

424 *ПОСЛУХАЙТЕСЯ.* Поясніть, як ви розумієте вислів «говорить Україна». Як саме вона може говорити? Чи може промовляти до нас Україна голосом матусі, тата, дідуся, бабусі?

425 I. Прочитайте текст. Про яку особливість української мови він свідчить? Яку основну думку висловлює автор?

Дієслово «говорити» налічує кілька десятків синонімів, може, й сотня набереться. Принаймні я зібрав уже понад шістдесят.

А ось «слухати» має лише кілька відтінків – *прислухатися, наслухати, дослухатися* тощо... Чому? Обумовлено мудрістю життя. Бо не завжди варто слухати те, що *варнякається, патякається* чи *жебонить* (П. Сорока).

II. Складіть і запишіть два речення із синонімами до дієслова *говорити*.

426 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. За потреби скористайтеся перекладним словником. Підкресліть дієслова як члени речення. Що означають ці дієслова – дію чи стан предмета?

1. Діти удивились несподіваному появленню гостей и смотрели на них **широко** раскрытыми глазами. 2. Иногда художника сравнивают с пчелой, собирающей* мед с множества цветов. 3. Анна мечтательным** взглядом глядела на далекие белые облака.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

*Собирающей – укр. яка збирає.

**Мечтательным – укр. мрійливим.

§ 48. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Про початкову незмінну форму дієслова, її будову та синтаксичну роль

ПРИГАДАЙМО. Яку назву в російській мові має неозначена форма дієслова? Чому цю форму так називають?

427 Порівняйте неозначені форми дієслів в українській та російській мовах. Зробіть висновок про особливості будови таких форм в обох мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
читать	читати, читать
нести	нести
помочь	допомогти

Лексичне значення

Неозначена форма дієслова (інфінітив) (рос. неопределённая форма) – це початкова незмінна форма дієслова, яка означає дію або стан предмета узагальнено, без вказівки на час, особу, рід, число. Відповідає на питання *що робити? що зробити?* **НАПРИКЛАД:** *Буду мріяти й жити на крилах надій...* (Д. Луценко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Неозначену форму має кожне дієслово.

Будова

Неозначена форма дієслова має наприкінці суфікс **-ти(-ть)**. **НАПРИКЛАД:** *малюва^{ти}, малюва^{ть}*. Наприкінці деяких дієслів у неозначеній формі після суфікса **-ти (-ть)** може бути суфікс **-ся(-сь)**. **НАПРИКЛАД:** *плаката^{тис}я, гратис^ь*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Неозначена форма дієслова не має закінчення, навіть нульового.

428 І. Спишіть фразеологізми, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки дієслова в неозначеній формі. Позначте суфікси дієслів.

Глека ..., раки ..., п'ятами ..., у рот води ..., ніде голці ..., мало каші ..., як у воду ...

ДОВІДКА. Пекти, впасти, наживати, побити, набрати, дивитися, з'їсти.

II. Розкрийте значення кожного фразеологізму. Замініть фразеологізми (де можливо) дієсловом-синонімом у неозначеній формі.

429 I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому п'ять дієслів у неозначеній формі. На які питання вони відповідають?

ДОПОМАГАЄ СУПУТНИК

Польоти в космос можна вважати **вершиною** успіхів науки і техніки.

Уперше в світі за допомогою супутника вдалося побачити земну кулю безпосередньо з космосу. Завдяки цьому приладу створено й систему всесвітнього телебачення. Він допомагає оцінювати лісові ресурси, стан посівів, виявляти лісові й **степові** пожежі. За **відхиленням** супутника від заданої траєкторії можна відкривати могутні поклади **корисних** копалин* як на суші, так і під товщею океану. Інформація із супутника дуже допомагає синоптикам (*З довідника*).

*Копáлини – рос. ископаемые.

II. Поясніть написання виділених слів. Запишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть дієслова в неозначеній формі як присудки.

430 I. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) неозначена форма дієслова; 2) особове дієслово.

Насміятися, просився, екати, ароматизує, достукатись, дошкульав, автоматизувати, лукавити, асфальтують, екранізувати, колядувати, єдналися, одягатися.

Ключ. У виписаних словах підкресліть першу букву. З підкреслених букв прочитаєте продовження прислів'я «Яблуко від яблуні ...».

 II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичне значення виділених слів. Складіть і запишіть з кожним із цих слів речення.

Синтаксична роль

Дієслово в неозначеній формі може бути будь-яким членом речення, найчастіше – присудком. **НАПРИКЛАД:** 1. З вовками жити – (що це значить?) по-вовчому вити. 2. У мене не було бажання (якого?) заходити в будинок. 3. Денис виніс собаці (що?) їсти. 4. Хлопці присіли (для чого?) спочити.

431 Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Доведіть, що синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі визначено правильно. Поставте усно питання до підкреслених членів речення.

1. Учиться всегда пригодится. 2. Быть грозе великой! 3. Я попросил друга помочь. 4. У меня возникло непреодолимое* желание прилечь. 5. Я пошёл прогуляться.

**Непреодолимый* – укр. непереборний, непоборний.

432 I. Спишіть, розкриваючи дужки й дотримуючись милозвуччя при вживанні суфіксів -ся, -сь. Обґрунтуйте свій вибір.

Повернути(ся,сь) о шостій годині; зустріти(ся,сь) недалеко від школи; підняти(ся,сь) вгору; свято закінчило(ся,сь) увечері; пройти(ся,сь) вулицею; хапати(ся,сь) обома руками.

II. Виділені слова розберіть за будовою.

§ 49. ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Про дієслова першої, другої та третьої особи, їхні морфологічні ознаки й роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Які є особові займенники?

433 Порівняйте виділені дієслова. На які питання вони відповідають? Яке з них має закінчення, а яке – не має? Зробіть висновок, яке дієслово вжито в неозначеній формі, а яке – в особовій. Чим відрізняються ці дві форми?

1. Треба **косити** траву. 2. Батько **косить** траву.

**Категорія
особи**

В українській мові, як і в російській, розрізняють три особи дієслова.

Особа	Однина	Множина
1-ша	слухаю	слухаємо
2-га	слухаєш	слухаєте
3-тя	слухає	слухають

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорія особи дієслова тісно пов'язана з категорією особи займенника (*читаю* – *я читаю*; *читаєш* – *ти читаєш*).

Морфологічні
ознакиСтилістичні
особливості

Особові дієслова змінюються за **особами** (у теперішньому та майбутньому часі), **родами** (у минулому часі), **числами**, **часами**.

У реченні особові дієслова є **присудками**.

У **розмовному** та **художньому** стилях мовлення можуть вживатися дієслівні форми третьої особи однини без особових закінчень і суфіксів: *біга, зна, доганя*.

434 I. Змініть дієслова за особами в однині та множині. Виділіть особові закінчення.

Пишу, малюю.

II. З одним дієсловом (на вибір) у формі 2-ї особи однини складіть і запишіть речення. Підкресліть дієслово як член речення.

435 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Поясніть, що означає вислів «тримати камінь за пазухою».

КАМІНЬ ЗА ПАЗУХОЮ

Були собі двоє селян – Молодий і Старий. От запросив Старий селянин Молодого в гості.

Прийшов Молодий селянин до сусіда. Правою рукою тисне сусідову руку, вітається, а ліву за пазуху сховав: камінь тримає. Бачить Старий селянин камінь за пазухою в Молодого, та **мовчить**. Посадив він гостя за стіл...

– Пригощуй тебе медом, – каже Старий селянин. – Але ж тільки звичай у нас такий. Із дїжки дорогому гостеві наливають меду в тарїлку, і він бере тарїлку й несе до рота обома руками. Як совість у гостя чиста – жодна крапля меду не розїллється.

Поблїд Молодий селянин, та що поробиш – звичай. Налив Старий повну тарїлку меду, поставив перед сусїдом. Вийняв Молодий селянин лїву руку з пазухи, ледве хотїв доторкнутися обома до тарїлки, а камїнь вислизнув з-під сорочки, упав і розбив тарїлку з медом.

Ось що буває, коли тримаєш камїнь за пазухою (За В. Сухомлинським).

II. Випишіть з тексту особові дієслова теперішнього часу. Зазначте в дужках число та особу кожного з них.

III. Доберіть усно синоніми до виділених дієслів.

436 І. Прочитайте міні-усмішки, які складаються лише з дієслів. Чи допомагає нагородження дієслів передати динамізм дії?

МОЯ ЯБЛУНЬКА

Побачив. Зрадив. Купив. Приніс. Викопав. Посадив. Полив. Доглядаю. Чекаю. Зацвіла. Милуюся. Достигли. Пригощаю.

БАБУСЯ

Находилася. Наробилася. Стомилася. Прилягла. Задрімала. Заснула.

II. Напишіть міні-усмішку, яка складалася б лише з особових дієслів на одну з таких тем: «Смачна картопелька», «Я посадив», «Святковий пиріг», «Цікава книжка». З'ясуйте, хто з ваших однокласників використав найбільшу кількість дієслів.

437 І. Замініть словосполучення одним дієсловом у відповідній особі та числі. Доберіть до цих дієслів іменники й запишіть утворені словосполучення.

ЗРАЗОК. *Запускає в друк – друкує; друкує на принтері.*

Висловлює прохання, дав пораду, ішов в атаку, зробила зупинку, зробив операцію, сіють заново.

II. З двома утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення. Підкресліть дієслова як члени речення.

§ 50. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

Про те, коли не з дієсловами пишемо разом, а коли – окремо

438 Порівняйте написання виділених слів. Поміркуйте та зробіть висновок, чому ці слова пишемо по-різному.

1. Він **не** дочув моїх слів.
2. Старенький **не**дочував.

Пишемо окремо

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) **не** здебільшого пишемо **окремо**. **НАПРИКЛАД:** *не посіяв, не побачив, не дійшов.*

Пишемо разом

Разом пишемо **не** з дієсловами в таких випадках:

- якщо слово без **не** не вживається. **НАПРИКЛАД:** *нехтувати, неволити, незчутися;*
- у префіксі **недо-**, який означає неповноту, половинчастість дії. **НАПРИКЛАД:** *недовантажувати* (вантажити неповністю), *недочувати* (погано чути), *недосолити, недоплатити.*

Розрі-
няймо

Є дієслова з префіксом *до-*, перед якими вжито частку *не* для заперечення дії (*не дочув*). У таких випадках *не* з дієсловом пишемо окремо. **ПОРІВНЯЙМО:**

недоїдати – *не доїдати*
(голодувати) (залишати їжу на тарілці)

Значення
слова

Із чотирма дієсловами *не* пишемо разом або окремо залежно від їхнього значення:

- *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не змогти);
- *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти);
- *непокоїтися* (турбуватися) і *не покоїтися* (не бути похованим);
- *нестямитися* (втратити самовладання) і *не стямитися* (не повернутися до свідомості).

ОРФОГРАМА

Не з дієсловами

439 I. Спишіть речення. Підкресліть і поясніть орфограму «**Не** з дієсловами».

1. Смутки і турботи* непокоїли людей ночами і на самоті (Ю. Тис).
2. Як не казав ти правду вчора, то не повірять і сьогодні (Д. Білоус).
3. Я ненавиджу рабства кайдани (П. Грабовський).
4. Рідна мати моя, ти ночей не доспала (А. Малишко).
5. Краще недосолити, ніж пересолити (Нар. творчість).

**Турбота* – рос. *беспокойство*.

II. Доберіть антоніми до виділеного слова.

440 Перебудуйте подані речення так, щоб у них заперечувалася відповідна дія. Утворені речення запишіть.

1. Виставу додивилися до кінця.
2. Тарас повернувся додому вчасно.
3. Я вчора дописав листа.
3. Ми славили переможців.
4. Робітники допекли хліб.
5. Мати дошила сорочку.
6. Мене допустили до екзаменів.

441 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому реченні *не* з дієсловом пишемо разом, а в другому – окремо.

1. Після купання в холодній морській воді Сергій сильно **нездужав**.
2. Після роботи в саду дідусь уже **не здужав** і води принести.

442 I. Запишіть дієслова у дві колонки залежно від написання з *не*: 1) разом; 2) окремо. Обґрунтуйте написання.

Не/прийти, не/навидіти, не/дістати, не/здужати (хворіти) не/волити, не/славити (ганьбити), не/славити (не прославляти), не/долюблювати, не/дочувати, не/переоцінити, не/хтувати, не/переживати, не/добачити, не/добачати.

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Складіть і запишіть речення з одним словом кожної колонки (на вибір).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно розрізняти заперечне слово *немає* (його можна замінити формою *нема*) і дієслово *не має* (не володіє, не є власником).

ПОРІВНЯЙМО:

Сергійко не має книжки.
(рос. не имеет книги)

У Сергійка немає книжки.
(рос. нет книги)

443 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова як члени речення. Поясніть написання *не* з дієсловами.

1. Без хліба (не)має життя. 2. У класі (не)має картин. 3. Учень (не)має книжки. 4. На клумбі (не)має гладіолусів. 5. У портфелі (не)має олівця. 6. Він (не)має завдання. 7. Ранньої осені ще (не)має снігу. 8. У зоопарку (не)має бегемота. 9. Думка (не)має кордонів.

444 Перебудуйте подані речення так, щоб *не* з дієсловами писалося окремо, якщо воно написано разом, або разом, якщо воно написано окремо.

1. У дівчинки немає велосипеда. 2. Тато не має вільної хвилини. 3. У вірності немає ціни. 4. Мене познайомили з хлопцем, у якого немає поганих звичок.

 445 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Висловіть свої міркування стосовно такого твердження: «На грубість потрібно відповідати грубістю». Чи вдалося вам або вашим однокласникам обійтися без дієслів із часткою *не*?

446 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки при звертаннях. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «*Не* з дієсловами».

1. (Не)бачив я подібної краси, хоч обійшов із краю в край планету (*Д. Луценко*). 2. Людей багато, а друзів (не)має (*Нар. творчість*). 3. На стернях, прислухаючись до перелітних птахів, (не)покоїлися гуси (*М. Стельмах*). 4. (Не)плач Українонько (не)плач, (не)надривай сльозою ліри (*Т. Севернюк*). 5. У чужому оці й порошинку бачить, а в своєму й сучка (не)добачає (*Нар. творчість*).

II. Визначте в першому реченні рід, число, відмінок іменників та прикметників.

- 447** *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть і розіграйте із сусідом по парті діалог (6–8 реплік) за поданою ілюстрацією, використавши не менше трьох дієслів з не.

З. Серебряков. За сніданком

- 448** Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок потрібні за змістом дієслова з довідки. Опишіть життєві ситуації, за яких можуть бути використані чотири з поданих крилатих висловів (на вибір).

З поганої трави доброго сіна не ...; у лісі бути, а дрів не ...; дозріла ягода збирачів довго не ...; сам ..., як здоров'я позбувся; брехня як не ..., то випередить; чого сам не ..., того й іншому не чини; не ... криниці, бо схочеш водиці; не ... ученого їсти хліба печеного.

ДОВІДКА. Брудни, наздожене, виходить, бачити, вчи, незчує-ся, любиш, чекає.

§ 51. ВИД ДІЄСЛОВА

Про дієслова доконаного й недоконаного виду, а також про засоби творення видових пар

- 449** Порівняйте дієслова двох видів. Які з них відповідають на питання *що зробити?*, а які – *що робити?* Чому, на вашу думку, ці два види дієслів мають такі назви?

Доконаний вид

написати
пролетіти
збудувати

Недоконаний вид

писати
летіти
будувати

Вид дієслова

Розрізняють дієслова *доконаного* і *недоконаного* виду (рос. совершенного і несовершенного).

Дієслова доконаного виду	Дієслова недоконаного виду
Означають дію, завершену в минулому, або дію із вказівкою на її завершеність у майбутньому. Відповідають на питання що зробити? (що зробив? що роблю? що зробиться?)	Означають незавершену дію, без вказівки на її результат у минулому, теперішньому чи в майбутньому. Відповідають на питання що робити? (що робив? що роблю? що буду робити? що робиться?)
<i>списати, списав, спишу, спишеться</i>	<i>писати, писав, пишу, писатиму, пишеться</i>

Видові пари

Дієслова доконаного і недоконаного виду складають **видові пари**. **НАПРИКЛАД:** *робити – зробити; лишати – лишити*.

Деякі дієслова не мають видових пар, а бувають тільки доконаного або недоконаного виду. **НАПРИКЛАД:** *ходити, мислити* (недоконаного виду); *натерпітися, насидітися* (доконаного виду).

Окремі видові пари дієслів мають різні основи. **НАПРИКЛАД:** *говорити – сказати, шукати – знайти, ловити – піймати, брати – взяти*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорія виду притаманна всім формам дієслів.

450 Прочитайте речення. Доведіть, що в першому з них ужито дієслова лише доконаного виду, а в другому – лише недоконаного.

1. Аж он каштан упав на стежку, колючий **скинув** кожушок (Д. Білоус).

2. Місяць у шибки **бризкає**, **шепче** за вікнами сад (Д. Черупний).

451 1. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Увібрати, свистіти, дописувати, кинути, одягати, злетіти, зайти, діставати, спати, вмитися, ридати, витягти, освітлювати, дарувати, спитати, знісати, довести, володіти.

що робить?
(недокон. вид)

що зробив?
(докон. вид)

Ключ. У кожному виписаному слові підкресліть другу букву. З підкреслених букв прочитаєте приказку.

II. З одним словом кожної колонки складіть і запишіть речення.

452 I. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має виписати фразеологізми з дієсловами доконаного виду, а інший – з дієсловами недоконаного виду. Зіставте свої записи.

Кинути якір, брати на буксир, кинутися в атаку, змотувати вудки, носа не показувати, повісити носа, народитися в сорочці, розв'язати язика, переливати з пустого в порожнє, давати жару, каламутити воду.

 II. Усно поясніть значення виписаних фразеологізмів. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Творення

Форма недоконаного виду дієслів вважається основною, оскільки від неї твориться доконаний вид.

ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ ДОКОНАНОГО ВИДУ

Засіб творення	Приклади
префікс	<i>зеленіти – позеленіти, летіти – злетіти</i>
суфікс	<i>смикати – смикнути, зігрівати – зігріти</i>
наголос	<i>винóсити – віно́сити, розріза́ти – розрі́зати</i>
чергування звуків	<i>перевозити – перевезти, зачіпати – зачепити, наголошувати – наголосити</i>

453 Визначте усно вид поданих дієслів. Назвіть засоби творення дієслів доконаного виду в кожній парі слів.

Розвивати – розвинути, прикрашати – прикрасити, склі́кати – скліка́ти, споруджуємо – спорудимо, розкі́дати – розкида́ти, зупинятися – зупинитися, вивершувати – вивершити, копати – скопати.

454 Утворіть від поданих дієслів недоконаного виду дієслова доконаного виду, використовуючи префікси або суфікси. Запишіть видові пари, виділіть суфікси й префікси, якими різняться дієслова кожної пари.

ЗРАЗОК. *Кидáти – кинúти.*

Чесати, пекти, малювати, пиляти, терти, їхати, носити, розвивати, ступати, прибувати, розписувати, лишати, звикати.

455 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях сполучник *і* з'єднує однорідні члени речення, а в якому – частини складного речення? Підкресліть граматичні основи.

1. Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку що прямує в осінь (М. Боровко). 2. Хтось бабине літо розвісив на ґанку і посаг для осені тче (М. Боровко). 3. Осіння пошта вчора **принесла осінній** лист що ходить без конверта (Є. Гуцало). 4. Засипають поля облітає гілля і садами по жовтому листі їде осінь в багровім намисті (В. Сосюра). 5. А листя ніжно падало в траву шукало там і затишку й спочинку (Л. Завіщана).

II. Над кожним дієсловом скорочено надпишіть його вид (докон., недокон.).

III. Обґрунтуйте написання виділених слів.

§ 52. ПЕРЕХІДНІ ТА НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА

Про дієслова, які означають дію, спрямовану на якийсь предмет, та про особливості вживання цих слів

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають іменники в знахідному відмінку?

456 Порівняйте дієслова в колонках. Які з них вимагають при собі іменника в знахідному відмінку без прийменника? Зробіть висновок про особливості перехідних дієслів. Чому їх так називають?

Перехідні дієслова

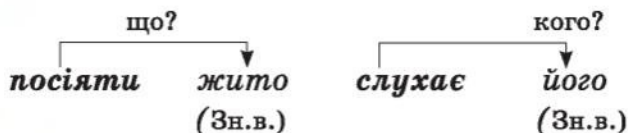
нести квіти
бачити дорогу
зустріти друга

Неперехідні дієслова

прийти з квітами
ходити дорогою
зустрітися в школі

Перехідні

Дієслова бувають перехідними або неперехідними. **Перехідні дієслова** означають дію, яка спрямована на будь-який предмет. Вони вимагають при собі **іменника** або **займенника** в знахідному відмінку без прийменника. Від перехідних дієслів можна поставити питання – *кого? що?* **НАПРИКЛАД:**

Неперехідні

Неперехідні дієслова означають дію, яка не переходить на інший предмет (означають стан, рух, положення в просторі). Вони не вимагають при собі іменника або займенника у формі знахідного відмінка без прийменника. **НАПРИКЛАД:** *шелестить, плавати, червоніє.*

До неперехідних також належать дієслова із суфіксом **-ся(-сь):** *вітатися, сміятись.*

457 I. Доберіть до дієслів (якщо можливо) іменники в знахідному відмінку без прийменника. Утворіть з кожної пари слів словосполучення і запишіть за зразком. Перехідними чи неперехідними є дієслова у ваших словосполученнях?

що?

ЗРАЗОК. Косити сіно.

Перевірити, сидіти, розповідати, зеленіти.

II. З одним утвореним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

458 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому дієслова першої групи вважаємо перехідними, а другої – неперехідними.

1. Побудувати, любити.
2. Ходити, зітхати.

459 Запишіть послідовно слова у дві колонки: 1) перехідні; 2) неперехідні.

Зволікати, тікати, списати, іржати, пізнавати, знітитися, купатися, ознаменувати, злітати, вносити, любитися, одягнутися, гасити, рипіти, з'єднати, зшити, оніміти, думати.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному слові другу букву. З підкреслених букв прочитаєте продовження прислів'я «У лиху годину».

460 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

1. На білу гречку впали роси, в(е,и)селі бджоли одгули, за-мовкло поле стоголосе в обіймах* золотої мли (М. Рильський).
2. На сонячних лісових гор(б,п)ках соло(д,т)ко пахло нагрітою стиглою полуницею, і теплий віт(е,и)рець здував з козельців шовковий пух (О. Донченко).
3. Колише радо яблуня у кроні тепло з(е,и)мне в долонях-п(е,и)люстках (М. Боровко).

* Обійми – рос. объ́ятия.

II. Над кожним дієсловом скорочено надпишіть, перехідне воно чи неперехідне (перех., неперех.). Обґрунтуйте свою відповідь.

Іменник
у Р.в.

При перехідних дієсловах іменник може вживатися й у формі **родового відмінка**. Це буває, якщо:

а) перед дієсловом є заперечна частка *не*: *не прочитав книжки, не помітив помилки, не чути пісень*;

б) дія переходить не на весь предмет, а на якусь частину. **ПОРІВНЯЙМО:**

Іменник у Р. в.	Іменник у Зн. в.
<i>зачерпнув води</i> (частину, а не всю); <i>випити молока</i> (частину, а не все)	<i>випив воду</i> (усю, яка була); <i>випити молоко</i> (усе, яке було в пакеті)

461 I. Прочитайте. Поясніть відмінність у значенні словосполучень кожної пари.

Насипати каші – насипати кашу; купити крупи – купити крупу; випити соку – випити сік; дістати хліба – дістати хліб.

II. Із словосполученнями однієї з пар (на вибір) складіть і запишіть речення.

462 Перебудуйте словосполучення, додаючи до дієслів заперечну частку *не*. Чи зміниться при цьому форма іменника? Запишіть словосполучення, усно вкажіть відмінки іменників.

ЗРАЗОК. *Пояснив правило – не пояснив правила.*

Пришив гудзик, виконав доручення, віддав наказ, переписав вправу, робить зарядку, читав повість.

Деякі перехідні дієслова залежно від контексту можуть уживатися як **неперехідні**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Речення з перехідними дієсловами	Речення з перехідними дієсловами, вжитими як неперехідні
<i>Андрій читає книжку.</i> <i>Аліна вишиває серветку.</i>	<i>З п'яти років Андрій читає.</i> <i>Аліна гарно вишиває.</i>

463 Складіть і запишіть по два речення з поданими дієсловами так, щоб в одному випадку дієслово було перехідним, а в іншому вживалося як неперехідне.

Читати, співати, малювати.

§ 53. ЧАСИ ДІЄСЛОВА

Про дієслова минулого, теперішнього та майбутнього часу, а також про вживання одного часу замість іншого

464 З'ясуйте, у якому реченні йдеться про дію, що відбувається в момент повідомлення про неї, у якому – до моменту повідомлення, а в якому – після повідомлення. Зробіть висновок про роль часових форм дієслова в мові.

1. Срібне павутиння літає в повітрі, снує свою дивну пряжу над перелазами (І. Цюпа). 2. Повернулися гуси додому, принесли з моря краплю солону (Г. Чубач). 3. Ніжність до полів і до дібров житиме у серці до загину (Р. Котик).

Часи

Дієслова можуть мати форму теперішнього, минулого або майбутнього часу. **ПОРІВНЯЙМО:**

Теперішній час (рос. настоящее время)	Минулий час (рос. прошедшее время)	Майбутній час (рос. будущее время)
співаю, слухаєш, чекає	співав, слухав, чекав	співатиму, слухатимеш, чекатиму

465 І. Спишіть речення, замінюючи неозначену форму дієслова особовим дієсловом у формі теперішнього, минулого чи майбутнього часу. Обґрунтуйте вибір часової форми.

1. Лиш на ранок **вгамувалися** грізні хвилі, (влягтися) на спочин вітер (Б. Комар). 2. Човни поминули поросле очеретом гирло, (випливти) на морське чистоводдя і, нап'явши вітрила, (попростувати) попід лівим берегом (Б. Комар). 3. (Писнути) десь спросоння синичка, і знову довкола запанувала тиша (Б. Комар). 4. Зайду в траву і (лягти) горілиць*... (Д. Луценко). 5. При березі тихім вода пробігала, у діток про літо купальне (питати) (П. Мовчан).

*Горілиць – рос. на́взничь.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

466 І. Розгляньте таблицю «Часи дієслова». Розкажіть про дієслова кожного часу: а) як змінюються; б) якого виду бувають; в) на які питання відповідають. Наведіть приклади.

II. Складіть і запишіть три речення з дієсловами минулого, теперішнього та майбутнього часу. Підкресліть ці дієслова як члени речення, визначте їхній вид, число, особу (якщо є).

ЧАСИ ДІЄСЛОВА

Час	Якого виду буває дієслово	За чим змінюється
Минулий	доконаного, недоконаного	за числами, родами (в однині)
Теперішній	недоконаного	за числами, особами
Майбутній	доконаного, недоконаного	за числами, особами

467 I. Прочитайте текст. Яким у тексті зображено кобзаря Остапа Вересая?

ОСТАП ВЕРЕСАЙ

Під гучні оплески в супроводі своєї дружини та композитора Миколи Лисенка з'явився Остап Вересай, кремезний, літніх років чоловік. На ньому була приношена свитина, дебелі, майже до самих колін ялові чоботи й блакитні шаровари та смушкова шапка, з якою він не розлучався навіть улітку. Чемно уклонившись шановному товариству, Остап Вересай присів на рипкий стільчик, витер спітніле обличчя, взяв з рук дружини свою вірну супутницю – кобзу, підладнав на ній струни і пробіг пальцями. Віртуозний* програш одразу ж відтворив в уяві присутніх картину розгніваної морської стихії... (За В. Скуратівським).

* *Віртуозний* – високомайстерний.

II. Побудуйте усно текст так, ніби дія відбувається зараз і ви є безпосередніми свідками виступу відомого кобзаря. Для цього замініть дієслова минулого часу дієсловами теперішнього часу.

468 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому дієслово доконаного виду не може мати форму теперішнього часу. Для цього пригадайте, у чому особливість дієслів доконаного виду.

Стилістичні особливості

Зі стилістичною метою може вживатися один час замість іншого.

Щоб наблизити до слухача події, надати розповіді більшої виразності, уживають теперішній час замість минулого. **НАПРИКЛАД:** *Приходжу я вчора додому і бачу диво.* Близьке майбутнє передають формами теперішнього або минулого часу, підкреслюючи впевненість у тому, що дія обов'язково відбудеться. **НАПРИКЛАД:** *Від'їжджаю через годину.*

469 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Підкресліть дієслова теперішнього часу, які позначають минулі або майбутні події. З якою метою один час ужито замість іншого?

1. Сегодня я встал **поздно**; **прихожу** к колодцу – никого уже нет (*М. Лермонтов*). 2. Прощай, любимый город, уходим завтра в море (*А. Чуркин*).

II. Порівняйте вимову і написання виділених слів в обох мовах.

470 I. Поміркуйте, що потрібно зробити для того, щоб зміст поданих речень співвідносився з минулим або майбутнім часом.

1. Сьогодні день дощовий. 2. Дмитро – учень музичної школи. 3. Трава на лузі зелена.

II. Чи можна речення *Собака – друг людини* доповнити дієсловом *був* або *буде*? Відповідь обґрунтуйте.

471 Напишіть твір-розповідь (6–8 речень) у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Пролісок пробив листочок торішній», «Щокою неба скочувались зорі». Розповідь ведіть про минулі події, але використайте декілька дієслів у формі теперішнього часу з метою наближення минулих подій до читача.

472 I. Прочитайте розповідь про морського ворона. Розкажіть, що вас найбільше вразило. Визначте тему й мікротеми прочитаного.

МОРСЬКИЙ ВОРОН

Крим – єдине місце в нашій країні, де є масове гніздування чубатого баклана. Зовнішність у нього досить похмура. За чорне оперення та хижацьку вдачу птаха ще називають морським вороном.

Баклани ніколи не полюють поодиноці, їх давнім звичаєм стали колективні облавні полювання. Оточать птахи табунець риби і женуть до берега. Завжди дотримуються виробленого тисячоліттями правила: пірнають за рибою по черзі, щоб косяк не міг втекти. Іноді той чи інший баклан так захопиться полюванням, що зовсім забуває про своє водонепроникне оперення. Бідолаха підмокає так сильно, що злетіти не може, до берега добирається плавом. Допливе, вибереться на сонечко, розгорне крила і так стоїть, перо сушить.

У Китаї, Японії, Угорщині приручених бакланів використовують у нелегкій праці рибалки (*За Л. Згуровською*).

II. Випишіть дієслова з тексту в дві колонки: 1) теперішній час; 2) майбутній час. За виписаними дієсловами усно перекажіть прочитане.

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

Нести́ – несемо́, несете́, несла́, неслі́, нести́му.
 Везти́ – веземо́, везете́, везла́, везлі́, везти́му.
 Вести́ – ведемо́, ведете́, велá, велі́, вести́му.
 Бігти́ – біжите́, біжимо́.
 Стоя́ти – стоїте́, стоїмо́.

§ 54. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Про особливості творення та змінювання дієслів теперішнього часу, а також про правопис *-ться, -ся* в кінці дієслів

473 Прочитайте. У якому реченні дієслова означають конкретну дію, яка відбувається в момент мовлення, а в якому – дію невизначеної тривалості, яка відбувається постійно? Зробіть висновок про різновиди значень форм теперішнього часу.

1. Гарбузи в'ю́ться поміж картоплею, спинаю́ться на вишні, перелазя́ть через тин (Є. Гуцало).
2. Усе міня́ється, оновлю́ється, рветься, усе в нові на світі форми переходить (П. Тичина).

Змінювання

Дієслова у формі теперішнього часу завжди **недоконаного** виду і можуть змінюватися за **числами** й **особами**.

ЗМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

Особа	Однина	Множина
1-ша	читаю, пишу стою, кричу	читаємо, пишемо стоїмо, кричимо
2-га	читаєш, пишеш стоїш, кричиш	читаєте, пишете стоїте, кричите
3-тя	читає, пише стоїть, кричить	читають, пишуть стоять, кричать

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У 1-й особі множини в кінці дієслів виступає **о**: *ходимо, говоримо, пишемо*. Форми без кінцевого **о** (*ходим, говорим, пишем*) допускаються лише в поезії та в розмовному стилі.

Теорія

Форми теперішнього часу творимо від дієслів **недоконаного** виду шляхом додавання до основи слова **особових закінчень**.

474 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому від дієслів першої групи не можна утворити дієслова у формі теперішнього часу, а від другої – можна.

1. Намалювати, пересідіти.
2. Малювати, сидіти.

475 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Один з вас має утворити й записати від поданих дієслів форми теперішнього часу 1-ї особи однини, а другий – 2-ї особи однини. Підкресліть букви на позначення звуків, які прочергувалися.

[г], [з] – [ж]
[к], [т] – [ч]
[х], [с] – [ш]
[д] – [дж]

Стерегти, берегти, пекти, просити, хотіти, в'язати, сидіти, ходити.

II. Одне з утворених дієслів (на вибір) змініть за особами в однині та множині. Виділіть особові закінчення.

476 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та доберіть заголовок. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.

У світі є бібліотека, що не має меж. Кожна країна в цій бібліотеці має свої полиці. Але матеріали, розміщені на них, не паперові, а електронні. Тобто зберігаються вони в пам'яті комп'ютерів, розташованих у всіх країнах світу. І, як ви вже здогадалися, зветься така бібліотека Інтернетом.

Отримати матеріали з будь-якого питання в цій мережі дуже просто. Як і в звичайній бібліотеці, беремо каталог, але не книжок і журналів, а каталог інформаційних ресурсів Інтернету – сайтів.

Якщо за допомогою каталогів ви не можете знайти потрібний сайт, звертайтеся до «помічників» – пошукових систем, що теж містяться безпосередньо в мережі. Сформулювавши їм запит у вигляді вислову з ключових слів або у вигляді речення, ви отримаєте перелік назв та адреси сайтів з питань, які вас цікавлять (За Б. Березінцем).

II. Випишіть особові дієслова теперішнього часу. Зазначте в дужках біля кожного з них особу, число, перехідність/неперехідність. Виділіть особові закінчення.

III. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

Правопис

Дієслова на **-ться** пишемо зі знаком м'якшення, а дієслова на **-шся** – без знака м'якшення.

ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо
смі^тсья
борешся

Вимовляємо
[см'ійéц':а]
[бóре"с':а]

477 I. Спишіть, вставляючи замість крапок, де це потрібно, знак м'якшення. Виділіть суфікси й закінчення. Обґрунтуйте орфограми.

Розбігаеш..ся, насміхаєш..ся, плещет..ся, усміхаєт..ся, відштовхуєш..ся, стелит..ся, розганяєш..ся, валит..ся, граєш..ся, хвалит..ся, розгойдуєш..ся, чіпляєт..ся, набираєт..ся, дивуєш..ся.

смієш^яборю^тсья

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією й розберіть за будовою.

478 Складіть і запишіть невеликий твір у публіцистичному стилі на тему «Скарби рідного краю», використовуючи дієслова у формі 2-ї особи однини теперішнього часу. За потреби скористайтеся лексичним матеріалом, поданим у довідці.

ДОВІДКА. Гордишся, усвідомлюєш, знаєш, бачиш, радієш, розумієш, відчуваєш, спостерігаєш, вивчаєш, надієшся, милуєшся, збагачуєшся, розвиваєшся.

479 I. Спишіть прислів'я, замінюючи неозначену форму дієслова, що в дужках, формою теперішнього часу. Усно визначте час, число, особу дієслів. Поясніть, як утворено форми теперішнього часу.

Нужда (вчити) людину, лозина – дитину; добра слава дома (лежати), а лиха по доріжці (бігти); двоє (сваритися) – третій (радіти); хай ми (мовчати), проте вчинки (радіти); хату руки (держати).

II. Поясніть значення крилатих висловів. Складіть усно та розіграйте за особами діалог (5–7 реплік), використавши одне або декілька з поданих прислів'їв.

§ 55. МИНУЛИЙ ЧАС

*Про змінювання дієслів у формі минулого часу,
а також про особливості їхнього творення*

480 Розгляньте зразки творення дієслів минулого часу. Які суфікси використано? На основі спостереження розкажіть про особливості творення форм минулого часу.

Ходити → ходив^в, ходила^а, ходило^{ло}, ходили^{ли}.

Будувати → будував^в, будувала^а, будувало^{ло}, будували^{ли}.

Творення

Форми дієслів минулого часу творимо від **основи інфінітива** за допомогою суфікса **-л-**, який у чоловічому роді змінився на **-в**. **НАПРИКЛАД:** *співати* – *співа^в*, *співа^{ла}*, *співа^{ло}*, *співа^{ли}*.

В окремих односкладових дієсловах з основою інфінітива на приголосний суфікс **-в-** зникає. **НАПРИКЛАД:** *нести* – *ніс*, *несла*; *везти* – *віз*, *везла*. Суфікс **-ну-** під час творення форм минулого часу також може зникати. **НАПРИКЛАД:** *мерз^{нути}* – *мерз*, *мерзла*, *мерзло*, *мерзли*.

Паралельні форми

Деякі дієслова мають **паралельні форми** – із суфіксом **-ну-** і без нього. **НАПРИКЛАД:** *сох* і *сох^{нув}*; *зів'яв* і *зів'я^{нув}*.

Змінювання

Дієслова минулого часу змінюємо лише за **числами**, а в однині – ще й за **родами**. За особами дієслова минулого часу не змінюємо. **НАПРИКЛАД:**

Однина			Множина
Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
чита ^в	чита ^{ла}	чита ^{ло}	чита ^{ли}
писа ^в	писа ^{ла}	писа ^{ло}	писа ^{ли}

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На особу у формах минулого часу може вказувати особовий займенник. **НАПРИКЛАД:** 1. **Я** розповів цікаву історію. 2. **Він** розповів цікаву історію. 3. **Ти** розповів цікаву історію.

481 I. Утворіть від дієслів усі можливі форми минулого часу й запишіть. Виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. *Мріяти* – *мрія^в*, *мрія^{ла}*, *мрія^{ло}*, *мрія^{ли}*.

Жити, *пекти*, *принести*, *приносити*, *підвезти*, *підвозити*.

 II. Прочитайте вголос утворені дієслова, правильно їх наголошуючи. За потреби скористайтеся орфоепічним словником.

482 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова у формі минулого часу як члени речення.

1. А дощ змивав із ос(е,и)ні рум(')яна (*Л. Демидюк*). 2. Вітер згинав д(е,и)рева, вив провулками, громом **перекочувався** по небу (*Ю. Тис*). 3. Руді дощі зб(е,и)ралися за лісом, як штурмовий ударний батальйон (*М. Боровко*). 4. Ранок **народивсь** у ро-

сах, у зелених буйнощах л(е,и)вад (О. Гончар). 5. На віях хмар застиг осінній дощик (М. Боровко). 6. Сонце сльозою упало за хмару (М. Боровко).

II. У виділених дієсловах позначте суфікси, усно визначте число та рід (в однині). Яке із цих дієслів утратило суфікс *-ну-*?

483 I. Утворіть від кожного інфінітива і запишіть паралельні форми дієслів минулого часу у формі чоловічого роду однини. Яка з паралельних форм є більш уживаною?

ЗРАЗОК. *Звикнути – звик, звикнув.*

Одягнути, поживкнути, мерзнути, бліднути, тиснути, щезнути, гаснути, замовкнути.

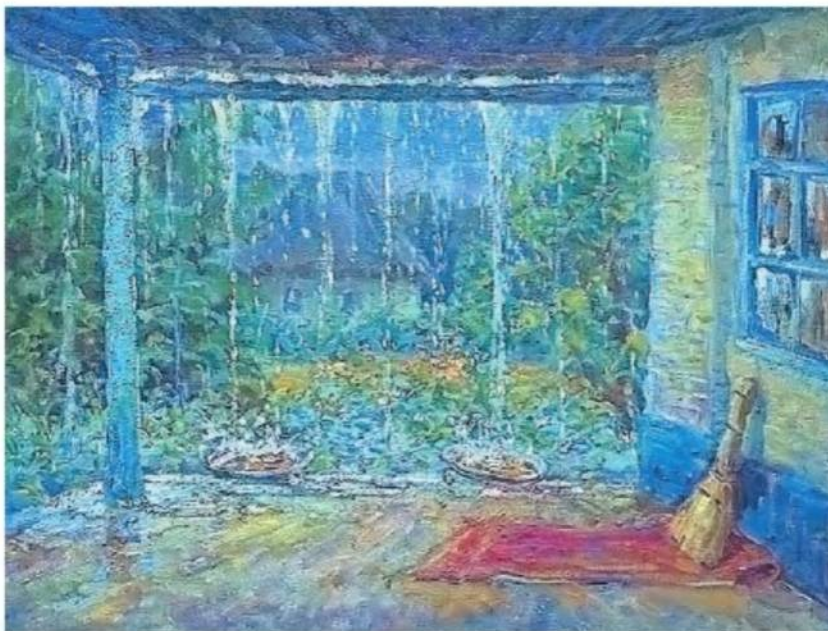
II. З двома утвореними дієсловами складіть і запишіть речення.

484 I. Прочитайте текст уголос, намагаючись інтонацією передати спокій, таємничість, захоплення тощо. Розкажіть, як починається дощ, що першим дає про нього знати. Якою стає природа після дощу?

ДОЩ

Ви чули, як наближається рівний і тихий дощ?

Отак сидиш у хаті, мати одчинила вікно, і знадвору повіває свіжістю, а ти слухаєш... Десь далеко, в невідомому світі, зачинається шум... І то ще не шум, а шепотіння землі, шерхіт сухої

Ю. Півень. Дош

трави, шелест поживклого листя. Ти прислухаєшся: невже багато спав і тобі шумить у голові? Ні, це вже садом іде неквапливий шум, іде до вікна і шумить у стіну – рівно, густо, заспокійливо, і пахне тихим дощем і тихими снами...

Ти сидиш заколисаний, а слух гострий – чуєш, як скрипить мокре дерево. Стихло муркотіння під вікном. Шум одійшов за хату...

Стріпнувся, глянув у вікно: немає вже дощу. І сонця немає, десь за хмарами. Але небо, димчасто-сіре, просвічується, воно підрожевлене захмарним вогнем, воно розсіває кремове світло. Від того світла блищать краплини дощу на мокрих стеблах (За В. Близнецем).

II. Знайдіть у виділених реченнях приклади вживання дієслів одного часу замість іншого. Чи надає цей художній засіб емоційно-експресивного забарвлення, виразності й невимушеності оповіді?

III. Випишіть три дієслова у формі минулого часу (на вибір). Розкажіть, як вони утворені, та визначте їхні граматичні ознаки.

 485 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть твір-мініатюру (5–7 речень) на тему «А за вікнами плаче дощ». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть 5 речень, об'єднаних темою «Весь світ у крапельці дощу». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. *Шуміти, дзвеніти, іти, капати, періщити, сіятися, мрячити, мжичити, накрапати, крапотіти, лити, стукати, ринути, шурхотіти.*

§ 56. МАЙБУТНІЙ ЧАС

Про три форми дієслів майбутнього часу, про особливості їхнього творення та змінювання

 486 Прочитайте. Знайдіть дієслова у формі майбутнього часу. Чи можна в них визначити число й особу? Чи можна змінити за особами виділене дієслово? На основі спостереження розкажіть про змінювання дієслів майбутнього часу.

1. Із слів борщу не зварити. 2. Укусить і губи сховає. 3. Що посієш, те й пожнеш. 4. Язик до Києва доведе.

Форми

Майбутній час дієслова може виражатися в трьох формах: простій, складній та складеній.

Форма	Як твориться	Приклади
Проста	Від дієслів доконаного виду за допомогою особових закінчень, які додаємо до основи інфінітива	<i>донести – донесу, донесеш, донесе, донесемо, донесете, донесуть</i>
Складна	Від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса <i>-м-</i> та особових закінчень, які додаємо до всього інфінітива	<i>берегти^мму, берегти^ммеш, берегти^мме, берегти^ммемо</i>
Складена	Від дієслів недоконаного виду за допомогою дієслова <i>бути</i> , яке приєднуємо до інфінітива та змінюємо за особами й числами	<i>буду їхати, будеш їхати, будемо їхати, будете їхати</i>

487 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому від першого дієслова можна утворити лише просту форму майбутнього часу, а від другого – складну і складену.

Узяти, брати.

488 I. Визначте вид дієслів. Від дієслів доконаного виду утворіть просту форму майбутнього часу, а від дієслів недоконаного – складну та складену форми. Запишіть.

ЗРАЗОК. *Учити* (недокон.) – *учитиму, буду вчити.*

Розказати, розказувати, обточити, обточувати, контролювати, ростити, виростити, визначати, визначатися.

II. Розберіть за будовою слова, які ви утворили від виділених дієслів.

Змінювання

Дієслова у формі майбутнього часу змінюються за особами й числами. **НАПРИКЛАД:**

Особа	Проста форма		Складна форма	
	Однина	Множина	Однина	Множина
1-ша	поорю	пооремо	оратиму	оратимемо
2-га	поореш	поорете	оратимеш	оратимете
3-тя	пооре	поорють	оратиме	оратимуть

Складена форма		
Особа	Однина	Множина
1-ша	буду орати	будемо орати
2-га	будеш орати	будете орати
3-тя	буде орати	будуть орати

489 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Утворіть особові дієслова у формі майбутнього часу та змініть ці дієслова за особами в однині й множині. Виділіть закінчення. Перевірте один в одного правильність виконання.

1. Шкодувати, пошкодувати. 2. Відчиняти, повідчиняти.

490 I. Перекладіть і запишіть дієслова українською мовою. Доберіть до кожного з них складну форму майбутнього часу. У дужках зазначте особу дієслова.

ЗРАЗОК. Буду петь – буду співати, співатиму (1-ша).

Будешь рассказывать, будет спать, будем купаться, будете искать, будут печь, будете просить, будешь рисовать.

II. З одним дієсловом у складній формі та з одним дієсловом у складеній формі складіть і запишіть по одному реченню.

491 Спишіть речення, ставлячи дієслова, що в дужках, у відповідній формі майбутнього часу. Виділіть у цих дієсловах суфікси та закінчення. Усно визначте особу та число.

1. Місто само (перетворювати) себе, (шукати) іншу нову якусь досконалість* (О. Гончар). 2. Ми любимо квіти дарувати, й коли (настати) слухний** час – все те, що хочемо сказати, букетик (висловити) за нас (Д. Білоус). 3. Гроза (нарвати) волошок в небі синіх і, сплівши із таких квіток вінок, твоє чоло (прикрасити), Україно, в вінок з небесних синіх волошок (Є. Гуцало). 4. Вічно (світити) над неозорим степом гаряче сонце, і вічно (колихатися) на щедрій землі під погожим вітром бронзові колоски (Д. Ткач).

*Доскона́лий – рос. соверше́нный.

**Слу́шний – рос. удо́бный, подо́ждящий.

492 Складіть і запишіть за мотивами картини Є. Лещенка «Підемо під квітами, полетимо над квітами» три речення з дієсловами у формі майбутнього часу.

Є. Лещенко. Підемо під квітами, полетимо над квітами

493 Спишіть речення, замінюючи дієслова минулого часу дієсловами у формі майбутнього часу. Підкресліть граматичні основи.

Десь далеко в Чорному яру шуміли весняні води, і той шум був із якимось особливим сердитим сичанням, ніби ті води заливали величезне кострище, що ніяк не хотіло заснути (Г. Тютюнник).

§ 57. ДІЄСЛОВА І ТА II ДІЄВІДМІН

Про дві дієвідміни дієслів, особливості дієвідмінювання та про написання *е(є)*, *и(ї)* в особових закінченнях

ПРИГАДАЙМО. Що таке закінчення?

Дієвід- міни

Дієслова теперішнього та майбутнього часу (крім складеної форми) за характером закінчень поділяють на дві дієвідміни (рос. *спряжение*) – першу й другу.

I дієвід- міна

До I дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-уть (-ють)**. **НАПРИКЛАД:** *ведуть, читають, пишуть*.

II дієвід- міна

До II дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-ать (-ять)**. **НАПРИКЛАД:** *стоять, кричать, лежать*.

ЗРАЗКИ ДІЄВІДМІНЮВАННЯ В ТЕПЕРІШНЬОМУ ЧАСІ

Особа	I дієвідміна		II дієвідміна			
	Однина	Множина	Однина		Множина	
1-ша	іду́ чую́	ідемо́ чуємо́	бачу́	клею́	бачимо́	клеїмо́
2-га	ідеши́ чуєши́	ідете́ чуєте́	бачиши́	клеїши́	бачите́	клеїте́
3-тя	іде́ чує́	іду́ть чу́ють	бачи́ть	клеї́ть	бача́ть	клея́ть

II дієвід- міна

Окрему групу становлять дієслова *бути, дати, їсти* та дієслова з основою на **-вісти** (*розповісти, відповісти* та ін.). Вони відрізняються своїми формами від інших дієслів. **НАПРИКЛАД:**

Особа	Однина			Множина		
1-ша	дам	їм	відповім	дамо	їмо	відповімо
2-га	даси	їси	відповіси	дасте	їсте	відповісте
3-тя	дасть	їсть	відповість	дадуть	їдять	відповідять

Від дієслова *бути* вживається тільки форма *є*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У 2-й особі однини дієслова *дати*, *їсти*, *відповісти* мають форму *даси*, *їси*, *відповіси* (без кінцевого *ш*).

494 Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) I дієвідміна; 2) II дієвідміна.

Освітлює, злазить, спалює, колядує, місить, вдарять, зволікаєш, дарують, кидає, дивиться, утихомирює, остерігається, колишуть, зіскочать, умієш.

Букви *є, и*

У закінченнях дієслів у формі 2-ї й 3-ї особи однини та 1-ї й 2-ї особи множини пишемо:

- букву *є(е)*, якщо це дієслово I дієвідмини;
- букву *и(і)*, якщо це дієслово II дієвідмини.

ПОРІВНЯЙМО:

I дієвідміна			II дієвідміна		
є	пишеш	працюємо	и	любиш	стоїш
	пишемо	працюєш		любимо	стоїмо
	пишете	працюєте		любите	стоїте

ОРФОГРАМА

Букви *є(е)*, *и(і)* в особових закінченнях дієслів

495 I. Прочитайте слова, а потім запишіть їх під диктовку вчителя. Написане уважно звірте з надрукованим. Виділіть особові закінчення дієслів.

Ходимо, несемо, везете, бачите, біжите, клеїмо, пишете, читаємо, дістаєшся, гоїмо, усміхається, квітуєте, пишашся, запрошуємо, переносимо, відроджується, просите.

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «Букви *є(е)*, *и(і)* в особових закінченнях дієслів».

 496 I. Спишіть, уставляючи замість крапок пропущену букву *в(є)* або *и(ї)*. Обґрунтуйте написання. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Мар..*те*, лет..*те*, вантаж..*ш*, тягн..*ш*, колиш..*мо*, перебор..*те*, ірж..*мо*, крич..*те*, жен..*мо*, кле..*те*, мел..*мо*, регоч..*те*, притул..*мо*, майстру..*ш*, город..*мо*, перепрошу..*мо*, рознос..*мо*, раді..*ш*, полет..*мо*.

II. Виділене слово змініть за особами в однині й множині.

497 I. Запишіть прислів'я, замінюючи дієслова, що в дужках, відповідною особовою формою теперішнього чи майбутнього часу. Підкресліть орфограми в особових закінченнях дієслів. Поясніть значення прислів'їв.

1. Від своєї тіні не (сховатися). 2. Кожний цвіт на своєму стеблі (розпускатися). 3. П'ять днів ти (робити), а два (відпочивати). 4. Кожен звір своєї стежини (триматися). 5. Думай не думай, а вище себе не (пригнути). 6. І каші ми не (хотіти), і по воду не (піти).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в другому прислів'ї.

 498 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Розкажіть, чи доводилося вам бути свідком життєвої ситуації, за якої можна було б використати вислів «І каші ми не хочемо, і по воду не підемо». Чи можна з людьми, яких характеризує це прислів'я, мати важливу справу?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У дієсловах II дієвідміни після **губних** приголосних у кінці основи в 1-й особі однини й 3-й особі множини з'являється [л']. **НАПРИКЛАД:** *ловити* – *ловлю*; *топити* – *топлю*; *ломити* – *ломлю*.

499 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Один з вас має виписати дієслова I дієвідміни, а другий – II дієвідміни. Доберіть до своїх дієслів і запишіть форми 1-ї, 2-ї та 3-ї осіб однини теперішнього часу. Перевірте один в одного правильність виконання.

Любити, терпіти, писати, колихати.

 500 Запишіть словосполучення українською мовою. За потреби скористайтесь перекладним словником. Порівняйте вимову й написання дієслів в обох мовах.

Работаем вместе, стоишь рядом, пишешь красиво, хотим учиться, говоришь тихо, посеем пшеницу, громко кричим.

 501 Уявіть себе письменником-фантастом. Розкажіть, яким буде ваше місто (село) чи школа через сто років. Використовуйте дієслова у формі майбутнього часу.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Людина являється другом природи	Людина є другом природи

§ 58. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ. ДІЄСЛОВА ДІЙНОГО Й УМОВНОГО СПОСІБІВ

Про три способи дієслова, особливості їхнього творення та вживання в мовленні

502 Порівняйте слова трьох колонок. У дієсловах якої з них можна визначити час – теперішній, минулий чи майбутній? Чи дієслова всіх колонок можна змінити за числами?

Дійсний спосіб	Наказовий спосіб	Умовний спосіб
достигає зацвітуть	напиши розгляньмо	повернувся б підняв би

Способи

В українській мові, як і в російській, дієслова можемо вживати в трьох способах (рос. наклонениях): дійсному, умовному, наказовому.

Дійсний спосіб

Дієслова дійсного способу (рос. изъявительного наклонения) означають реальну дію, яка відбулася, відбувається чи відбуватиметься, і відповідають на питання *що робить? що буде робити? що робив? що зробив? що зробить?* **НАПРИКЛАД:** *Знов на землю упало листя і на травах зашерхли роси* (М. Боровко). Лише дієслова дійсного способу мають форми теперішнього, минулого та майбутнього часу.

Умовний спосіб

Дієслова умовного способу (рос. условного наклонения) означають дію не реальну, а тільки бажану або можливу за певних умов і відповідають на питання *що робив би? що зробив би?* **НАПРИКЛАД:** *Хотів би я садом шуміти над сном безтурботним твоїм* (В. Сосюра). Дієслова умовного способу змінюються за числами і родами (в однині).

Наказо-
вий
спосіб

Дієслова наказового способу (рос. повелительного наклонения) виражають прохання, побажання, наказ, пораду, заклик до виконання дії та відповідають на питання *що роби? що зроби? що зробимо?* тощо.
НАПРИКЛАД: *Ходімо в ліс осінній як на свято, ходім на карнавал в осінній ліс* (Є. Гуцало).

Дієслова наказового способу змінюються за **числами й особами**.

503 Запишіть послідовно дієслова в три колонки: 1) дійсного способу; 2) умовного способу; 3) наказового способу.

Усміхнись, скочується, внесіть, понесли б, організовується, дочитаймо, даруватимуть, остудила б, спілкуймося, кажи, освітлюється, вносить, відчинив би, вмикайте, днювали б, дарували, тьмянів би, дивіться.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному слові другу букву. З підкреслених букв прочитаєте прислів'я, другою частиною якого є «... а зима намолотом».

504 І. Прочитайте виразно усмішку за особами. Знайдіть дієслова та визначте їхній спосіб. Чи дієслова всіх трьох способів використано автором?

ДОПИТЛИВИЙ СИН

– Чуєш, тату, – син питає, – що таке **хамелеон**?

– Відчепися, я не знаю, – каже **Филимон**.

– Чуєш, тату, ще спитаю. Що таке **аукціон**?

– Відчепися, я не знаю, – злиться **Филимон**.

Мати сердиться на хлопця:

– Ну чого ти пристаєш?

Батьку навіть у неділю відпочити не даєш.

– Не кричи, – говорить батько. – Я люблю балакати з ним.

Хай пита, чого не знає, а то виросте дурним.

П. Глазовий

II. Поясніть лексичні значення виділених слів та складіть з ними речення. Яке із слів є багатозначним?

Творення

Дієслова умовного способу творяться додаванням до форм минулого часу частки **би (б)**. При цьому після голосного вживаємо **б**, а після приголосного – **би**.
ПОРІВНЯЙМО: *співав би, співала б, співали б.*

Правопис

Частку **би (б)** з дієсловами пишемо окремо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні частка **би (б)** може стояти після будь-якого повнозначного слова. **НАПРИКЛАД:** *Коли б рибалки розчарувувались при кожній невдачі, давно б вони перевелись на світі* (Ю. Збанацький).

505 Перекладіть українською мовою і запишіть. Порівняйте творення форми умовного способу дієслова в обох мовах. Обґрунтуйте орфограму «Частка **би (б)** з дієсловами умовного способу».

Сходил бы, сходила бы, сходили бы, написал бы, написала бы, написало бы, написали бы, вернул бы, вернула бы, изучал бы, изучали бы.

506 I. Прочитайте прислів'я, поясніть їхнє значення.

1. Якби міг, у ложці води втопив би. 2. Якби знав, де впадеш, соломки підстелив би. 3. Косити б косив, та коли б хто косу носив. 4. Співала б риба, коли б голос був. 5. Якби та якби, то вирости б у роті гриби. 6. Він би робив, та в нього рукава болять.

II. Випишіть дієслова умовного способу, зазначте в дужках їхній рід, число. Не забудьте вписувати разом з дієсловами й частку **би (б)**.

507 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Поясніть, як ви розумієте прислів'я «Була б охота, піде на лад усяка робота».

508 Спишіть речення, замінюючи неозначену форму дієслова, що в дужках, особовими дієсловами у формі умовного способу. Поясніть написання частки **би (б)** з дієсловами.

1. (Бути) більше часу, Сергійко (прочитати) книжку. 2. Якби не дощ, Марина (піти) до лісу. 3. Рибалка (попливти), якби не вітер. 4. Гарно як довкола! (Бути) так завжди. 5. Маринка (працювати) до вечора, та почав здійматися вітер. 6. Коли тепло (прийти), гарні в садку (зацвісти) матіоли.

509 Чи мають дієслова умовного способу категорію часу й особи? Відповідь обґрунтуйте.

510 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте його тему й основну думку. Якими якостями наділений дідусь? Що він умів робити? Кому допомагав?

ДІДУСЬ

Скільки пам'ятає Сашко, дідусь був завжди в праці. Або копає горід, або косить, або колоду теше, або тин переплітає.

Розповідали односельчани – Сашко не раз чув: навіть у фронтових окопах, як забрали дідуся ще за царя в солдати, і там не міг усидіти без діла. У години затишшя видовбував з дерева ложки...

Допомагав дідусь не лише своїй численній родині. За поміччю до нього зверталось майже все село. Тому засклить вікно, тому вставить до грабель зубок, тому сапу нагострить, тому замінить у діжці клепку...

І він нікому не відмовляв, хіба що ледарям та гультьям... (За Б. Комарем).

II. Випишіть дієслова, що означають процеси праці. Визначте особу дієслів. Одне з дієслів у формі теперішнього або майбутнього часу (на вибір) змініть за особами в однині й множині та запишіть.

III. За виписаними дієсловами стисло перекажіть прочитане. Переказ запишіть.

§ 59. ДІЄСЛОВА НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

Про особливості творення дієслів наказового способу та про вживання одного способу дієслова в значенні іншого

ПРИГАДАЙМО. Які речення називають спонукальними?

511 Прочитайте дієслова. Поміркуйте, яке з цих дієслів має цікаву особливість – уживається в мові лише у формі наказового способу.

Доганяй, відбігай, стривай, перелазь, почекай.

Форми Дієслово в наказовому способі має різні форми.

ФОРМИ ДІЄСЛІВ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

Особа	Однина	Множина
1-ша	-----	крич імо , пробач мо
2-га	крич и , пробач и	крич іть , пробач те
3-тя	хай кричить, хай пробачить	хай кричать, хай пробачать

Теорія

Дієслова наказового способу 1-ї та 2-ї особи творимо від основи **теперішнього** часу за двома зразками:

- за допомогою закінчень **-и, -імо, -іть**. **НАПРИКЛАД:** пиши, пишімо, пишіть;
- за допомогою **нульового закінчення** та закінчень **-мо, -те**. **НАПРИКЛАД:** тримай , тримаймо, тримайте.

Дієслова наказового способу 3-ї особи однини та множини творимо описово – за допомогою спонукальної частки **хай (нехай)**, яку додаємо до форм 3-ї особи однини та множини дієслів теперішнього або майбутнього часу. **НАПРИКЛАД:** хай пише, хай пишуть, нехай прибіжить, нехай прибіжать.

512 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому дієслова першої групи вважаємо формами дієслів дійсного способу, а другої – наказового.

1. Кричимо́, пі́шемо, но́симо.
2. Кричі́мо, пиші́мо, носі́мо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові, на відміну від російської, форми наказового способу не утворюємо за допомогою частки **давайте**. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
давай петь	співаймо
давайте говорить	говорімо, говорім
пусть (пускай) поют	нехай (хай) співають
спой-ка	заспівай-но

513 Запишіть речення українською мовою. Підкресліть граматичні основи.

1. Давайте наденем лыжные костюмы и пойдём на прогулку.
2. Спойте, друзья! 3. Давайте прочитаем хорошо и выразительно.
4. Пусть говорят о твоих достижениях*. 5. Давайте напишем сочинение вместе. 6. Поезжай-ка ты домой!

*Достижения – укр. досягнення.

514 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з друзями граєтеся на спортивному майданчику. У цій ситуації часто доводиться користуватися дієсловами в наказовій формі. Вивчіть подані словосполучення, замінивши неозначену форму дієслова формою наказового способу.

Кидати м'яч, грати у вибивного, бігти до воріт, доганяти один одного, відпочивати дві хвилини, іти швидше, триматися міцно, робити колесо, бігти наввипередки, стрибати вище, подати обрúч.

515 I. Прочитайте прислів'я, поясніть їхнє значення. Які норми народної моралі в них відображено?

Не копай іншому яму, бо сам туди впадеш; вчи дитину не штурханцями, а хорошими слівцями; не називай сяким, бо станеш таким; з добрим дружись, а лихих бережись; уміймо вибачати ворогам нашим; друга шукай, а знайдеш – тримай; не кажи гош, поки не перескочиш.

II. Випишіть дієслова наказового способу, визначте їхню особу та число.

516 I. Утворіть від поданих дієслів усі можливі форми дієслів наказового способу. Запишіть слова, виділіть закінчення.

ЗРАЗОК. *Читаю* – читаймо, читай , читайте, хай читає, хай читають.

Телефоную, роздивляюся, перемагаю, лечу.

II. З трьома утвореними формами одного з дієслів (на вибір) складіть і запишіть речення.

517 I. Запишіть настанови для юнацтва у формі спонукальних речень, замінюючи для цього подані в дужках неозначені форми дієслова формами наказового способу. Підкресліть і обґрунтуйте орфограму «не з дієсловами». Поясніть, як ви розумієте кожну настанову.

ЗРАЗОК. (*Берегти*) *таємниці*. – Бережи таємниці.

НАСТАНОВИ ДЛЯ ЮНАЦТВА

1. Щодня (говорити) приємне трьом різним людям.
2. (Не скупитися) на «дякую» і «будь ласка».
3. (Ставитися) до всіх так, як хочеш, щоб ставилися до тебе.
4. Ніколи нічого (не робити) у гніві.
5. (Визнавати) свої помилки.
6. (Не братися) одразу за все.
7. (Знаходити) нових друзів, та (не нехтувати) старими.
8. Ніколи (не обманювати).
9. (Уміти) ввічливо відмовитися.

II. Сформулюйте у формі спонукальних речень і запишіть дві власні поради, яких, на вашу думку, мають дотримуватися шестикласники.

Буква ь

Знак м'якшення в дієсловах наказового способу в кінці слова та складу вживаємо тільки після букв на позначення м'яких приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н']. **НАПРИКЛАД:** *полізь*, *виходьте*, *погляньмо*. **АЛЕ:** *ріж*, *постав*, *повірте*.

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення в дієсловах наказового способу

518 Перекладіть українською мовою і запишіть. Підкресліть і поясніть орфограму «Знак м'якшення в дієсловах наказового способу».

Ешь, извини, позови, стань, посмотри, отрежь, насыпьте, делайте, выходите, посмотрите, посоветуйте, почисть, оставь, извините, взвесьте, замажь, не лезь, проверь, ляг, умножь.

519 І. Прочитайте веселі поради. Чому саме таку форму оповіді використав письменник? Чи поводитите ви себе так, як радить автор?

ЯК ПОВОДИТИСЯ В КІНО

Моя перша порада*: як тільки ви зайшли до кінозалу, негайно сядьте. Бажано на своє місце. Тоді зніміть шапку, скиньте пальто чи плащ і покладіть на спинку стільця, що попереду вас. Якщо товариш чи товаришка безцеремонно почне лягати на ваш одяг, зробіть йому (їй) зауваження. Бажано голосно. У кінозалі завжди треба розмовляти дуже голосно, бо інакше вас не почують.

Роздягнувшись і добре вмовстившись, лізьте до кишені. Своєї. Діставайте бутерброд (хліб із сиром чи ковбасою) і їжте. Добре до ковбаси з хлібом іде часник. Отож не забудьте прихопити із собою один-два зубчики. Коли ви не взяли бутерброда, то жуйте кекс, облизуйте морозиво або лузайте насіння. Соняшникове.

Як тільки на екрані з'являться титри, починайте читати. Теж голосно. Бажано так, щоб вас чули аж в останньому ряду. Читайте назву фільму, чиєї студії цей фільм, читайте, хто які ролі грає,

потім коментуйте всі події, що відбуваються на екрані (За О. Чорногузом).

*Порада – рос. совєт.

II. Випишіть дієслова наказового способу. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «Знак м'якшення в дієсловах наказового способу».

520 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть п'ять речень про необхідність дбайливого ставлення до природи, використавши дієслова наказового способу.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «Людина і природа». Використайте в тексті не менше трьох дієслів наказового способу.

Т. Яблонська. На лісовій галявині

Стилістичні особливості

Дієслова одного способу можуть уживатися в значенні іншого.

- Для пом'якшення тону наказу, прохання в значенні **наказового** способу виступають форми **умовного** способу або **дійсного**. **НАПРИКЛАД:** *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки?* (М. Коцюбинський).
- У значенні **дійсного** й **умовного** може вживатися **наказовий** спосіб. **НАПРИКЛАД:** *Другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай...* (Панас Мирний).
- Для висловлення наказу, прохання в категоричній формі у значенні **наказової** форми вживаємо **інфінітив**. **НАПРИКЛАД:** *Слухати команду!*

521 Прочитайте речення. Визначте дієслова наказового способу. У яких випадках категоричність мовлення пом'якшено, а в яких – посилено?

1. Обміряли б норми та повідомили б, хто переміг у цьому змаганні (О. Гончар). 2. Ви лягли б, мамо, спочити (Панас Мирний). 3. Королева Веселості плеснула в долоні і гукнула: «Спати всім, спати! До завтрашнього дня спати!» (В. Шевчук). 4. Перемогу не віддавати (О. Костенко). 5. Ти прочитаєш це оповідання і перекажеш його зміст (О. Костенко). 6. «Справді, хлопці, зайшли б ви в хату, погрілись», – сказав він (О. Гончар). 7. «Разом з населенням рухатися далі на німецькі окопи. Жодного пострілу» (О. Довженко).

522 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно в одному випадку висловити прохання категорично, а в іншому – пом'якшеним тоном. Запишіть кожне речення двічі: спочатку замінюючи дієслова наказового способу умовним (для пом'якшення наказу), а потім – неозначеною формою (для посилення категоричності наказу).

1. Відпустіть дітей додому. 2. «Їдь!» – сказав офіцер. 3. Купи кілограм цукру. 4. «Зачиніть двері», – сказав охоронець. 5. Іди працюй.

§ 60. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Про особливості дієслів, які означають дію без вказівки на особу, та про їхню роль у мові

ПРИГАДАЙМО. З чого складається граматична основа речення? Чи бувають речення з одним головним членом?

523 Прочитайте речення. Поміркуйте, чи можна пов'язати дії, позначені підкресленими дієсловами, з певними виконавцями. Чи можуть у таких реченнях бути підмети?

1. Вечоріло, зелені поля бралися туманом, а діброви – сизою синню (М. Стельмах). 2. Хотілося додому повернутись... (Д. Луценко). 3. Човна прибило до якогось півострова, порослого очеретом і травою (Г. Тютюнник).

Безособові дієслова

Дієслова, що означають дію без вказівки на діяча (особу чи предмет), називають **безособовими**.

Лексичне значення

Безособові дієслова **означають:**

- явища природи (*світає, підмерзає, розвидняється, смеркає*);
- стихійні явища (*замело, вигоріло, вимерзло*);
- фізичний і психічний стан людини (*трусить, нудить, не хочеться*);
- уявлення про долю людини, буття, існування (*не судилося, щастить, минулося*).

Граматичні ознаки

Безособові дієслова **не змінюються** за особами, числами, родами. Вони мають **форму 3-ї особи однини теперішнього і майбутнього часу та форми середнього роду однини минулого часу**.

Синтаксична роль

У реченнях безособові дієслова виступають у ролі **присудка**. Підмета в таких реченнях не буває.

524 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. У яких з них безособові дієслова означають явища природи, а в яких – фізичний і психічний стан людини?

1. Больного знобило всю **ночь**. 2. Дедушке не спится. 3. За **ночь** подморозило. 4. В **лесу** легко дышится. 5. Веет **весенней свежестью**. 6. Речку затигнуло* ледком.

*Затигнуло – укр. затигнуло.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

III. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Чому в цих реченнях немає підмета?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі особові дієслова можуть набувати безособового значення.
ПОРІВНЯЙМО:

Сполучення з особовим дієсловом	Сполучення з особовим дієсловом у безособовому значенні
<i>пахне хліб</i> <i>темніє море</i> <i>морозить холодильник</i>	<i>пахне хлібом</i> <i>темніє в хаті</i> <i>мене морозить</i>

525 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні члени речення. Які з них виражені безособовими дієсловами, а які – особовими в безособовому значенні?

1. Пахло свіжими яблуками сосною стружкою і березовим дьогтем (*В. Кучер*). 2. Дрімається. У лісі гуде свище блискає (*С. Васильченко*). 3. Навкруги посутеніло потемніло після сліпучої спеки (*О. Гончар*). 4. Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну дрібну мжу (*Г. Тютюнник*). 5. Довкола мене гриміло ревло клекотіло, мов у котлі (*І. Франко*). 6. Хомі й за вухом не свербить (*Л. Глібов*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

526 Перебудуйте подані речення так, щоб дієслова в них набули безособового значення. У ролі якого члена речення виступатимуть при цьому слова, що були підметами? Речення запишіть, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. У садку пахли свіжі яблука. – У садку пахло свіжими яблуками.

1. Звечора всі вулиці засипало листя. 2. Вітер розніс насіння. 3. З моря повіяв холодок. 4. У садку запахла свіжоскошена трава. 5. Тепло війнуло в розчинене вікно. 6. Уже третій день іде

дощ. 7. Пісок позаносив молоді посадки. 8. Грім струсонув зем-
лю. 9. Я не хочу кави.

527 Складіть і запишіть по два речення з кожним дієсловом так, щоб в одно-
му випадку воно було особовим, а в іншому – в безособовому значенні.

Пахне, тьмяніє, мрячить.

528 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть текст-опис за картиною (5–7 речень), викорис-
тавши безособові дієслова, що означають явища природи, стихійні явища.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть 4–5 речень за картиною, використавши безосо-
бові дієслова, що означають явища природи, стихійні явища.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
заспіваймо	давайте заспіваємо
думки збігаються	думки співпадають
брати участь	приймати участь
брати до уваги	приймати до уваги
вимкнути світло	виключити світло
класти руку на плече	ложити руку на плече
класти дітей спати	ложити дітей спати
завдавати шкоду	приносити шкоду
зволікати з роботою	затягувати роботу
повідомляти, оповіщати	давати знати

§ 61. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

Про те, як творимо дієслова, та про особливості їхнього розбору за будовою

ПРИГАДАЙМО. Які є способи словотвору?

529 Розгляньте зразки творення дієслів. На основі спостереження зробіть висновок, якими способами творимо дієслова.

за+бігати ← бігати
жарт+ува-ти ← жарт
по+легш+и-ти ← легший

Похідні дієслова

Похідні дієслова найчастіше творимо від основ дієслів, іменників, прикметників, числівників, рідше – від займенників, прислівників, вигуків.

Способи творення

Дієслова творимо трьома способами:

- **префіксальним:** летіти → долетіти, друкувати → надрукувати, холонути → охолонути, глянути → виглянути, кинути → вкинути;
- **суфіксальним:** обід → обідати, літо → літувати, білий → біліти, біліти, як → якати, охолодити → охолоджувати;
- **префіксально-суфіксальним:** земля → заземлити, смисл → осмислити, закон → узаконити, хапати → охопити.

530 Виконайте письмово словотвірний розбір дієслів.

ЗРАЗОК. Заволодіти ← володіти (префіксальний спосіб).

Дійти, червоніти, мандрувати, відшукати, відшукувати, збудувати, переписати, переписувати.

531 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Оберіть одне з дієслів. Утворіть від свого слова префіксальним способом якнайбільше нових дієслів і запишіть. Хто з вас утворив найбільше слів?

Носити, ділити.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Російським дієслівним суфіксам -ова-, -ева-, -ива-, -ыва-, -ствова-, -урова- відповідає український суфікс -ува- (-юва-). Російському префіксу из- (ис-) відповідає український префікс ви-, рідше – з- (с-).

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
зим ^о ва ^{ть}	зим ^у ва ^{ти}
из ^м ени ^{ть}	з ^м ини ^{ти}

532 Перекладіть і запишіть слова українською мовою, за потреби скориставшись перекладним словником. Виділіть суфікси і префікси. Порівняйте використані суфікси і префікси в словах обох мов.

Торговать, танцевать, протягивать, угадывать, учительствовать, фантазировать, раздумывать, изготавливать, измерять, исправлять, исключать, испортить, возвышать, вздрагивать.

533 Утворіть від поданих слів і запишіть дієслова, використавши один із суфіксів: *-а(-я-), -у-, -і-, -ува(-юва-)*. Суфікси виділіть.

ЗРАЗОК. *Зелений* → *зеленіти*.

Адреса, фотограф, обід, червоний, сідло, весло, ніч, салют, слабий, загадка, стріла, щастя.

534 I. Від поданих слів утворіть і запишіть дієслова за допомогою префікса *з-* (*зі-, с-*). Обґрунтуйте написання. Чи змінюватиметься при цьому вид дієслова?

Ходити, писати, шити, губити, топтати, кидати, ховати, фантазувати, єднати, сипати, чистити, брати, вести, косити, штовхнути, їсти, юрмитися, хотіти, куштувати, танцювати, грати.

II. З двома перехідними дієсловами складіть і запишіть два речення: перше – з однорідними членами, друге – із звертанням.

535 Утворіть усі можливі форми умовного, дійсного та наказового способів поданих дієслів. Виділіть формотворчі суфікси.

Дзвеніти, допомогти.

536 Прочитайте записані парами слова. Поміркуйте, з якою метою в українській мові вживають паралельні форми дієслів з префіксами *у-* і *в-*. Складіть і запишіть два речення із словами однієї пари (на вибір).

ввійти – *увійти*

вкрила – *укрила*

втихає – *утихає*

вміємо – *уміємо*

вчитися – *учитися*

всміхатися – *усміхатися*

Розбір дієслова як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (інфінітив).
3. Вид (доконаний, недоконаний).
4. Перехідне чи неперехідне.
5. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
6. Час (для дієслів дійсного способу).
7. Особа (для теперішнього і майбутнього часу).
8. Рід (для минулого часу в однині).
9. Число.

10. Дієвідміна (I, II).
11. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Вишивала мама татові сорочку, вибирала нитки ясні, мов живі (Л. Завіщана).

Вишивала – дієслово, початкова форма – *вишивати*, недоко-
наний вид, перехідне, дійсний спосіб, минулий час, жіночий рід,
однина, I дієвідміна, у реченні – присудок.

Зразок письмового розбору

Вишивала – дієсл., п. ф. *вишивати*, недокон. вид, перех.,
дійсн. спосіб, мин. час, ж. р., одн., I дієвідм., присудок.

537 Прочитайте речення. Випишіть дієслова, розберіть їх усно як частину мови. Розбір трьох з них запишіть.

1. Послухаймо вечір, послухаймо зірку, що закотилась у твої долоні (*Н. Грач*). 2. У вікно знадвору насторожено дивився темний осінній вечір (*О. Донченко*). 3. Заглядає ніч у вічі, в чорнім небі світять зорі (*М. Рильський*). 4. Намалюй мені ніч, коли падають зорі (*М. Петренко*).

§ 62. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІЄСЛОВО»

538 1. Прочитайте текст, визначте його стиль і тип мовлення. Назвіть тему тексту. З яким почуттям розповідає хлопчик про свого тата?

ТАТО

Є в мене тато, мама й менша сестра Оксана...

У тата стільки сили й терпіння, що їх вистачило б, як каже мама, на двох або й на всіх трьох. Він іще встигає й порибалити, і з'їздити на полювання, і в театр чи на стадіон піти, і мої домашні завдання щодня перевірити. Правда, я не раз переконував його позбутися хоча б цього, останнього, свого клопоту. Адже в мене, як і в нього, немає двійок. Та він чомусь не слухається.

Дивує мене інше.

Що б не зробив я чи Оксана – або надумаємо тільки зробити, – він неодмінно догадається. Чи то його мисливську рушницю зі стіни зніму, чи спінінга покручу, чи навіть тоді, як скажу, що йду в бібліотеку, а насправді на ковзанку збираюся гайнути.

– Я, – каже, – по ваших очах усе бачу. Мене не обдурите!

Г. Шабатура. Родина

І як він може все по очах бачити, коли в них нічогоїсінько не видно? Ми з Оксаною вже не раз заглядали одне одному в очі і в дзеркало дивилися – тоді, як шкоду зробимо. Ну й що ж, очі як очі.

Ні, по очах нічого ми не могли вгадати. Але ж тато якось відгадує!.. (Б. Комар).

II. Завдання до тексту.

1. Усно перекажіть прочитане від 1-ї особи, передаючи інтонацією почуття оповідача.
2. Випишіть дієслова в неозначеній формі, розберіть їх за будовою. Визначте спосіб творення похідних дієслів.
3. Випишіть два дієслова у формі умовного способу, змініть їх за родами та числами.
4. Випишіть не менше трьох дієслів (на вибір) у формі теперішнього часу. Визначте їхній вид, особу, число.
5. Випишіть два дієслова у формі майбутнього часу (на вибір). Доберіть до них усі можливі особові форми.
6. Знайдіть і обґрунтуйте орфограми «Не з дієсловами», «Букви в(є), и(ї) в особових закінченнях дієслів», «Частка би (б) з дієсловами умовного способу».

539 І. Прочитайте. Пригадайте прислів'я, за допомогою яких можна було б висловити основну думку запропонованих текстів. Поясніть, як ви розумієте сказане бабусею в першому тексті та чому тато (другий текст) поставив сина там, де хлопчик міг усе бачити.

1. Якось поверталася я зі школи й побачила на дорозі бабусю, яка не могла підняти відро з водою. Я їй допомогла, а вона сказала: «Спасибі твоєму батькові» (З. Васильцова).

2. Хулїгани чіплялися до жінки й ображали її. Неподалік проходив батько із сином-першокласником. Він поставив сина збоку і сказав: «Нікуди не йди, чекай». А сам пішов утихомирювати розбишак. Була бійка. Батько все ж розправився з негідниками. А малюк стояв і плакав. Він усе бачив (П. Білоусенко).

II. Знайдіть у текстах дієслова та запишіть їх у дві колонки: 1) перехідні; 2) неперехідні. Біля кожного дієслова скорочено напишіть його вид.

540 Напишіть невеликий твір-розповідь у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Моя родина», «Найдорожча у світі людина», «Мама і тато – два сонця крилатих». Уведіть у структуру тексту речення з безособовим дієсловом та спонукальне речення. Використайте прислів'я про тата й маму. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. Мати одною рукою б'є, а другою гладить; шануй батька й неньку – буде тобі все гладенько; за науку цілуй батька й матір в руку; які мама й татко, таке й дитячко; який куц – така й хворостина, який батько – така й дитина; нема того краму, щоб купити маму; молитва матері з dna моря рятує.

541 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієслово» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Часто помилково кажуть «Я вибачаюся». Так казати не можна, бо виходить, що людина вибачає саму себе. Правильно: *вибачте, пробачте, я перепрошую*. Так само не можна казати: «За ці слова треба вибачатися». Правильно: «За ці слова треба просити вибачення».

Дієслово *являтися* має такі значення: приходити куди-небудь; появлятися, показуватися десь; ставати наявним. Тому не можна казати: «Старостою нашого класу являється Когутенко». Правильно: «Старостою нашого класу є Когутенко»; «Парк є окрасою нашого міста».

* * *

Коли йдеться про те, що хтось уносить плату за щось, то вживаємо синоніми оплачувати або платити за. Наприклад: *оплачувати проїзд, платити за проїзд*. НЕправильно: *оплачувати за проїзд*.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Дієсловом є кожне слово в рядку

- А косити, косовиця, косять
- Б рятувати, допомагати, порятунок
- В стрибати, ходьба, бігти
- Г кричати, кричу, кричать

2. До одного виду належать усі дієслова в рядку

- А описати, виходити, їсти
- Б розмовляти, малювати, оберігати
- В штовхнути, прочитати, творити
- Г рубати, бачити, відстояти

3. До I дієвідміни належать усі дієслова в рядку

- А поважають, здобувають, працюють
- Б стоять, радять, бродять
- В звіряють, організовують, вчать
- Г скачуть, біжать, читають

4. Знак м'якшення на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

- А радят..ся, кин..те, поведеш..ся
- Б виріж..те, сходять..ся, веселит..ся
- В красует..ся, сміют..ся, стан..те
- Г учіт..ся, їд..мо, бореш..ся

5. Одного способу є всі дієслова в рядку

- А гукаємо, гукаймо, прийшов
- Б пишімо, повірмо, киньте
- В писав би, пишіть, пишемо
- Г летіло, летить, летіть

6. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Пусть торжествует вечный мир на земле!
2. Давайте жить дружно.

3. Принеси-ка ты воды.
4. Поезжай-ка ты домой.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку частину мови називають дієсловом? Назвіть форми дієслова.
2. Поясніть відмінність між дієсловами доконаного й недоконаного виду. Наведіть приклади.
3. Які дієслова називають безособовими? Наведіть приклади речень з безособовими дієсловами.
4. Що таке неозначена форма дієслова (інфінітив)? Наведіть приклади. Чим є кінцева частинка *-ти* в інфінітиві?
5. Поясніть, як творимо дієслова умовного й наказового способів. Чи можуть дієслова одного способу вживатися в значенні іншого? Наведіть приклади.
6. Що виражає категорія часу дієслів? Дієслова яких способів не мають форм часу?
7. Які дієслова належать до I дієвідміни, а які – до II? В особових закінченнях дієслів якої дієвідміни пишемо *у(ї)*, а якої – *е(є)*?
8. Назвіть три способи творення дієслів. Наведіть приклади.

Уявіть, що учням вашого класу доручили організувати й провести телегру «Граматичний брейн-ринг» на тему «Дієслово».

Проект

Час для підготовки – 1 тиждень.

Визначте режисерську групу, ведучих, експертів-мовознавців, дві-три команди гравців.

Обов'язки *режисерської групи*: розробка правил гри, підготовка оголошення про гру, облаштування студії, підготовка музичних пауз (хвилинок-цікавинок), виготовлення дипломів тощо.

Обов'язки *експертів-мовознавців*: підготовка пакета завдань для учасників гри (25–30 запитань), визначення правильності відповідей у ході гри.

Обов'язки *гравців*: добре опрацювати тему «Дієслово».

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть глядачів (учителів, класного керівника, директора школи, батьків, учнів паралельних класів).

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЧИ ІСНУЮТЬ МОВИ БЕЗ ДІЄСЛІВ?

У всіх мовах Східної та Південно-Східної Азії – китайській, в'єтнамській, бірманській, тайській, лаоській і багатьох інших – прикметники неможливо відрізнити від дієслів. Там значно простіше сказати «листя зеленіє», ніж «зелене листя».

Без іменників і дієслів немає жодної мови. Це вперше помітив і описав у книзі «Мова» французький учений Жорж Вандрієс. Не існує також мов без числівників, займенників, прислівників, сполучників (З посібника).

І ТАКЕ БУВАЄ

ДИВО ДИВНЕ

Є в мові дієслова, які здатні керувати аж шістьма іменниками водночас! Це абсолютний рекорд. Ось ці дієслова: *везти, вивезти, відвезти, завезти, звестити, навезти, надвезти, перевезти, підвезти, повезти, возити, відвозити, завозити, звозити, навозити, надвозити, перевозити, підвозити*.

Самотньо розташувалися дієслова, які не керують жодним іменником. Таких дієслів у сучасній українській мові небагато: *розвидняється, світає, вечоріє, смеркає* тощо. Їх нарекли безособовими.

Спробуйте сконструювати висловлення із шістьма іменниками, яких вимагає одне дієслово. **НАПРИКЛАД:**

НА ДОЗВИЛІ

Прочитайте вірш. Про яку цікаву особливість дієслів в українській мові в ньому йдеться?

Де, скажи, існує в світі мова
У пестливій формі дієслова?
Де ще від матінки-матусі
Ти почуєш: «Спатоньки-спатусі»?
Хоч у нас і кажуть, що невістка
Буцімто чужа у хаті кістка,

Та недавно ув одній господі
Чув таке я, що повірять годі:
Каже до невістоньки свекруня:
«Ти вже хочеш їстоньки, Віруню?».
Та, їй-право, незбагненна мова,
Лягідно-чарівно-загадкова.

Д. Білоус

УСМІХНІМОСЬ

– Скажи, Петрику, який це буде час, коли скажемо: я миюся, ти миєшся, він миється, – запитав учитель.

– Неділя, Миколо Петровичу! – відповів учень.

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

§ 63. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ

542 I. Прочитайте текст. Визначте тематичні речення та ключові слова. Дайте відповідь на запитання, сформульоване в заголовку.

ЧОГО ЯБЛУКА СТАЛИ КИСЛІ?

Мишкові й Дмитрикові захотілося чужих яблук. Гарячого липневого дня вони перелізли через низький тин саду. Вилізли на гіллясту яблуню та й їдять. Яблука ще не доспіли, але хлопчикам вони здалися солодкими.

Коли це в сад непомітно прийшов сусід. Він побачив Мишка й Дмитрика та й каже: «А чого це ви ховаєтеся на яблуні? Злазьте, нарвіть великих яблук, сідайте і їжте на здоров'я».

Хлопчики зашарілися від сорому, позлазили з яблуні. Привіталися із садівником, нарвали яблук, посідали на зеленій траві та й їдять. Але ті яблука стали кислими. Хлопчики аж очі позаплющували від оскоми (За В. Сухомлинським).

II. Виконайте завдання до тексту (усно).

1. Знайдіть у тексті по два іменники, прикметники, займенники й дієслова. Поясніть роль цих частин мови.
2. Укажіть засоби зв'язку речень у першому абзаці. Чи є з-поміж цих засобів займенник?
3. Складіть за змістом тексту одне речення з іменником у формі кличного відмінка (із звертанням).
4. Знайдіть у тексті дієслова теперішнього часу, ужиті в значенні минулого часу. З якою метою автор використовує цей стилістичний засіб?

5. Знайдіть речення з прямою мовою і перебудуйте його на речення без прямої мови. Чи залишилися у вашому реченні дієслова у формі наказового способу?

6. Стисло перекажіть прочитане.

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

543 Поясніть, як ви розумієте подані прислів'я. Складіть і запишіть невеликий роздум (5–7 речень) на тему одного з них. Використайте неозначену форму дієслова й означальний займенник.

1. Не одяг прикрашає людину, а добрі справи.

2. Із замуленого джерела води не нап'єшся.

544 I. Поставте іменники у формі кличного відмінка й запишіть. З одним іменником у цій формі складіть усно речення.

Олексій, Оленка, Віктор, Марія Петрівна, Сергій Григорович, директор, добродій, земля, друг, Дніпро, Україна.

II. Від виділеного іменника утворіть і запишіть чоловіче й жіноче ім'я по батькові.

545 Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання.

Екскурсант, чебрець, сторож, куц, прибій, гість, господар, любов, старість, подорож, мить.

546 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Що ви дізналися із цього тексту про метеликів, які поширені в Україні?

КРИЛАТІ МАНДРІВНИКИ

Серед метеликів є чимало мандрівників, які, мов перелітні птахи, відлітають зимувати в теплі краї.

Найкраще серед перелітних метеликів вивчені великі та яскраві монархи – мешканці США і Канади. Долаючи понад три тисячі кілометрів, вони летять восени в теплі краї. Частина з них зимує в Південній Каліфорнії. Там ростуть так звані метеликові дерева, на яких із року в рік і зимують монархи. Багато туристів приїжджає подивитися на цю красу. За кинутий у метеликів камінь або іншу шкоду, завдану їм, стягується великий штраф.

Серед метеликів, поширених в Україні, також є перелітні, наприклад чортополохівка. Виявилося, що ці світло-бурі, звичні в наших краях метелики восени збираються величезними зграями й відлітають за тисячі кілометрів, долаючи Середземне море та гори, щоб перезимувати в Африці (За Є. Гуменко).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).

2. Випишіть два словосполучення «іменник + прикметник». Запишіть у дужках рід, число і відмінок цих слів. Поставте питання від головного слова до залежного.

3. Утворіть і запишіть просту і складену форми ступенів порівняння двох прикметників з тексту (на вибір).
4. Знайдіть словосполучення з присвійним займенником. Складіть із цим словосполученням речення.
5. Розберіть за будовою виділені слова і визначте спосіб їхнього творення. Поясніть написання.
6. Знайдіть власні назви та поясніть їхнє написання.

547 Прочитайте вголос текст, чітко вимовляючи числівники. У якому відмінку їх ужито?

У плаванні чудові результати показують кити (до 40 км за годину), кальмари (до 55 км за годину), дельфіни (до 37 км за годину). Чемпіоном серед риб вважається риба-меч, яка розвиває швидкість до 135 км за годину. Серед жителів повітряного океану рекорд швидкості належить золотавому орлу (до 160 км за годину) (*З довідника*).

548 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

Печ(е,и)во, мороз(е,и)во, нож(е,и)чок, книж(е,и)чка, тін(н)ю, (не)милість, (не)щадний, матч(о,е)вий, дощ(о,е)вий, пари(з,жс)ький, бджолин(н)ий, здоровен(н)ий, (осінньо)зимовий, (міні)пекарня, (шести)денний, шіст(ь)десят, дев'ят(ь)сот, (ні)який, (будь)хто, будь(до)кого, пиш(е,и)ш, ход(е,и)ш.

549 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть вивчені орфограми.

1. В'їжджає в степ ч(е,и)рвоне літо на (не)загнуздан(н)ім коні (*В. Підпалій*). 2. Рої бджолин(н)і золоті над гречкою про літо дзвонять (*В. Підпалій*). 3. Краса благословен(н)ого спокою зійшла на нас в усій своїй красі (*І. Гнатюк*). 4. Заметена снігами хата ледь блимала (не)великими вікнами з-під сивих брів (*І. Цюпа*). 5. І серця жар, і племенистий зір я прон(е,и)су у всяку хуртовину всім (не)другам моїм наперекір (*А. Малишко*).

II. Хто швидше за інших знайде речення, у якому вжито чотири займенники? А речення з п'ятьма іменниками?

III. Підкресліть члени речення в першому реченні.

IV. Розберіть виділені слова як частину мови (письмово).

550 I. Прочитайте текст і опишіть усно зображене на ілюстрації. У чому краса свята Івана Купала?

ОЙ НА ІВАНА ТА Й НА КУПАЛА...

Свято Івана Купала, яке відзначають у липні, – одне з найкращих народних дійств.

Усім селом збиралися біля річки чи ставу. Парубки розпалювали багаття, а дівчата неподалік* закопували принесену з лісу

березову гілку, прикрашену квітами та стрічками**. Її називали Мареною.

Цього вечора кожному учасникові годилося перескочити через вогонь, щоб у такий спосіб очиститися від злих сил.

Після цього дівчата йшли до річки і пускали за течією по два віночки. На кожному з них мала горіти свічка. Якщо два віночки

А. Вишнеvsька. Свято Івана Купала

спливалися докупи, то вважалося, що їхня власниця скоро вийде заміж.

За народними віруваннями, обов'язково годилося на Купайла скупатися або бодай облитися джерельною водою – на щастя й здоров'я.

Найсміливіші хлопці йшли до лісу, щоб зірвати цвіт папороті. Кажуть, що вона цвіте в ніч із 6 на 7 липня. Хто її зірве, той одержить усі підземні скарби, розумітиме мову звірів (За В. Скуратівським).

*Неподалік – рос. неподалёку.

**Стрічка – рос. лента.

II. Уявіть, що ви з товаришем, який приїхав з-за кордону, вирішили піти на свято Івана Купала. Ваш товариш іде вперше, а тому просить розказати, що він зможе там побачити. Перебудуйте усно текст, замінюючи дієслова минулого часу дієсловами майбутнього часу.

551 *ПОСТІЛЮЙТЕСЯ.* Яке народне свято вам подобається найбільше? Чим саме?

552 Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Скористайтеся поданим нижче словничком.

Гуси перестали щипать траву, подняли головы. Первые капли дождя полоснули по лопухам кувшинок. Я едва успел набросить

на себя плащ, как туча прорвалась и обрушилась холодным ко-
сым ливнем. Серое небо глухо шуршало, серая вода в реке шипела
и пенилась. С треском лопались просечённые лопухи кувшинок.
Гуси замерли в траве, тревожно перекликались (По *Е. Носову*).

Словничок

Едвá – укр. ледь.

Лівень – укр. зліва.

Просечённый – укр. просічений.

Кувші́нка – укр. латáття.

Переклика́ться – укр. пере́гукуватися.

553 Відредагуйте усно речення. Слова яких частин мови вжито неправильно? Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Не мішайте мені виконувати домашнє завдання. 2. Слїдую-
чого тижня розпочнеться виставка картин. 3. Кожен батько й
мати переживають за своїх дітей. 4. Учитель дав завдання пере-
вести текст українською мовою.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

- За дітей *хвилюються*; важкий час *переживають*.
- Вчитися *заважають*; кашу ложкою *мішають*.
- Текст *перекладають*; бабусю через дорогу *переводять*.

554 Прочитайте текст. Чи помітили ви суржикові слова? Які слова вжито в не-
властивому їм значенні? Відредагуйте усно текст. За потреби скористайтеся від-
повідями в додатку.

Назар являється учнем п'ятого класу. Він старанно відноситься
до навчання, приймає участь у художній самодіяльності. На уро-
ках уважний, не мішає іншим, на любі запитання з підручника
може дати вірну відповідь. На слїдуючому занятті гуртка, яке від-
будеться через дві неділі, він виступить із цікавим повідомленням.

555 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог, можливий
в одній з описаних ситуацій. Використайте звертання та вставні слова.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що ви маєте 5 годин вільного часу в чужому місті. У пере-
хожого запитайте про визначні місця, заклад громадського харчування з типовим
місцевим меню, попросіть зробити позначки на карті.

ВАРІАНТ Б. На канїкулах ваш однокласник планує поїхати відпочивати до своєї
бабусі. Розпитайте в нього, де живе бабуся, яка там природа, як він буде проводи-
ти вільний час.

556 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які ваші плани на літні канїкули?

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

Тема 1. СПІЛКУВАННЯ І МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке спілкування і мовлення? 2. Які є правила успішного спілкування?

557 Уявіть, що ви тримаєте в руках кленовий листок. Складіть усно два описи листка (по 2–3 речення) відповідно до запропонованих ситуацій спілкування. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися в кожній із ситуацій?

СИТУАЦІЯ 1. На уроці природознавства потрібно розповісти про особливості листка, його функції.

СИТУАЦІЯ 2. На занятті літературної студії потрібно розкрити власне сприйняття листка.

558 ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ. Зорієнтуйтеся в ситуаціях спілкування і виберіть речення, найдоцільніше в кожній з них. Обґрунтуйте свій вибір. Хто буде адресатом вашого мовлення? Яким видом мовленнєвої діяльності ви скористаєтеся?

СИТУАЦІЯ 1. Уявіть, що ви зайшли до магазину, щоб купити олівець. За допомогою якого речення найдоцільніше звернутися до продавця?

А. Мені дуже подобається малювати червоним олівцем.

Б. Пошукайте для мене, будь ласка, червоний олівець.

В. Скажіть, будь ласка, чи є в продажу червоний олівець.

СИТУАЦІЯ 2. Уявіть, що ви класний керівник і вам потрібно повідомити учнів про зміни в розкладі. За допомогою якого речення це найдоцільніше зробити?

А. Що вам найбільше до вподоби: математика чи фізкультура?

Б. Завтра не беріть із собою спортивної форми.

В. Завтра замість фізкультури буде математика.

559 І. Прочитайте виразно вголос уривок з повісті Ярослава Стельмаха «Химера лісового озера, або Митькозавр із Юрківки». Опишіть ситуацію спілкування. Сформулюйте 2–3 запитання за змістом прочитаного.

ТАЄМНИЧІ СЛІДИ

Вранці, прокинувшись, ми побігли до озера вмитись. І тут Митько став мов укопаний, а я з розгону наптовхнувся на нього.

– Дивись, Сергію, – тихо сказав він мені.

На вогкому піску коло самої води хижо вимальовувались відбитки здоровених і страшних лап.

– Як у крокодила, – визначив я, нервово озируючись на озеро.

Це дало поштовх до роботи Митьковому мозкові.

– Сергію, треба нам книжки взяти в бібліотеці.

– Правильно, підемо завтра, наберемо – фантастику яку-небудь, про шпигунів...

– Та ні, Сергію, я не про те. Книжки із зоології.

– Зоології? Ти що, здурів? Мало тобі колекції, мало тобі природознавства, мало тобі нашої вчительки? Забув, як ти сам з її уроків тікав?

– До твого відома, зоологія – наука про весь тваринний світ. Отже, у ній ми обов'язково знайдемо щось підходяще і для нас, цебто про те, що живе в цьому озері.

– Ти думаєш? – уже серйозніше глянув я на Митька...

II. Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Тема 2. ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Чим діалогічне мовлення відрізняється від монологічного?

560 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік) на тему «У незнайомому місті», дотримуючись правил мовленнєвого етикету. Скористайтеся поданими нижче словами ввічливості.

Скажіть, будь ласка, де...; перепрошую, ви не знаєте...; вибачте, ви не скажете...; добродію, будьте ласкаві, підкажіть...; шановний, якщо ваша ласка, скажіть мені...; дякую вам; на все добре; приємної подорожі; чи не скажете ви...; вибачте, точно не знаю; ви мені дуже допомогли; до побачення; немає за що.

- 561 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік), можливий в описаній ситуації. Використайте звертання та вставні слова.

Ви зайшли до книгарні й хочете купити тлумачний словник. Поцікавтеся, чи є такі словники, скільки вони коштують, скільки в них слів, яких видавництв ці словники тощо.

- 562** Доберіть з різних інформаційних джерел (енциклопедія, журнали, ресурси Інтернету тощо) матеріал на одну з поданих тем. Користуючись цим матеріалом, складіть і запишіть діалог (7–8 реплік), можливий між вами та вашим товаришем з Англії, який зацікавився відповідною темою.

ТЕМИ: «Визначна постать української історії», «Народні свята в Україні», «Національне традиційне вбрання українців», «Українська народна архітектура».

- 563** Складіть діалог (6–8 реплік) у художньому стилі на одну з тем: «Вихід у відкритий космос», «Суперечка Яблуні з Вітром».

- 564** І. Розгляньте комікс. Яку історію нам розповів художник?

- II. Складіть діалог (5–6 реплік), який міг би відбутися між пасажиром і водієм таксі.
 III. Складіть і запишіть на основі коміксу невелику розповідь. Уведіть до тексту складений діалог (або його частину). Доберіть заголовок, який виражав би основну думку висловлювання. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися, складаючи текст?

Тема 3. ТЕКСТ. СКЛАДНИЙ ПЛАН ТЕКСТУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які основні ознаки тексту? 2. Як скласти простий план тексту?

565 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

ЗНАЙОМСТВО

Зі школи Оксана поспішала додому. Мама веліла не запізнюватися: сусіди справляли новосілля і запросили їх на знайомини.

В автобусі Оксана зайняла зручне місце й безтурботно поринула у свої мрії. На одній із зупинок увійшла і стала якраз біля неї літня жінка з важкими сумками. Пасажири попросили дівчину поступитися місцем. Та Оксана вдала*, ніби не чує.

Увечері вона з матір'ю та батьком пішла до нових сусідів. Двері відчинилися. На порозі стала жінка, яку Оксана так образила своєю нечемністю в автобусі, а на столі було частування** з тих самих важких сумок. Дівчина ладна була провалитися крізь землю. Мати вихваляла перед новою сусідкою свою доньку, яка вона вихована та скромна, і вчиться добре, і вдома допомагає...

Кожне мамине слово, як насмішка, стьобало дівчину. А сусідка спокійно дивилася їй просто в очі. Той погляд надовго запам'ятався Оксані (*А. Гамарник*).

**Вда́ти* – рос. сделать вид, притвориться.

***Ча́стувáння* – рос. угощение.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Виділіть мікротему й тематичні речення.
2. Виділіть зачин, основну частину й кінцівку тексту.
3. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
4. Визначте мовні засоби зв'язку речень у тексті.
5. Знайдіть «відоме» й «нове» в реченнях тексту.
6. Складіть і запишіть простий план тексту.
7. Придумайте свою кінцівку тексту.

Засоби зв'язку

Речення в тексті пов'язують за допомогою таких мовних засобів: **повтор слова, синоніми, спільнокореневі слова, займенники, прислівники, сполучники.**

Види зв'язку

Є два види зв'язку речень у тексті:

- **послідовний** (кожне наступне речення розкриває, уточнює зміст попереднього);
- **паралельний** (реченням властива відносна самостійність; у реченнях ідеться про різні речі, але вони мають спільну тематику).

566 Прочитайте тексти. Доведіть, що в першому з них речення пов'язані послідовним зв'язком, а в другому – паралельним. Визначте засоби зв'язку речень першого тексту.

1. Яких птахів ми вважаємо за кращих літунів? Стрижів! Справді, вони літають дуже швидко. Але стрижі не можуть круто повертати й ловити комах збоку, а якби залетіли в ліс, то одразу ж розбилися б об дерево (*В. Сабунаєв*).

2. На небі золоте сонце сипле скрізь блискучими бризками. По шляху біжать жваві струмочки. Пишається проти сонця гай. Густишою стіною сплелося жито. Загули метушливі бджоли (*С. Васильченко*).

Складний план

У складному плані тексту, на відміну від простого, деякі пункти мають ще й **підпункти**. Декілька мікротем можуть об'єднуватися в одному пункті плану, а потім конкретизуватися в підпунктах.

Форми запису

Складний план має здебільшого таку форму запису:

I. Вступ.

II. Основна частина.

1.

2.

3.

III. Закінчення.

567 I. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи слова. Чому, на вашу думку, плетіння було поширеним в Україні?

ПЛЕТІННЯ

Плетіння – кустарний* промисел з виготовлення господарсько-побутових і художніх виробів з різноманітної еластичної сировини.

Як сировину для плетіння на Поліссі використовували лозу**, кору молоді липи та берези, верболіз. Із тонких фанероподібних дощочок гнули кóроби для сіви – сіяники. З вужчих і

тонших смужок плели різноманітні кошики. Способом плетіння виконували стіни клунь, хлівів та кошар***, огорожі. З лози та інших матеріалів плели рибальське знаряддя. У другій половині XIX століття почали виготовляти дорожні корзини, легкі дачні меблі, дитячі колиски.

У лісостеповій зоні значне поширення мало плетіння із соломи. Для цього використовувалася житня чи пшенична солома, яку заготовляли під час наливання колосся, та солома стиглого вівса. З неї плели брилі. Використовуючи розколоті лозини чи мотузки, виготовляли солом'яні сіяники, плетінки для зберігання зерна й інших продуктів, одягу. Кошики та сумки плели ще з рогозії.

У Карпатах і на Поліссі з вузьких смужок шкіри виготовляли кінську збрую та різні побутові речі. З пофарбованих бавовняних ниток плели різнокольорові, вкриті орнаментом пояси.

Вироби українських майстрів визначалися чистотою й тонкістю роботи. Як витвори прикладного мистецтва, вони користуються широкою популярністю (В. Горленко, В. Боряк).

**Кустарний* – вироблений вручну, індивідуально.

***Лоза* – кущова порода верби.

****Кошара* – загорода або хлів для овець, кіз, вівчарня.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте основну думку тексту, його тему й мікротеми.
2. Доберіть свій варіант заголовка, який відображав би тему тексту.
3. Виділіть зачин, основну частину й кінцівку.
4. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.
5. Складіть складний план прочитаного. Порівняйте ваш план з тим, який подано нижче.

Орієнтовний план

I. Плетіння – один з видів кустарного промислу.

II. Сировина для плетіння та вироби з неї.

1. Вироби з лози та кори дерев.

2. Вироби із соломи та рогози.

3. Вироби зі смужок шкіри та бавовняних ниток.

III. Популярність виробів українських майстрів.

Тема 4. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

568 І. Прочитайте текст. Чи сподобався він вам? Чи вдалося автору показати єдність людини й природи? Поясніть свої відповіді.

ЧОРНОГУЗ

Чорногуз Халимон, як його прозвали діти, стояв у гнізді на вершечку розчепленої танкової гармати, що загрузла на Ганниній садибі. Намостивши гніздо на гарматі поблизу хати, згорілої з його старим гніздом, чорногуз розпачливо махав крилами, завмирав, стоячи на одній нозі. Вряд-ді-годі він літав на низинку під лісом, нашвидку ковтав там кілька

жабок, приносив у дзьобі гадюку про запас, – і далі стояв у гнізді, клацаючи дзьобом, наче розмовляючи сам із собою. Діти, які все мусять помітити, збиралися біля нього співчутливою зграйкою та вмовляли лелеку не журитися. Чорногуз розплющував одне око, повертав набік голову й дивився на дітей.

Потім він почав більше цікавитися навколишнім життям, зо два рази літав на жйтнице* на бесіду зі своїм лелечим родом. Чиесь дурне лелеченя, яке тільки-тільки починало вчитися літати, збпалу залетіло далі, ніж йому належало, впало на стіжок сіна й товклося там до вечора, не наважуючись ще раз повірити своїм крилам. Уже перед самою темрявою чорногузеня пустилося берега, щоб не ночувати поза гніздом. Але вітрець, ударивши під крила, змінив напрям льоту, і пташеня ледве не виштовхнуло самого Халимона, потрапивши на його гніздо. Халимон допровадив лелеченя до мами, летячи поруч і трохи нижче, щоб малому не було страшно.

З господаркою подвір'я Ганною в Халимона були добрі взаємини. І люди, й чорногузи знають, що вони здавна є друзями, тож нікблi ніякому хлопчаківi не спаде на думку розорити гніздо на хаті чи шпурнути грудкою на чорногуза: твердо встановлено – птах той принесе у дзьобі жарину й підпалить хату. Часом Халимон, сидючи на своїй гарматі, починав клацати дзьобом і підстрибувати на сідалі, – Ганна так і знала, що до неї в горбд підкрадаються дітлахи, мовчки хапала лозину й бігла на город. Бувало – чорногуз злітав на землю й ходив по подвір'ю, з ціка-

вістю придивляючись, як Ганна тіпає** торішні коноплі, варить у казані кропиву або шиє в холодку.

Коли з'явилася до двору будівельна бригада, привезли лісу, викопали яму й почали місити глину, притягли очерету на дах, тесляр заходився коло вікон і дверей, – чорногуз виявив велику зацікавленість. Часто вдосвіта, коли бригади ще не було, Ганна виходила із землянки на подвір'я та й голосно казала: «Чи може, сниться, що хата моя росте, як полівана, а насправді, як Халимонова хата, – на тічку?». Чорногуз чув господиню й подавав голос: кляц, кляц, кляц! «Дивись же мені, Халимоне, на той рік прилітай просто на нову хату, та й не сам, мій друже, а з Халимоною!» (Ю. Яновський)

* Жітниця – поле, на якому росло жито.

** Тіпати (коноплі) – очищати волокно конопель від дрібних колючих трісочок.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Визначте адресата та мету висловлювання.
3. Поміркуйте, на скільки частин можна поділити цей текст. Розкажіть (одним-двома реченнями), про що йдеться в кожній з них.
4. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному запитання за текстом. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).
5. Уявіть себе художником. Який малюнок ви створили б до цього тексту?
6. Розкажіть, яким ви уявляєте продовження розповіді.

III. Виконайте тестові завдання до тексту.

1. Взаємини, які склалися між твариною і людиною, були

А ворожими	В напруженими
Б непростими	Г добрими

2. Чорногуз намостив гніздо на вершечку танкової гармати, тому що

- А там йому було зручніше і не так сумно
 Б хата, на якій було його старе гніздо, згоріла
 В його старе гніздо зруйнували діти
 Г звідти було ближче летіти до лісу за поживою

3. Коли лелеченя випадково потрапило на гніздо Халимона, той

- А нагодував малюка
 Б прогнав малюка зі свого гнізда
 В допровадив малюка до матері
 Г покликав на допомогу дітей

4. Звертаючись до Халимона, Ганна просила птаха

- А дружити з дітьми
 Б принести в її нову хату щастя
 В тихше клацати дзьобом і не підстрибувати в гнізді
 Г прилітати на нову хату з Халимониною

5. Коли будівельники почали зводити нову хату, чорногуз виявив

- А велику зацікавленість В зневагу
 Б байдужість Г щире захоплення

6. За стилем мовлення текст є

- А науковим В художнім
 Б офіційно-діловим Г розмовним

Тема 5. ПОНЯТТЯ ПРО ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Які є типи і стилі мовлення?

- 569** І. Прочитайте текст офіційно-ділового стилю мовлення. Визначте його тему та сферу використання (побут, освіта, законодавство, художня література). З якою метою створено текст?

Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я та набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування.

Дитина, яка тимчасово чи постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою (З Конвенції про права дитини).

II. Знайдіть слова (сполучення слів), характерні для офіційно-ділового стилю мовлення.

Офіційно-діловий стиль

Офіційно-діловий стиль (рос. официально-деловой стиль) – різновид мови, який слугує для спілкування в державно-політичному, громадському й економічному житті.

**Ознаки
стилю**

Найхарактерніші ознаки цього стилю: **офіційність, конкретність, стислість, точність формулювань, логічна послідовність.**

**Ділова
лексика**

В офіційно-діловому стилі використовують спеціальні слова й усталені сполучення слів. **НАПРИКЛАД:** *заява, постановити, розпорядитися, розглянути, вищеназваний, чинний, взяти до уваги, доводити до відома.*

**Ділові
папери**

Основним видом офіційно-ділового стилю є ділові папери (документи). **НАПРИКЛАД:** *заява, план роботи, оголошення, правила поведінки, автобіографія, наказ, договір, розписка, доручення, довідка та ін.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Тексти офіційно-ділового стилю не припускають двозначності сприйняття змісту, вживання емоційно забарвленої лексики.

570 Прочитайте мовні звороти офіційно-ділового стилю. Складіть і запишіть 2–3 речення з кількома з них.

Брати участь, взяти до уваги, відповідно до закону, згідно з інструкцією, за згодою сторін, надати можливість, дозвольте нагадати, маю відмовити, просимо повідомити, вважаємо за потрібне, в установленому законом порядку, нести відповідальність, брати зобов'язання, порушувати питання, оголосити подяку.

571 Прочитайте речення. Які слова (сполучення слів) у них ужито недоречно? Відредагуйте усно речення.

1. Сашко, доведи, будь ласка, до відома вчителя, що я захворів. 2. Яку посаду обіймає твоя бабуся? 3. Дівчинко, ти з якого питання плачеш? 4. Щойно від Дениса надійшла пропозиція піти на річку купатися.

572 **ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ.** Складіть діалог (6–7 реплік) в офіційно-діловому стилі, можливий в одній з описаних ситуацій. Яких правил спілкування ви будете дотримуватися?

СИТУАЦІЯ 1. Ви прийшли записатися до бібліотеки. Повідомте мету свого візиту, а також на прохання бібліотекаря – своє прізвище та ім'я, дату народження, місце проживання (для оформлення картки читача). Розпитайте про години роботи закладу, правила користування літературою.

СИТУАЦІЯ 2. Ви зайшли в кабінет заступника директора школи, щоб замовити учнівський квиток. Повідомте мету свого візиту, розпитайте, чи треба приносити свідоцтво про народження, фотокартку. Дізнайтеся про правила користування учнівським квитком.

І ТАКЕ БУВАЄ

Прийшовши зі школи, Оленка пообідала і прибрала на кухні. Потім пішла до бабусі, а мамі залишила записку:

«Твоє розпорядження виконала. Оперативно реставрувала порядок у приміщенні для приготування їжі. Приходила сусідка, довго інформувала про свої справи, тому часу на студіювання уроків не залишилося».

Що в цій записці вам видається смішним? Чому?

Тема 6. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ

ПРИГАДАЙМО. Які загальні ознаки офіційно-ділового стилю мовлення?

573 Пригадайте й опишіть ситуацію, коли вам чи вашим рідним (знайомим) доводилося складати якийсь документ (заяву, оголошення, договір, план роботи тощо). Яку роль, на вашу думку, відіграють ділові папери в житті людей?

574 I. Пригадайте, яких правил поведінки мають дотримуватися учні в школі та в громадських місцях (у транспорті, кінотеатрі, цирку, аквапарку тощо).
II. Прочитайте правила поведінки в школі. Чому, на вашу думку, їх потрібно знати й дотримуватися?

Правила поведінки в школі

1. На уроки приходь вчасно.
2. Веди себе чемно, вітайся з учнями, учителями, працівниками школи, батьками.
3. На уроці не розмовляй, уважно слухай пояснення вчителя і відповіді учнів.
4. На перерві не бігай, не кричи, не штовхайся.
5. Бережи шкільне майно, не псуй меблі, стіни, двері.
6. Тримай у порядку своє робоче місце.
7. У їдальні дотримуйся порядку і тиші, прибирай за собою посуд.
8. У роздягальні охайно вішай свої речі і не розкидай одяг дітей.
9. Не принось у школу сторонніх предметів.

575 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Що означає поважати себе та інших?

576 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть правила поведінки в шкільній їдальні, майстерні, на шкільному подвір'ї чи у спортзалі. Дотримуйтеся офіційно-ділового стилю мовлення.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть правила поведінки в певному громадському місці (в автобусі, театрі, магазині тощо). Дотримуйтеся офіційно-ділового стилю мовлення.

Тема 7. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ОГолошення

577 I. Пригадайте, чи доводилося вам коли-небудь читати або складати оголошення. Про що в ньому повідомлялося? Поміркуйте, для чого потрібні оголошення.

II. Чи згодні ви з твердженням, що оголошення, як правило, відповідає на питання *що? де? коли? чому? для чого? для кого?*

Оголошення

Оголошення (рос. объявление) – це документ, що містить повідомлення для широкого загалу. Особливістю оголошення є стислість формулювань і компактність.

Реквізити

Оголошення складається з таких реквізитів:

- заголовок;
- інформація про подію;
- інформація про дату, час і місце події;
- інформація про те, від чийого імені написано оголошення (можна зазначати адресу, телефон, сайт, електронну пошту того, хто проводить захід).

578 I. Прочитайте зразки оголошень. Визначте основні реквізити цих документів.

ОГОЛОШЕННЯ

15 травня цього року в актовій залі школи відбудеться концерт переможців пісенного конкурсу «Золоті ключі».

Початок о 16 годині.

Учнівський комітет

ОГОЛОШЕННЯ*Шановні школярі!*

25 вересня 2014 року о 13:30 відбудеться засідання літературної студії «Лебідь». Запрошуються учні, які мають хист до літературної творчості.

Місце проведення заходу – кабінет 45.

Інформацію про студію «Лебідь» розміщено на сайті школи.

Керівник студії

579 Прочитайте оголошення. Які помилки допущено в ньому?

ОГОЛОШЕННЯ

Старостам 5–7 класів треба зібратися завтра після 12 години.

580 Складіть оголошення в офіційно-діловому стилі про подію, яка має відбутися у вашій школі (місті, селі).

581 **ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ.** I. Уявіть, що на прогулянці в парку ваш улюбленець (котик, песик) забіг далеко і зник. Складіть усно оголошення (за поданим орієнтовним планом), ввівши до нього опис тварини так, щоб її можна було б легко відрізнити від інших.

II. Уявіть, що у великому магазині загубилася дитина. Про це потрібно оголосити по гучномовцю. Складіть усне оголошення (за поданим орієнтовним планом), у якому вкажіть прикмети дитини, за якими її можна було б упізнати.

Орієнтовний план

1. До кого звертаємося.
2. Про що повідомляємо.
3. Про що просимо.
4. Кому повідомляти.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
щиро запрошуємо на все добре брати участь поступився місцем	милості просимо всього доброго приймати участь уступив місце

Тема 8. ОПИС ПРИМІЩЕННЯ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИМІЩЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

582 I. Прочитайте опис світлиці. Уявіть, що ви потрапили до неї. Назвіть речі, які ви там побачили. Де вони знаходяться?

Павло оглядав світлицю, примічав у ній зміни й обнови. Стіл і ясеневі лави стояли на своїх місцях. Тільки не було підлоги й жердки для одягу. Там стояло двоспальне ліжко, заслане ковдрою, з горою подушок. На блискучих кулях ліжка було понав'язувано великі рожеві банти. Уздовж стіни, наче продовження ліжка, стояв широкий тапчан, накритий стареньким килимком. Біля нього, під стіною, яка виходила з печі, примостився столик, на якому була ручна швейна машина. По другий бік дверей, де колись стояла висока материна скриня, полискував жовтою дубовою фарбою дзеркальний гардероб, біля нього, під вікном, – етажерка з книгами, менший стіл із дзеркалом... (За В. Кучером).

II. Назвіть дієслова, які вказують на наявність предметів у приміщенні. Як ви думаєте, чому автор у тексті пише, що столик саме «примостився під стіною»?

III. Поміркуйте, чи можна за цим описом світлиці щось дізнатися про тих, хто в ній мешкає. Як господар (господиня) ставиться до своїх речей? Чим захоплюється?

Інтер'єр

Опис внутрішнього вигляду приміщення називають **інтер'єром** (фр. *inbericur* – внутрішній).

Особливості опису

Опис приміщення умовно відповідає на такі питання: *де знаходиться? що знаходиться? яким воно є?* Складовими частинами опису приміщення є **опис окремих предметів і місця їхнього розташування**. Описуються, наприклад, стіни, підлога, вікна, меблі, речі (картина, ваза) тощо. Одночасно звертається увага на ознаки предметів: колір, розмір, форма.

«Відоме» й «нове»

У реченнях опису приміщення **«відомим»** є вказівки на місце (*ліворуч, праворуч, посередині, у кутку, біля вікна* тощо), а **«новим»** – назви наявних у приміщенні предметів.

Художній опис

Мета художнього опису приміщення – передати **враження від приміщення, певне ставлення до нього та людей, які в ньому мешкають**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Інтер'єр може розкривати характер господаря приміщення, його вподобання, естетичні смаки тощо.

583 I. Прочитайте текст. Визначте його тему і стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

БУДИНОК У ЛІСІ

Погода почала псуватися. Низькі чорні хмари повзли подорожнім назустріч. Ударила сіра холодна злива. Жодної пташки не траплялося в дорозі стомленим мандрівникам. Це було поганою прикметою. Пташки ховаються перед нічним дощем.

Можна було б завернути до котроїсь із хат, але вони більше не траплялись. Юнак щільніше загорнувся в плащ та наказав візнику, щоб їхав швидше. Віз виїхав на лісову дорогу, яка невдовзі привела до ганку якогось великого будинку...

У відповідь на грюкання двері розчинились. На порозі стояла невеличка бабуся з рогацем у руках.

Подорожні увійшли в **передпокій**. Струмені води збігали із змоклого одягу на підлогу. Бабуся тільки головою похитала. Вона показала йти за собою й відчинила двері. Юнак тихо зойкнув від подиву й захоплення.

Перед мандрівниками була велика вітальня. Стіни були несяжно високими. Невеликі видовжені вікна були розташовані майже під стелею.

Важкі меблі біля стіни рипіли навіть у відповідь на кроки. У величезному каміні палали дрова, заливаючи вітальню тьмяним, миготливим світлом. Біля каміна стояв невеличкий столик і два крісла.

Королівським жестом бабуся вказала подорожнім на них і вийшла. Ті сіли й почали роздивлятися портрети, які поблискували на стінах (За *В. Короткевичем*).

II. Знайдіть у тексті опис приміщення. Назвіть предмети вітальні, на яких автор зосереджує увагу читача, місце їх розташування та ознаки кожного з них. Як ви думаєте, чому портрети на стіні *поблискували*?

III. Користуючись словником, поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть синоніми до слів *грюкати*, *подив*, *мандрівник*.

IV. Колективно складіть складний план тексту. Прочитайте текст удруге і докладно перекажіть за цим планом (усно).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У докладному переказі почуте або прочитане передаємо повно, наближено до тексту.

Тема 9. УСНИЙ ОПИС ПРИМІЩЕННЯ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Працюючи над описом приміщення, треба помічати деталі, які характеризували б якусь рису вдачі людини. Окремі предмети інтер'єру (квіти на підвіконні, альбоми на полиці, моделі кораблів тощо) можуть розповісти про захоплення господарів помешкання.

584 I. Розгляньте уважно вашу класну кімнату. Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

Назви предметів, які є в кімнаті	Місце розташування предметів	Ознаки предметів (форма, колір, розмір тощо)

II. Використовуючи дібраний матеріал та орієнтовний план, опишіть усно вашу класну кімнату.

Орієнтовний план опису кімнати

1. Розташування кімнати (на якому поверсі).
2. Загальний опис кімнати: розмір, освітлення, кількість вікон, колір стін, їх оздоблення, квіти тощо.
3. Предмети, їх розташування й ознаки.
4. Обладнання (карти, посібники, портрети, проектор, комп'ютер, таблиці тощо).
5. Висновок (чи подобається вам кімната, чи є в ній усе необхідне для навчання, який настрій вона викликає тощо).

585 Опишіть усно кімнату будинку (квартири), де ви мешкаєте. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
великий передпокій	велика прихожа
я люблю затишок	я люблю уют
зручна шафа	зручний шкаф
м'які крісла	м'ягкі крісла
нові стільці	нові стула
дитяче ліжко	детська кроватка
килимові доріжки	коврові дорожки
яскраві шпалери	яскраві обої
ламінована підлога	ламінований пол

Тема 10. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРИМІЩЕННЯ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ

586 I. Прочитайте текст. Розкажіть, що ви «побачили» в давній українській хаті.

УКРАЇНЬСЬКА ХАТА

Давня українська хата. Високий поріг, на стінах та вікнах – барвисті рушники, розмальована піч, скриня. Пахне травами...

Як і кожне східнослов'янське житло, українська хата в минулому мала нерухомі меблі, які майстрували одночасно з нею: піл*, лави, полиці для посуду, скриня, стільці, дитяча колиска.

В одних регіонах стіни хати білили, в рублених оселях їх мили водою, але по всій Україні – від Карпат до Дону – всередині, а часто і зовні прикрашали розписами.

Майже четверту частину хати займала розмальована чи оздоблена кахлями піч. Побутує багато прикмет і повір'їв, пов'язаних з нею. Наприклад, якщо запалений уперше вогонь горів ясно, то життя тут буде радісне, якщо тьмяно, дим ішов на хату, то й ладу не буде в ній.

Свóлок** також прикрашали. Найчастіше – різьбленими календарними знаками. Зазначалися й дата будівництва житла, прізвище майстра. На сволок клали дрібні речі: клубки ниток, веретена, книжки, квіти, а також хліб (Л. Орел).

*Піл – дерев'яний настил для снання в селянській хаті.

**Свóлок – балка, яка підтримує стелю в будівлях.

II. Уявіть, що ви потрапили в давню українську хату. Користуючись відомостями з тексту, складіть і запишіть твір-опис давньої української хати в художньому стилі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У творі-описі основним типом мовлення має бути опис, а розповідь та роздум – допоміжними, доречними у вступі та кінцівці.

587 ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що незабаром буде свято. Складіть і запишіть твір-опис у художньому стилі святково оформленого (за вашим проектом) класу чи кімнати.

ВАРІАНТ Б. Уявіть себе дизайнером вашого класу. Що ви змінили б? Складіть і запишіть твір-опис у художньому стилі класної кімнати вашої мрії.

Тема 11. УСНЕ ОПОВІДАННЯ ЗА КАРТИНОЮ

ПРИГАДАЙМО. Що таке оповідання?

Картина

Читаючи твір живопису, потрібно звернути увагу на:

- тему картини (що змальовано);
- побудову картини (що змальовано на передньому плані, а отже, є головним; що – на задньому);
- кольори картини та настрої, який вони допомагають створити;
- почуття, які викликає картина.

588 І. Розгляньте репродукцію картини Фотія Красицького «Гість із Запоріжжя». Згадайтеся, куди саме ми потрапили – у минуле чи в сьогодення. Що саме вам допомогло зорієнтуватися?

Ф. Красицький. Гість із Запоріжжя

II. Поміркуйте над запитаннями та виконайте завдання.

1. Хто ж він, цей загадковий гість із Запоріжжя? За якими ознаками його можна впізнати з-поміж зображених на картині людей? Чи допомагає яскрава колірна гама підкреслити, що козак – центральний персонаж картини?

2. Опишіть зовнішній вигляд козака: у що він одягнений, що тримає в руках, яка зброя звисає з лівого боку.

3. Хто є господарями небагатої оселі? Придивіться до їхнього зовнішнього вигляду. Зверніть увагу, як виразно виписано вбрання дівчинки: червона стрічка на голівці, вишивана сорочка, плахта, намистечко на шиї.

4. Чи щиро й гостинно селяни вітають шанованого гостя? Якщо так, то чому і з чого це видно? Чи згодні ви з тим, що гостинність, щедрість почуттів – невід'ємні риси українського народу?

5. На кому зосереджено всі погляди? Як ви думаєте, чому знімає (навіть зашарівся) хлопчик? Якими словами його підбадьорює гість?

6. Погляньте, який чудовий літній день видався на честь приїзду гостя: ніби сама природа вітає його. Чи помітили ви сад, вулики, солом'яний курінь пасічника?

7. Чи радісно й затишно стає вам на душі, коли ви дивитеся на картину?

III. Складіть усно оповідання за картиною «Гість із Запоріжжя». Не забудьте наприкінці оповідання розповісти, що ви відчуваєте, коли дивитеся на це полотно. Скористайтеся лексичним матеріалом з довідки.

ДОВІДКА. Солом'яний курінь, вулики-дуплянки, горбодина, розмальовані миски та куманці, пасічник, шабля, кобза, штанишаровари, біла вишивана сорочка, червона свитка, широкий пояс, плахта, намистечко, світле просторе й зручне вбрання.

Фотій Красицький (1873–1944) – український художник. Народився на Черкащині в селянській родині. Добре знався на житті простого люду, його побуті та звичаях. Викладав у Київському художньому інституті. Працював у жанрах портрета, пейзажу, тематичної картини.

Тема 12. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ

589 I. Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Виділіть опис приміщення. Чи впізнали ви, з якого художнього твору цей уривок?

БОЛЬШОЙ ЗАЛ

Пройдя через двойные двери, мальчики оказались в Большом зале.

Гарри даже представить не мог, что на свете существует такое красивое и такое странное место. Зал был освещён тысячами свечей, плавающих в воздухе над четырьмя длинными столами, за которыми сидели старшие ученики. Столы были заставлены сверкающими золотыми тарелками и кубками. На другом конце зала за таким же длинным столом сидели преподаватели. Профессор МакГонагалл подвела первокурсников к этому столу и приказала им повернуться спиной к учителям и лицом к старшекурсникам.

Перед Гарри были сотни лиц. Мальчик посмотрел вверх и увидел над собой бархатный **чёрный** потолок, усыпанный звёздами. Было сложно поверить в то, что это на самом деле потолок. Гарри казалось, что Большой зал находится под открытым небом (Дж. К. Роулинг).

Словничок

Пройдя – укр. пройшовши.

Двойной – укр. подвійний, подвійчастий.

Представить – укр. уявити.

Плавающий – укр. який плаває.

Длинный – укр. довгий.

На самом деле – укр. насправді.

II. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Під час перекладу треба добирати з низки можливих слів (синонімів) те слово, яке є доречним в оточенні інших слів і точніше передає думку. Після перекладу перечитуйте все речення.

590 I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

У нас было задано выучить главные реки Америки. А я, вместо того чтобы учиться, запускал во дворе змея в космос. Ну, он в космос не залетел, потому что у него был чересчур **лёгкий** хвост, и он из-за этого крутился как волчок. Это во-первых. А во-вторых, у меня было мало ниток, и я весь дом обыскал и собрал все нитки, какие только были; у мамы со швейной **машины** снял, и то оказалось мало. Змей долетел до чердака и там завис, а до космоса ещё было далеко.

И я так завозился с этим змеем и космосом, что совершенно позабыл обо всём на свете. Мне было так интересно играть, что я и думать перестал про какие-то там уроки. Совершенно вылетело из **головой**. А оказалось, никак нельзя было забывать про свои дела, потому что получился позор (В. Драгунский).

Словничок

Вместо того – укр. замість того.

Чересчур – укр. занадто, надто.

Чердак – укр. горіще.

Совершенно – укр. зовсім; цілком.

II. Визначте тему й основну думку тексту. Поставте два запитання за змістом прочитаного.

III. Придумайте своє продовження розповіді.

Тема 13. АУДІОВАННЯ

591 I. Прослухайте текст із голосу вчителя або однокласника. Визначте адресата й мету висловлювання.

НОБЕЛІВСЬКА ПРЕМІЯ

Альфред Нобель

Своїм виникненням Нобелівська премія зобов'язана видатному шведському вченому, винахіднику динаміту Альфреду Нобелю, який майже весь свій капітал і примножене добро відписав громаді для заснування на батьківщині міжнародного фонду.

Рішення Нобеля посмертно утворити фонд для щорічного присвоєння грошових премій найдостойнішим представникам людства здивувало не лише родичів і друзів. Навіть король Швеції був ображений такою «непатріотичною» дією свого підданого. І тільки з плином* часу розкрився мужній патріотизм Нобеля, який приніс Швеції славу країни-мецената...

Нобелівські премії вручаються з 1901 року. У період 1940–1942 рр. через воєнні події в Європі, спричинені Другою світовою війною, Нобелівська премія не присуджувалася.

Щороку організатори конкурсу розсилають тисячі запрошень відомим ученим світу з проханням повідомити про своїх колег, що заслуговують на присудження премії. Пропозиції осіб, яким запрошення не надсилалися, не розглядаються.

Імена нових лауреатів оприлюднюються щороку 21 жовтня – у день народження Альфреда Нобеля. На церемонію вручення премії Нобелівський фонд запрошує лауреатів і членів їхніх родин до Стокгольма і в Осло 10 грудня – у день смерті засновника Фонду. Дипломи й золоті медалі Нобелівських лауреатів у галузі фізики, хімії, фізіології й медицини, літератури й економіки вручаються в Концертному залі королем Швеції. Церемонія нагородження лауреатів премії Миру проводиться в Осло за присутності короля Норвегії й членів королівської родини.

Нобелівські премії є унікальними й особливо престижними винагородами (З довідника).

*Плин – рос. течієние.

- II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання до тексту.
1. Що відображає заголовок – тему чи основну думку прослуханого?
 2. Кому зобов'язана своїм виникненням Нобелівська премія? Що ви знаєте про її засновника?
 3. Як ви думаєте, у чому полягає патріотичний вчинок Нобеля?
 4. Яка процедура відбору лауреатів на присудження Нобелівської премії?
 5. Коли і де відбувається нагородження?
 6. Чи наявні в тексті зачин і кінцівка. Про що в них ідеться?
 7. Як автор ставиться до постаті Альфреда Нобеля?
 8. Визначте ключові слова (словосполучення).
 9. Виділіть мікротеми тексту. Складіть і запишіть його простий план.

Тема 14. ОПИС ПРИРОДИ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

Опис природи

Складовими частинами опису природи є опис її окремих елементів. У художньому описі, крім інформації про природу, передаються ще й враження. Опис природи є одним із засобів характеристики персонажів у художніх творах.

«Відоме» й «нове»

«Відомим» в описі є назви предметів, а «новим» – ознаки цих предметів.

592 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Які типи мовлення поєднано в тексті?

У ЛІСІ

Павло легко вистрибнув із kabini й вільно побіг убік, одразу знайшовши ледве помітну в сўтінках* стежину, що вела до лісу.

Гуде ліс, сухо подзвонюють мідним листом дуби, співають сосни у виськості, під ногами вислизують тугі, мов литі, жолуді. Солодко пахне прілим листом і травами, пізними грибами, що їх уже торкнулися перші приморозки.

У рову аж чорно від тернових ягід на колючих і густих кущах. Коли терен** зацвітає весною, то весь рів і лісові кущі по горбах наче обсипані снігом. Сила терну в лісі. Може, від того й назви: Тернівка, Терновá. Поміж терном, на видноті, гойдає колючими батогами шипшина, красується червоними твердими ягодами.

По землі, в ровах і ямах, повзе ожина, тьмяно поблискує чорною ягідкою-намистинкою, наче оком у перепілки.

Скільки вилазив малий Пашка за тією ожиною по ровах і проваллях, скільки лайки й стусанів мав від матері за порвані штани й пізні вертання з лісу. Все те минуло, як перші дитячі мрії, але зосталося в пам'яті на все життя... (За В. Кучером).

*Сутінки – рос. сучерки.

**Терен – колючий куш; ягоди цієї рослини.

II. Знайдіть опис природи. Чи допомагає він зрозуміти внутрішній світ Павла, його настрої, почуття? Які художні засоби використав автор, щоб відтворити картину природи?

III. Колективно складіть план тексту. Докладно перекажіть прочитане за складеним планом (усно).

Тема 15. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

593 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Як козаки врятувалися від голодної смерті?

Любка дволиста

ЛЮБКА

У травневому лісі хвилі квітів хлюпають під ноги. А повітря, настане на ароматах смолини і мокрого листя, приємно дурманить голову. Теплінь... Найдрібніше створіння й те поспішає розплескати по всьому лісі свою весняну радість.

Раптом – вона! Два блискучі листки біля самої землі. На високому стеблі – кудлате біло-кремове суцвіття...

Любка!..

І вже перед очима стелиться безкрайній степ, а в ньому – жменька запорізьких козаків.

Кілька днів запорожців переслідували кримські татари. А коли переслідувачі стомилися, татарський бей махнув рукою: хай тікають – усе одно в степу пропадуть без їжі.

А козаки зовсім і не збиралися отак марно пропадати. Бо в кожного на шиї висів амулет, який оберігав від голодної смерті: нанизані на нитку тверді, потемнілі від часу бубльочки. Почали запорожці оті бубльочки жувати – втамували* голод, погасили

спрагу, поволі почали повертати сили... Ніхто не загинув. А по дорозі на Січ ще й два татарські загони розбили...

Любку дволисту і зараз дуже **поважають** у народі. Не один **старається** перенести її з лісу до себе у квітник чи садок. Любка **прекрасно** почуватиметься біля хати, коли на неї падатиме легенька тінь від дерева та коли ростиме у «своїй» землі. Тому пересаджувати її треба з ґрунтом, у якому вона росте (За *Є. Шморгуном*).

**Втамувати – рос. утоліть.*

II. Укажіть слова, вжиті в переносному значенні. Доберіть синоніми до виділених слів.

III. Знайдіть частини тексту, у яких міститься опис природи та розповідь про те, як пересадити любку. Прочитайте ці частини ще раз, складіть їхній план і усно перекажіть.

Тема 16. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

594 I. Прочитайте текст. Розкажіть, чому померла річка і чому дідусь навіть після цього продовжував засвічувати ліхтар.

ЛІХТАРНИК

Серед зелених луків і дрімучих лісів текла річка. Повновода, глибока, але тиха й ласкава. Багато віків несла вона свої **чисті** води. Рікою плавали човни й навіть маленькі кораблики.

Жив на березі ріки ліхтарник. Увечері сідав він у човен, плив на середину ріки, засвічував ліхтар. До світанку блимав посеред ріки вогник, показував дорогу мандрівникам. **Лягідно** хлюпались об берег хвилі – **тішилась** ріка: люблять її люди, й вона людям потрібна.

Та ось людям знадобилося багато дощок на столи й стільці. Вирубали вони ліси по берегах ріки. Здалося також людям, що зелені луки – це непотрібні розкоші. Зорали луки, посіяли кукурудзу.

Виснажилися* студені джерела, задихнулася від спраги ріка й померла. Кілька років на тому місці, де плавали човни й кораблики, весною дзюрчав струмок, а згодом і він засох. Перетворилося русло ріки на горід. Про річку нагадував тільки стовп, до якого ліхтарник за звичкою щовесни прикріплював ліхтар.

Як тільки на землю сідали сутінки, старий ліхтарник ішов на капустяне поле й засвічував на стовпі ліхтар.

Маленький Сергійко і питає:

- Дідусю, навіщо ви засвічуєте ліхтар? Ріки ж давно немає.
- Щоб люди краще бачили свою дурість (В. Сухомлинський).

**Виснажитися – рос. истощиться.*

II. Визначте тему тексту, основну думку, тип і стиль мовлення. Колективно складіть план прочитаного.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

IV. Прочитайте текст удруге. Напишіть його докладний переказ.

Тема 17. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРИРОДИ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ

595 I. Підготуйтеся до написання твору-опису природи на одну з тем: «Цілющий дощ», «Веселка воду п'є», «Ой весна, весна, днем красна», «Велична премудра природа». Для цього:

- сформулюйте основну думку вашого твору;
- обміркуйте, які типи мовлення можуть бути поєднані в ньому;
- доберіть слова (сполучення слів, вирази), необхідні для розкриття теми й основної думки; згрупуйте цей матеріал за окремими питаннями; визначте послідовність його вживання;
- складіть план.

II. Напишіть твір-опис, скориставшись планом і дібраним матеріалом.

Тема 18. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРИРОДИ ЗА КАРТИНОЮ

ПРИГАДАЙМО. Що таке пейзаж?

596 I. Розгляньте репродукцію картини Федора Манайла «Золота осінь». Уявіть себе в місцевості, зображеній художником, спробуйте відчувати настрій митця, його думки.

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Про що ця картина? Яке враження створює полотно? Що відчуваєте, коли дивитися на нього?

2. Доведіть, що на картині зображено пейзаж.
3. Яку пору року зображено? Це її початок чи кінець?
4. Які барви переважають на полотні? Зверніть увагу, як один колір змінює інший, починаючи з правого боку.
5. Що ми бачимо на передньому плані картини, а що – на задньому? На чому художник прагне зосередити нашу увагу?

Ф. Манайло. Золота осінь

6. У яке вбрання одягнені дерева? Чи однакове воно? Про що це говорить?
 7. Золото листя художник протиставляє осінньому небу. Яке це небо?
 8. Як митець передає стан спокою в природі? (Зверніть увагу, чи є на картині вітер, чи видно птахів, чи спокійна річка.)
 9. Доберіть епітети до слів *осінь, дерева, річка, трава, гора, небо*.
 10. Доберіть синоніми до слів *природа, краєвид, вершина*.
- III. Складіть план художнього твору-опису природи за картиною Ф. Манайла «Золота осінь». За планом напишіть твір. Скористайтеся словами та словосполученнями з довідки.

ДОВІДКА. Милуватися, розстилалася, простягалася, зачарувувати, золоте сяяння, різнокольоровий одяг, тиха річка, білокорі берізки, сонні береги, сільські хатинки, краса життя, свято краси, краса прощання, чарівна пора, відчуття спокою.

Кольори – жовтогарячий, багряний, вогненно-золотий, вогненно-червоний.

Федір Манайло (1910–1978) – народний художник України. Народився й жив на Закарпатті. Картини митця – це мальовнича візитна картка рідних Карпат з їхніми піднебесними вершинами, із своєрідним укладом життя і побуту, звичаїв, фольклору.

Тема 19. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ

597 І. Перекладіть усно текст українською мовою. Скористайтеся поданим нижче словничком.

ШАРОВАЯ МОЛНИЯ

Первого апреля в 8 часов 34 минуты в окно Костиной кухни торжественно* вплыл ослепительно яркий, огнедышащий** шар размером с крупный апельсин. «Шаровая молния!» – с ужасом подумал Костя, да так и замер с раскрытым ртом...

Когда Костя пришёл в себя*** и взглянул на часы, то ахнул: стрелки показывали десять минут десятого.

«Опять опоздал! – с грустью*** подумал он. – Конечно, шаровая молния – причина уважительная****. Так сказать, загадка материи. Но кто поверит? Да ещё первого апреля! Только на смех подымут. Нет уж, спасибо! Скажу, в лифте застрял – и всё!»

– Ну, Васильчиков, слушаем тебя, – сказал учитель Олег Петрович, когда Костя бочком протиснулся в класс.

– Я это... застрял в лифте, – промямлил Костя.

– Плохо, Васильчиков, очень плохо. Первого апреля я ожидал чего-нибудь посвежее. Вот Барабанов перед тобой пришёл. Так тот хоть посмешил нас, сказал, что к нему шаровая***** молния прилетела.

– Т-то есть к-к-как к Барабанову?! Это ко мне, ко мне молния прилетела!!!

– А теперь совсем плохо, – сказал учитель Олег Петрович. – Чужим умом живёшь. Дай дневник и садись (*Я. Фёдоров*).

Словничок

Торжественно – укр. урочісто.

Огнедышащий – укр. вогнедішний.

Прийти в себя – укр. отямітися.

Уважительный – укр. пова́жний.

Шаровой – укр. кульовій.

II. Визначте тему і жанр мовлення тексту. Які типи мовлення поєднано в ньому? Складіть і запишіть два запитання за змістом тексту (українською мовою).

Тема 20. ДОПИС У ГАЗЕТУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ (ЗІ ШКІЛЬНОГО ЖИТТЯ)

ПРИГАДАЙМО. Які особливості публіцистичного стилю мовлення?

598 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Яка подія із життя вашого класу, школи або населеного пункту, що відбулася останнім часом, вас найбільше зацікавила чи схвилювала?

Допис

Допис у газету інформаційного характеру – це коротке оперативне повідомлення про конкретні події та явища, які можуть зацікавити багатьох. Допис обов'язково має бути актуальним.

Мета допису – поінформувати, повідомити про те, що відбулося, де і коли.

Допис

Що відбулося?

Де відбулося?

Коли відбулося?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Хоча для допису характерні стислість і конкретність, проте не виключається використання епітетів, порівнянь та інших художніх засобів.

599 Прочитайте допис у газету. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення.

НЕЗАБУТНЯ ЗУСТРІЧ З МАЙСТРОМ СЛОВА

На початку листопада в нашій школі відбулася зустріч з відомим українським письменником Дмитром Григоровичем Білоусом.

Щоб послухати гостя й поставити йому свої запитання, в актовому залі зібралися майже всі учні та вчителі. Дмитро Білоус надзвичайно цікаво розповів про місцевість, де він народився, країни, у яких побував, про свою творчу працю. Поет прочитав вірші з популярних збірок «Диво калинове» та «Чари барвінкові», у яких майстерно розкривається краса й багатство українського слова. А потім поезії Дмитра Білоуса читали учні. Навіть коли зустріч офіційно закінчилася, діти ще довго спілкувалися з письменником, ставили багато запитань, брали автографи на пам'ять.

Зустріч із відомим майстром слова залишила неповторні враження в душах учнів і вчителів.

Як писати допис

1. Обдумати тему, обрану для допису, сформулювати основну думку.
2. Визначити адресата й мету майбутнього висловлювання.
3. Продумати структуру тексту (вступ, основну частину, висновки).
4. Чітко сформулювати відповіді на запитання: *що відбулося? де? коли?*
5. Скласти план.
6. Написати текст на чернетці, прочитати та за потреби внести виправлення чи доповнення.
7. Переписати текст.

600

I. Складіть допис у газету на одну із запропонованих або дібраних самостійно тем (0,5–1 стор.). Скористайтеся пам'яткою «Як писати допис».

ТЕМИ: 1. Відзначення якогось свята у вашому класі (школі). 2. Допомога учнів людям похилого віку (дитячому будинку, бібліотеці). 3. Похід (прогулянка, екскурсія). 4. Відвідання музею (виставки, театру). 5. Вечір відпочинку. 6. Спортивні змагання. 7. Футбольний матч. 8. Заняття шкільного гуртка. 9. Облаштування класної кімнати (шкільного стадіону, музею, подвір'я). 10. Зустріч з відомими людьми.

II. Послухайте дописи, підготовлені вашими однокласниками. Що вам сподобалося в цих висловлюваннях?

Класна газета

Проект

Під керівництвом учителя виберіть кращі дописи, складені учнями вашого класу. Підготуйте випуск стінної класної газети. Не забудьте дібрати ілюстрації, придумати рубрики, вказати дату виходу газети, авторів дописів, редколегію.

* * *

Проведіть у класі конкурс на кращий допис у газету. Роботи переможців запропонуйте до друку в газетах вашого міста, району чи області.

Тема 21. УСНИЙ РОЗДУМ ПРО ВЧИНКИ ЛЮДЕЙ

ПРИГАДАЙМО. Що таке роздум? З яких частин він складається?

601 І. Прочитайте текст. Що вас найбільше вразило в цій розповіді? Чому засмутився Сергійко?

Три тижні не був Сергійко в школі: хворів. Скучив за товаришами і вчителькою.

Радісний і збуджений прийшов хлопчик до школи після хвороби. Думалося Сергійкові: в очах товаришів побачить він радість і подив. Та їхні очі були спокійні й незворушні. Сусід по парті Миколка запитав:

– А ти виконав на сьогодні завдання?

– Виконав, – тихо сказав Сергійко й засмутився (В. Сухомлинський).

ІІ. Складіть усно роздум про вчинок однокласників Сергія. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як підготувати роздум

1. Проаналізувати конкретний вчинок людини.
2. Визначити тему й основну думку майбутнього висловлювання.
3. Сформулювати тезу.
4. Дібрати переконливі аргументи з власного життя, життя інших людей, прислів'я тощо.
5. Сформулювати висновок.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У тексті-роздумі часто вживають такі сполучення: *мені здається...; я думаю...; я переконаний, що...; я не можу погодитися з тим, що...; хочеться підкреслити, що...; я зрозумів...; цей вчинок я вважаю...*

602 Складіть усно роздум про вчинок вашого знайомого (однокласника, сусіда, когось із рідних). Скористайтеся пам'яткою.

Тема 22. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

603 I. Прочитайте текст. Які типи мовлення поєднано в ньому? Розкажіть, чому вагалася царівна, коли вирішувала, чиєю дружиною стати.

НАЙЦІННІШЕ

Мав цар трьох синів, а у володаря сусідньої держави була дочка. Царевичі в неї й закохалися.

Сказала царівна, що за того заміж піде, хто здобуде для неї найцінніше. Вирушили царевичі найцінніше шукати.

Через рік зійшлися. Старший купив далекогляд, що видно з нього через три держави. Середній здобув плащ, що понесе, куди здумаєш. Молодший роздобув ліки, що й мертвого оживити здатні.

Глянув старший у далекогляд і побачив похорон. Скочили брати на плащ, полетіли. А то царівну ховають. Молодший вийняв ліки, приклав померлій до губів, вона й ожила.

Має царівна вийти за старшого, тому що він перший побачив її похорон. Отже, бути їй дружиною старшого брата. Справедливо стати дружиною середнього, бо на його плащі дісталися до померлої. Отже, відмовити йому не можна. Не можна відмовити й молодшому через те, що він її ліками оживив.

Зрозуміли брати вагання* дівчини та й кажуть: «Хай не розум, а серце вирішує».

Вибрала царівна наймолодшого брата (*Нар. казка*).

**Вагання* – рос. колебание, сомнение.

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

III. Складіть і запишіть складний план прочитаного. Прочитайте текст удруге. Докладно перекажіть прочитане (усно).

Тема 23. ТВІР-ОПОВІДАННЯ НА ОСНОВІ ПОБАЧЕНОГО

ПРИГАДАЙМО. Які основні особливості оповідання?

604 Пригадайте, які оповідання ви читали на уроках української чи російської літератури в шостому класі. Яке оповідання вам сподобалося найбільше? Визначте його побудову (зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка).

Працюючи над твором, потрібно:

- розкрити тему;
- втілити основну думку (наприклад, ствердити необхідність дбайливого ставлення до книги);
- вдало дібрати фактичний матеріал, виділити головне, а про менш істотне згадати побічно;
- дотримуватися вимог стилю;
- не забути про вступ і висновок твору.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для переходу від однієї частини оповідання до іншої можна вживати такі слова: *одного разу, раптом, згодом, якимось, нарешті, ось так.*

605 Пригадайте одну із зазначених подій і стисло розкажіть про неї за запитаннями.

1. Екскурсія з класом на підприємство.

Від кого ви дізналися про екскурсію? Як чекали? З ким зустрічалися? Що нового пізнали? Що найбільше запам'яталося? З якими враженнями поверталися додому?

2. Спортивні змагання, у яких ви брали участь.

Чи довго готувалися до змагань? Хто був суперником? Які моменти найбільше запам'яталися? Яким був результат? Як відзначали переможців?

3. Відпочинок з родиною на природі.

Як готувалися до поїздки? У якому місці відпочивали? Що цікавого бачили? Про що спілкувалися? Кого зустріли? Чим найбільше запам'яталася поїздка? Чи вдалося набратися нових сил і наснаги?

606 Складіть усно твір-оповідання про одну з подій, свідком чи учасником якої ви були (екскурсія на підприємство, спортивні змагання, поїздка до моря, футбольний матч, шкільне свято, похід у гори, робота в полі, відвідування музею тощо).

607 Напишіть твір-оповідання про одну з подій, свідком чи учасником якої ви були (екскурсія на підприємство, спортивні змагання, поїздка до моря, футбольний матч, шкільне свято, похід у гори, робота в полі, відвідування музею тощо).

ДОДАТКИ

Додаток 1

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК СТАЛИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

автозаправочная станция автоза- правна станція	ложные сведения неправдиві відо- мості
акцентировать внимание акцентува- ти увагу	любимое дело улюблена справа
безбрежные степи безкраї (безкрайні) степи	любопытно знать цікаво знати
безвозмездное пользование без- платне користування	медицинский осмотр медичний огляд
безвредное средство нешкідливий засіб	мелкие расходы дрібні витрати
бесконечная дорога нескінченна дорога	место назначения місце призначення
билетная касса квиткова каса	на ваше усмотрение на ваш розсуд
благоприятная ситуация сприятлива ситуація	наиболее интересный найцікавіший
в большей степени більшою мірою	наличные деньги готівка
в знак согласия на знак згоди, на згоду	на ночь глядя проти ночі
в другой раз іншим разом	образованный человек освічена людина
влажность воздуха вологість повітря	обратный адрес зворотна адреса
говорить по существу говорити по суті	общее благо загальне добро
друг против друга один проти одного	общее впечатление загальне враження
жалеть деньги шкодувати грошей	общее дело спільна справа
железная дорога залізниця	питать надежду плекати (мати) надію
железнодорожный путь залізнична колія	плохо выглядеть мати поганий вигляд
затаивать дыхание затамовувати (затаювати) дух (подих, віддих, дихання)	расположение к музыке нахил (схильність) до музики
здравый смысл здоровий глузд	расположение комнат розташування кімнат
каждое утро щоранку, кожного ранку	раз как-то якимось
к концу дня наприкінці (на кінець) дня	самое большее найбільше, якнайбіль- ше, щонайбільше
круговорот событий вир (круговорот, коловорот) подій	сбавляют скорость зменшувати швидкість
кучевые облака купчасті хмари	сверх всего понад усе
ладно тебе (вам)! разг. досить (годі) тобі (вам)!	текущие расходы поточні витрати
личное мнение особиста думка	терпеть лишения терпіти нестатки; бідувати
лишний раз зайвий раз	халатное отношение к делу недбале ставлення до справи
ловкий удар влучний (вдалий) удар	частный сектор приватний сектор
	частный случай поодинокий (окре- мий) випадок
	шагом марш! кроком руш!
	явное противоречие очевидна (явна) суперечність
	явным образом явно

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А

абі́хто
абі́чий

Б

близький
босо́ніж
борю́чись
бу́дь-хто́
б'ю́чі

В

верба́
верете́но
везти́, везла́
вести́, вела́
віга́дка
визна́ння
вимо́ва
вимо́га
вінагоро́дити
віпадо́к
віпря́гти
вирáзність
виставко́вий
вичерпний
возз'єдна́ння
во́їнський

Г

гетьма́нський
горо́біна
горо́дити
гороши́на
груше́вий

Д

далечи́на
дворо́вий
дециме́тр
ді́хання
діа́лог
ді́дів
ді́точкі
ді́тьми
дове́сти
дбо́нька
допі́зна

досхо́чу
дочка́
до́щечка
дощови́й

Ж

жада́ний
жалі́ти
жалю́зі
жаркий
живо́пис
живопи́сний
житло́
житлови́й

З

завда́ння
завдо́вжки
зага́дка
за́йнятий
запита́ння
застрéлити
зібра́ння
зле́гка
зо́всім

І

іду́чі
і́скра

Ї

ї́стівний

К

ка́жучи
ки́дати
кіломе́тр
ко́взатися
ко́лесо
ко́рисний
котри́й
кропи́ва

Л

легкий
листопа́д
літо́пис
льо́довий
лялько́вий

М

медикаме́нт
мере́жа
месті́
міліме́тр
морочити

Н

наві́ки
навко́ло
навча́ння
наса́мперед
нена́видіти
нена́висть
неска́заний
неска́заний
не́сті, несла́
нови́й
нудни́й

О

оби́цянка
обра́ння
обру́ч
одина́дцять
одно́разовий
о́лень
оле́нячий
острівни́й
о́тже

П

пізна́ння
плига́ти
поблизу́
повести́
по́друга
поза́очі
по́мілка
полéжати
порядко́вий
поси́діти
посла́ння
посто́яти
посу́ха
при́йняти
при́язний
прóстий

Р

ранко́вий
річко́вий
розв'язáння
розпові́сті
русло́

С

са́дно
са́нкі
сантими́тр
све́рдло
серéдина
спи́на
стара́нність
сто́ляр

Т

то́впитися
товсти́й
тонкий
торф'яни́й

У

украї́нець
украї́нський
уро́чістий

Ц

це́нтер
цукро́вий
чарі́вний

Ч

черго́вий
черпа́ти
черстві́й
чита́ння
чорно́зем
чотирна́дцять

Ш

швидкий
шовко́вий

Я

який-небу́дь
яли́новий
ярмарко́вий

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

- БАЖАНИЙ** жаданий, довгожданий, очікуваний, довгоочікуваний, омріяний.
БЕЗМЕЖНИЙ (про простір) безкрайї, безкрайній, безконечний, нескінченний, безмірний, неосяжний, неозорий, неокраїї (поетичне), неоглядний, несходимий.
БЛАГОРОДНИЙ великодушний, шляхетний, лицарський.
БУДЬ-ЯКИЙ всякий, всяк (розм.), абиякий.
- ВАГАТИСЯ** роздумувати, сумніватися, хитатися, м'ятися (розм.).
ВІЧЛИВИЙ чемний, віхований, гречний, коректний, делікатний, привітний, шанобливий.
ВЕЛИКИЙ (який займає значний простір) чималій, немалий, величезний, велетенський, гігантський, колосальний, широкий, широчезний, обширний, здоровенний (розм.).
ВИПАДКОВО (не передбачаючи; за збігом обставин) ненароком, несподівано, непередбачено, часом.
ВІДОКРЕМЛЕНИЙ окремиї, ізольований, розрізнений, роздільний.
- ГАНЬБА** сором, стид, безслав'я, неслава, наруга, позорище (розм.).
ГОРИЗОНТ обрій, круговід, виднокраїї, виднокруг, небосхїл, крайнебо, небокраїї.
- ДАРЕМНО** (без сподіваних наслідків) дарма, марно, безплідно, безрезультатно, безуспішно, даром (розм.), задарма (розм.).
ДБАЙЛИВИЙ турботливий, пильний, уважний, бережний.
ДИВНИЙ (який викликає подив своїми якостями тощо) чудній, дивовижний, чудернацький, химерний, курйозний, фантастичний, дивакуватий, дивацький.
- ЖОДЕН** жодний, ні один, ніякий, нікотрій (розм.), аніякий.
- ЗАВЗЯТИЙ** запальній, палкій, пристрасний.
ЗБЕНТЕЖЕНИЙ знічений, зніяковілий, змішаний, сконфужений.
ЗВИЧАЙНИЙ нормальний, рядовий, простиїї, пересічний.
ЗНЕВІРА розчарування, недовіра.
- КЛОПОТАТИСЯ** турбуватися, піклуватися, бідкатися.
КМІТЛИВИЙ тямущий, тямовітий, здогадливий, метикуватий (розм.), бістриї на розум.
КОРОТКИЙ (який не є довгим) недовгий, нетривалиї, (про ріст) малиї, невеликий, куций, (зміст) стислий, скупий, лаконічний.
КРУТИЙ (наближений до вертикалі) стрімкий, прямовісний, урвістиї.
- ЛАСКА** доброта, доброзичливість, зичливість, теплота, благодать.
ЛИЦЕМІРСТВО лукавство, лукавість, нещирість, двоєдушність, фальш, крутіїство.
ЛІНИВИЙ ледачий, бездіяльний.
ЛУКАВИЙ облудний, лицемірний, підлий, фальшивий, підступний, непевний.
ЛЮБИЙ (який викликає любов) дорогий, милиї, жаданий, ненаглядний (поетичне).
МИНУЛЕ ім. колишнє, минувшина, пережите.
МІЛКИЙ (з малою глибиною) неглибокий, мілководний.
МІЦНИЙ (якого важко зламати) незламний, тривкий, (міцно зроблений) фундаментальний, (про сон) глибокий, безпробудний, сильний, насичений.

НАДЗВИЧАЙНИЙ незвичайний, винятковий; незрівнянний, надмірний, непомірний; неймовірний, неправдоподібний, дивовижний, казковий, фантастичний; надприродний, неземний.

НЕДАВНО щойно, тільки, тільки що.

НЕДОВІР'Я недовіра, недовірливість, підозрілість, підозривість, підозра.

НЕЗДІЙСНЕНИЙ неможливий, недосяжний; нереальний, нежиттєвий, фантастичний, утопічний, химерний.

НЕМИЛІСТЬ неласка, опала.

НЕПРИЯЗНЬ неприхильність, апатія, недоброзичливість, недружелюбність, нелюбов, ворожість, неласка, непривітність, нелюб'язність.

НЕСКАЗАННИЙ (якого не можна виразити в словах) невимовний, непередаваний, неописаний.

НЕСПОКІЙ хвилювання, сум'яття, занепокоєння, тривога, незла́года.

ОДНОЧАСНО рівночасно, водноча́с, синхронно, (гуртом) ра́зом, спільно.

ОЗНАКА (те, що характеризує кого-, що-небудь) властивість, особливість, риса, прикмета, відзнака, якість.

ОЗНАКА (те, що вказує на що-небудь, свідчить про щось) прикмета, знак, показник, свідчення, подих, дихання, повів, проблиск.

ОСТЕРІГАТИСЯ берегтися, оберігатися, уважати, уникати, пильнуватися.

ОЩАДЛИВИЙ ощадний, бережлівий, економний, заощадливий.

ПЕРЕДЧАСНИЙ завча́сний, доча́сний, ранній, заранній.

ПОЗНАЧКА позначення, відмітка, мітка, помітка.

ПРИМАРНИЙ ома́нливий, ома́нний, обма́нливий, неспра́вжній, нереа́льний, облудний, химерний, ефемерний, ілюзо́рний.

ПРОНИЗЛИВИЙ (про вітер, холод тощо) прони́зуваний, пройма́ючий, дошкúльний, різкі́й, терпкі́й, прони́кливий (розм.).

РІЗНОБІЧНИЙ (який виявляється в різному) різносторонній, багатогранний, багатобічний, багатосторонній.

РОВЕСНИК одноліток, переве́сник.

РОЗДОРІЖЖЯ розпуття, перехрестя, перетин.

СЛАВЕТНИЙ (який має широку славу) знаменитий, уславлений, прославлений, славнозвісний, всеславний.

СПОКОНВІЧНИЙ одвічний, прадавній, правічний, віковічний, вікові́й, вікодавній.

СПРАВЖНИЙ реальний, істинний, дійсний, фактичний, правдивий.

СТАРАННИЙ ретельний, сумлінний, дбайливий, пильний, справний.

СУМ смуток, журба, печаль, туга, жалощі, нудьга, скорбота, зажура (поетичне).

ТЕМНИЙ (у якому відсутнє світло, погано освітлений) невідний, безпросвітний, (про ніч) беззоряний, безмісячний, (який став темним) посутенілий.

ТИША затишок, безголосся, безмовність, безгоміння.

УРВИЩЕ (стрімкий схил) прі́рва, обрив, круча.

ХТО-НЕБУДЬ хтось, дехто, де́котрий.

ЯКИЙ-НЕБУДЬ (один із кількох) котру́й-не́будь, який, жо́ден, жо́дний, і́нший, котру́й, той або і́нший.

ІМЕННИКИ У КЛИЧНОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

Загальні назви		Власні назви	
		Чоловічі імена	Жіночі імена
бабусю	однокласнику	Анатолію	Аліно
батьку	однокласнице	Андрію	Алло
боксерє	офіцере	Арсенію (Арсене)	Анастасіє
брате	офіціанте	Артемію (Артеме)	Валеріє
	офіціантко	Антоне	Віталіно
водію		Афанасію	Вікторіє
	пане	Богдане	Віро
голово	пані	Борисе	Валентино
	перекладачу	Василію	Галино
депутате	подруго	Валерію	Ганно
директорє	президентє	Вікторє	Жанно
дівчино	продавцю	Віталію	Євгеніє
дідусю	професорє	Володимирє	Інно
добродійко		Всеволоде	Ірино
добродію	сестро	В'ячеславе	Катерино
доню	сину	Геннадію	Ксеніє
дочко	синку	Григорію	Ларисо
друже	спортсменє	Дмитрє	Лєсю
дядьку	старосто	Євгенію (Євгене)	Людмило
	студентє	Іване	Ліно
журналістє	студентко	Ілле	Любовє
	сусідко	Костянтинє	Майє
завідувачу	сусідє	Леонідє	Маріє
заступнику		Максимє	Марино
	тату	Матвію	Надіє
козачє	татусю	Микито	Наталіє (Наталю)
консультантє	тенісистє	Миколо	Нєлю
	товаришу	Михайлє	Ніно
лаборантє		Назарє	Олено
лейтенантє	ученицє	Олександрє	Олександро
лікарю	учителько	Олексію	Ольго
	учителю	Олегу	Оксано
малярє	учню	Петрє	Романо
мамо		Павлє	Софіє
матусю	футболістє	Романє	Світлано
медсестро		Сергію	Таїсіє
мерє	школярє	Тарасє	Тетяно
міліціонерє	школярко	Федорє	Тамаро
міністрє		Юрію	Уляно
музикантє	хлопчє	Ярославе	Юліє

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Скорочені відповіді до вправ

16. 1. Дорóга. 2. Редиска. 3. Парасолька. 4. Небо і зорі. 5. Капуста.
20. II. Як сонна муха, віддавати даніну, оббігти оком, піддаватися на вудку.
22. Запорізький, острозький, південнобузький.
30. Птаство, учнівство, юнацтво, комашня, віття, малеча, дівтора.
41. З Восьмим березня, з Великоднем (Пасхою).
42. II. Велике князівство Литовське, урочище Жовті Води, Папа Римський.
55. I. *Сутінки* – рід не визначаємо; *осокори* (*осокір*) – ч. р. II. Бавиться [бáви^ец'а].
57. II. Мають форми однини і множини: *сонце* – *сонця*, *біль* – *болі*, *верхів'я* – *верхів'я* та ін. Мають форми тільки однини: *листя*, *кора* та ін.
59. 1. Лижі. 2. Ковзани. 3. Кропива. 4. Павутиння. 5. Санчата.
60. I. *Малювання* (має форму тільки однини), *Чернівці* (має форму тільки множини).
70. Кличний відмінок: *дóщу*, *дощі*.
86. II. Сім'єю, тишею, долонею.
88. Статей, топóль.
89. I. Ілле, листоноше, Юліє, Галю, доню.
96. II. Інеєм, ячменем.
97. II. Паралельні форми мають три перших слова. Кóнями, кíньми; чóботами, чобітьмі.
98. I. Добродію, краю, козаче, Павле, Андрію, Василю, Сергію.
99. Столяром, столяре; лікарем, лікарю; шахтарем, шахтарю.
100. I. Садках, сходах. II. Край, сторона, країна. Дощ, дощовиця, злива, хлющ.
104. Дінця (річка), Криту (острів), Китаю (державна або озеро).
118. 4. Гусьмі.
119. Р. в.: грошей, гусей, курей, канікул, Черкас. Ор. в.: гусьмі, курми.
135. Харків'янин, полтавчанин (полтавець).
138. 2. Нещастя. 3. Підберезник.
151. 2. Недруг, нещирість. 4. Незгода (непорозуміння). 5. Недовір'я (недовіра).
162. Юрійович, Юрійвна.
172. Форму тільки множини мають іменники *батьки*, *вечорниці*.
182. 1. Сухого. 2. Із залізничного. 3. Мокрою. 4. У повну. 5. Сьогоднішніх.
185. 4. ...до музичної школи. 5. ...музикальний слух.
191. Сізіфова праця, дамоклів меч.
202. 2. Нижчий. 4. Солодша.
208. III. Широкий, розлогий, просторий, обширний.
221. Р. в. – круглолицього, круглолицих; Ор. в. – круглолицим.
222. II. Безкрайній, безкрай, безмежний, безконечний, нескінченний, неокрайй.
228. Кременчуцький, запорізький, овруцький.
229. Андрієва, доччин, солов'їний, кролячі, гусяча.
230. Олексіїв, Олегів, Марїін, Марїйчин, Ольжин, Лесин.
238. Окремо з *не* треба написати чотири слова.
243. Полинóвий, магнієвий, значенневий.
254. 1. Височенна. 3. Незрівнянну. 5. Непримиренних. 6. Несказанну.

255. II. Неподоланний, непереможний, нездоланний, непереборний, незламний. Незрівнянний, надзвичайний, надмірний, неймовірний.
262. Через дефіс пишемо 3 слова. *Болезаспокійливий, землеудобрювальний.*
264. Військово-морський.
265. Лісостепова зона.
274. Соловйов, Васильєв, Кузнецов, Григор'єв.
329. 5. 1814 р.
341. 3. На семистах шістдесяти (шістдесятьох) трьох гектарах.
348. 5. Другий – інший. 6. Одні – самі. 7. Три брати. 8. Дві десятих кілометра.
359. 1. Ми з татом ходили в дуже гарний зоопарк. 2. Яблука порозкладали в ящики. Цих фруктів було багато.
386. 3. Ні з ким.
399. 1. Я сказала, щоб Сергій подарував квіти своїй мамі. 2. Наталя сказала, щоб я подарував квіти своїй мамі.
554. Неправильно: *являється* (треба – є), *відноситься* (ставиться), *приймає* (бере), *мішає* (заважає), *любі* (будь-які), *вірну* (правильну), *слідуючому* (наступному), *дві неділі* (два тижні).
583. III. Подив, здивування, здивовання.
593. II. Теплінь – тепло, теплота. Поважати – шанувати, цінити. Старатися – намагатися, силуватися.
603. II. Вирушати – відправлятися, рушати, відбувати. Вагання – сумніви, нерішучість. Роздобути – дістати, добути, здобути.

Відповіді до тестових завдань

- Тести на с. 62–63. 1. Г; 2. Б; 3. В; 4. А; 5. Г.
- Тести на с. 100–101. 1. Г; 2. Б; 3. Б; 4. В; 5. А.
- Тести на с. 127–128. 1. В; 2. Б; 3. А; 4. А; 5. Г.
- Тести на с. 156–157. 1. Г; 2. Б; 3. В; 4. Г; 5. А.
- Тести на с. 206–207. 1. Г; 2. Б; 3. А; 4. В; 5. Б; 7. Живімо дружно.

Відповіді до веселих вікторин

- Вікторина на с. 14.** 1. Звіробій. 2. Горихвістка. 3. Столітник (народна назва рослин, що цвітуть один раз у житті або з перервою в кілька років, – алое, агава та ін.). 4. Горицвіт. 5. Мурахоїд. 6. Мухоловка (птах і рослина). 7. Золототисячник.
- Вікторина на с. 102.** 1. 3 порожнього. 2. Півнячим. 3. Гордіїв. 4. Під мокрим. 5. Дівочою або морською.
- Вікторина на с. 130.** 1. Нами-сто. 2. Сто-рона. 3. Ті-сто. 4. Мі-сто. 5. 7я.
- Вікторина на с. 158.** 1. Я-поні-я. 2. Я-р. 3. Нічия. 4. Я-ми. 5. Ті-сто. 6. Я. 7. Я-майка. 8. Ви-ми-ті.

ЗМІСТ

Дорогі шестикласники!	3
-----------------------------	---

ВСТУП

Краса і багатство української мови	4
--	---

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В П'ЯТОМУ КЛАСІ

§ 1. Словосполучення і речення	7
§ 2. Просте і складне речення, розділові знаки в них	9
§ 3. Орфограми в коренях, префіксах, суфіксах та на межі значущих частин слова	12

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ ІМЕННИК

§ 4. Іменник як частина мови	16
§ 5. Велика буква й лапки у власних назвах	19
§ 6. Рід іменників	22
§ 7. Число іменників	25
§ 8. Відмінки іменників	28
§ 9. Типи відмін іменників	30
§ 10. Відмінювання іменників I відміни	34
§ 11. Відмінювання іменників II відміни	37
§ 12. Закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини	41
§ 13. Відмінювання іменників III та IV відмін	43
§ 14. Відмінювання іменників, що мають форму тільки множини	46
§ 15. Незмінювані іменники	48
§ 16. Основні способи творення іменників	50
§ 17. <i>Не</i> з іменниками	53
§ 18. Букви <i>e, u, i</i> в суфіксах іменників	55
§ 19. Написання й відмінювання імен по батькові та прізвищ	57
§ 20. Узагальнення вивченого з теми «Іменник»	60

ПРИКМЕТНИК

§ 21. Прикметник як частина мови	66
§ 22. Групи прикметників за значенням	69
§ 23. Ступені порівняння якісних прикметників	72
§ 24. Повні й короткі форми прикметників	76
§ 25. Відмінювання прикметників	79
§ 26. Творення прикметників	83
§ 27. <i>Не</i> з прикметниками	85
§ 28. Написання суфіксів прикметників	88

§ 29. Букви <i>n</i> і <i>nn</i> у прикметниках	91
§ 30. Написання складних прикметників разом і через дефіс	94
§ 31. Написання прізвищ прикметникової форми	97
§ 32. Узагальнення вивченого з теми «Прикметник»	98

ЧИСЛІВНИК

§ 33. Числівник як частина мови	104
§ 34. Розряди кількісних числівників	108
§ 35. Відмінювання кількісних числівників, що означають цілі числа	111
§ 36. Відмінювання дробових і збірних числівників	115
§ 37. Відмінювання та написання порядкових числівників	117
§ 38. Уживання кількісних числівників з іменниками	122
§ 39. Узагальнення вивченого з теми «Числівник»	125

ЗАЙМЕННИК

§ 40. Займенник як частина мови. Розряди займенників	132
§ 41. Особові та зворотний займенники	135
§ 42. Питальні й відносні займенники	139
§ 43. Заперечні й неозначені займенники	142
§ 44. Присвійні займенники	146
§ 45. Вказівні й означальні займенники	150
§ 46. Узагальнення вивченого з теми «Займенник»	155

ДІЄСЛОВО

§ 47. Дієслово як частина мови. Форми дієслова	160
§ 48. Неозначена форма дієслова	163
§ 49. Особові форми дієслова	165
§ 50. Написання <i>не</i> з дієсловами	167
§ 51. Вид дієслова	170
§ 52. Перехідні та неперехідні дієслова	173
§ 53. Часи дієслова	176
§ 54. Теперішній час	179
§ 55. Минулий час	181
§ 56. Майбутній час	184
§ 57. Дієслова I та II дієвідмін	187
§ 58. Способи дієслів. Дієслова дійсного й умовного способів	190
§ 59. Дієслова наказового способу	193
§ 60. Безособові дієслова	198
§ 61. Способи творення дієслів	201
§ 62. Узагальнення вивченого з теми «Дієслово»	203

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

§ 63. Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики	209
---	-----

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

<i>Тема 1.</i> Спілкування і мовлення	214
<i>Тема 2.</i> Діалогічне мовлення	215

<i>Тема 3.</i> Текст. Складний план тексту	217
<i>Тема 4.</i> Читання мовчки	220
<i>Тема 5.</i> Поняття про офіційно-діловий стиль мовлення	222
<i>Тема 6.</i> Ділові папери. Правила поведінки	224
<i>Тема 7.</i> Ділові папери. Оголошення	225
<i>Тема 8.</i> Опис приміщення. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення	227
<i>Тема 9.</i> Усний опис приміщення на основі особистих вражень	229
<i>Тема 10.</i> Письмовий твір-опис приміщення на основі особистих вражень.	230
<i>Тема 11.</i> Усне оповідання за картиною	231
<i>Тема 12.</i> Переклад тексту	232
<i>Тема 13.</i> Аудіювання	234
<i>Тема 14.</i> Опис природи. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	235
<i>Тема 15.</i> Усний вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	236
<i>Тема 16.</i> Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	237
<i>Тема 17.</i> Письмовий твір-опис природи на основі особистих вражень	238
<i>Тема 18.</i> Письмовий твір-опис природи за картиною	238
<i>Тема 19.</i> Переклад тексту	240
<i>Тема 20.</i> Допис у газету інформаційного характеру (зі шкільного життя)	241
<i>Тема 21.</i> Усний роздум про вчинки людей	243
<i>Тема 22.</i> Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	244
<i>Тема 23.</i> Твір-оповідання на основі побаченого	244

ДОДАТКИ

<i>Додаток 1.</i> Російсько-український словничок сталих словосполучень	246
<i>Додаток 2.</i> Словничок наголосів	247
<i>Додаток 3.</i> Словничок синонімів	248
<i>Додаток 4.</i> Іменники у кличному відмінку однини	251
<i>Додаток 5.</i> Перевір себе. Скорочені відповіді до вправ	252

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

**для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською мовою**

Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Наталія Заблоцька*
Редактор *Ольга Дубчак*
Обкладинка *Тетяни Куц*
Макет, художнє оформлення,
комп'ютерна обробка ілюстрацій *Володимира Волкова*
Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної*
Коректори *Інна Іванюсь, Інна Борик*

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 20,736. Обл.-вид. арк. 19,38.

Тираж пр. 32 741 Вид. № 1455.

Зам. №

Видавництво «Гене́за», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 3966 від 01.02.2011.

Віддруковано з готових позитивів у
ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.